

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ**

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Історичні записки

Збірник наукових праць

• Історичні науки

Випуск 31

Луганськ — 2011

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 31

Засновано у 2004 році
Вихід із друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК № 11, 2009 р., № 1-05/4), в
яких можуть публікуватися результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата історичних наук.

Журнал зареєстровано в ISSN International Centre
(лист від 21.03.2011 р.) № 2222-0380

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Євдокимов М.О., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Санжаров С.М., докт. істор. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біол. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.П. Михайлюк. –
Луганськ : Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2011. – Випуск 31. – 252 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку *Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 1 від “30” вересня 2011 р.).*

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Редакційна колегія, 2011

© Автори статей, 2011

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2011

СТАТТІ

УДК 930+94

Абакумова В.І.

**ЕЛЕКТРОННІ АРХІВИ – ВИМОГА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА:
ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ**

Виокремлюються проблеми становлення електронних архівів. Досліджуються аспекти законодавчого способу вирішення проблеми, діяльність державної архівної установи зі зберігання електронних документів. Аналізується наявність електронних архівів в окремих установах і український ринок послуг зі створення електронних архівів.

Ключові слова: інформатизація суспільства, електронний архів, відкритий e-архів, Центральний державний електронний архів, веб-сайт, IT-проект.

Нинішня епоха ознаменована бурхливим розвитком комп'ютерних технологій, високим рівнем інформатизації суспільства, прагненням зробити інформацію широкодоступною, забезпечити її збереження для майбутніх поколінь, історії. Вхідження України до єдиного інформаційного простору та інтенсивний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій призвели до стрімкого накопичення документів та інформаційних ресурсів з цифровими носіями. Для людства настав час електронного діловодства та електронної документації. Відтак, перед суспільством постала проблема зберігання такого виду інформації та створення електронних архівів.

Як нова проблема, вона не має достатньо прикладів її розв'язання, хоча у світі ці спроби розпочато раніше за Україну. Зокрема, перший досвід створення електронних архівів у світі триває з 1990-х рр. Зокрема, у 1998 р. у Великобританії консорціум «The Consortium of University Research Libraries» (Консорціум університетських дослідницьких бібліотек), за участі Національного архіву PRO (Public Records Office), розробили проект типового електронного архіву CEDARS (the CURL Exemplars in Digital Archives). Того ж року у Сполучених штатах Америки створено перший Національний електронний архів - ERA (Electronic Records Archives) [1]. Новим етапом розбудови електронних архівів стало прийняття у 2003 р. XXXII Генеральною конференцією ЮНЕСКО «Хартії про збереження цифрової спадщини». У цьому документі, зокрема, зазначено, що цифрова спадщина - це унікальна скарбниця людських знань, створена як у цифровому вигляді, так і шляхом конверсії існуючих ресурсів на аналогових носіях [2]. Такі питання як архівування електронних інформаційних ресурсів, приймання до архівів документів з цифровими носіями, розроблення програмного забезпечення для управління значними обсягами цифрових матеріалів тощо обговорено на XVI Міжнародному Конгресі архівів, якій відбувся у 2008 р. у м. Куала-Лумпур (Малайзія) [3].

Сьогодні у світі існують такі електронні архіви та служби: Австралійський Інтернет-архів "Пандора" (PANDORA, Australia's Web Archive); Білоруський науково-дослідний центр електронної документації (Белорусский научно-исследовательский центр электронной документации (БелНИЦЭД)); ERPANET – мережа збереження та доступу до електронних ресурсів у Великобританії (ERPANET – Electronic Resource Preservation and Access Network); Веб-архів Нової Зеландії (New Zealand Web Archive); Польський Архів електронних

документів (Archiwum Dokumentow Elektronicznych); Центральний архів електронних та аудіовізуальних документів Москви в Росії (Центральный архив электронных и аудиовизуальных документов Москвы (ЦАЭ и АДМ)); Інтернет-архів "Wayback Machine" в США (Internet Archive Wayback Machine) [4].

Намагання виокремити етапи створення і розвитку електронних архівів в Україні, що було раніше передбачено темою дослідження, привело нас до розуміння існування певних труднощів самого процесу становлення електронних архівів. Тому вважаємо доцільнішим вказати на окремі аспекти цієї проблеми. Задля розв'язання мети з'ясуємо особливості законодавчого способу вирішення проблеми; дослідимо приклад діяльності державної архівної установи зі зберігання електронних документів; з'ясуємо наявність електронних архівів в окремих українських установах; розглянемо український ринок послуг зі створення електронних архівів.

На початку 2000-х рр. в Україні розпочалося активне використання електронних документів органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями. Прийняття у 2007 р. Закону України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки" [5] та плану заходів щодо його виконання, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України [6] призвели до позитивних змін у життєдіяльності суспільства і людини. Зокрема, активізували участь громадян в управлінні державою, підвищили ефективність державного управління, продуктивність праці у всіх сферах економіки, рівень інформаційної безпеки людини, суспільства, держави, ступінь розвитку інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, наприклад українського сегменту Інтернету; сприяли якості та доступності послуг освіти, науки, культури, охорони здоров'я за рахунок впровадження інформаційно-комунікаційних технологій; розширили можливості людини отримувати доступ до національних та світових інформаційних електронних ресурсів; поглибили запровадження нормативно-правових засад інформаційного суспільства. Але сьогодні є реальна загроза безповоротної втрати значної частини цінної інформації документів, особливо постійно мінливих інформаційних ресурсів (веб-сайти, бази даних і т.д.), які знаходяться в електронному виді. Відтак, перед архівістами постала проблема зберігання такого виду інформації та створення електронних архівів.

Найперший засіб забезпечити зберігання будь-якої, а у нашому випадку, електронної інформації, це забезпечити їй законодавчий захист. До початку 1990-х років об'єктом законодавчого регулювання в СРСР були тільки кінофотофонодокументи як частина Головного Архівного Фонду. Але з розвитком інформаційних технологій електронні архіви, що включають програмні ресурси, бази даних і інші групи ресурсів, стали значущим об'єктом законодавчого регулювання і навіть більшою мірою у сфері законотворчого управління. У ряді спеціальних законодавчих актів суб'єктом правових стосунків виступає держава. Це стосується області створення, зберігання і використання електронних ресурсів.

В Україні процес зберігання цифрової спадщини було розпочато прийняттям низки нормативно-правових документів у 2003 р., а саме: Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [7], Закону

України «Про електронний цифровий підпис» [8], Закону України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [9], а також наказу Державного комітету архівів України «Порядок зберігання електронних документів в архівних установах» [10]. Сьогодні законотворчий процес у цій сфері триває з урахуванням вітчизняних архівознавчих традицій та сучасних світових інформаційних технологій. Між тим, ключовим для законодавчої практики є визначення архівів як інформаційних систем.

У цьому статусі електронні архіви включають: інформаційні ресурси (носії первинної і вторинної документної інформації); інформаційні технології (засоби, що забезпечують збереження документів, забезпечення опису і доступу до документів). За такого розуміння, електронний архів або система електронного архіву – це система структурованого зберігання електронних документів, надійність зберігання, що забезпечує, конфіденційність і розмежування прав доступу, відстеження історії використання документу, швидкий і зручний пошук.

Саме як інформаційні системи електронні архіви виявляються об'єктом і складовою частиною інформаційних стосунків. Впровадження такої системи, передусім, починається з потреби структурувати електронну інформацію, незалежно від того, чи текстові це документи, мультимедіа або графіка. Найчастіше об'єктами зберігання стають підписані контракти, первинна фінансова документація, технічна і проектна документація. В основному документи, з якими працюють співробітники, є статичними, т. е. остаточно сформованими і незмінними - така документація може зберігатися в електронних архівах і бути доступною для читання. Для систематизації документів розробляється їх ієрархія, на кожного заводиться так звана картка, що містить перелік атрибутів, що однозначно ідентифікують документ.

Важливо, щоб системи електронного архіву, *по-перше*, не допускали зміни документу; *по-друге*, дозволяли існувати єдиній фінальній версії документу; *по-третє*, забороняли видалення документів, окрім деяких строго контрольованих ситуацій; *по-четверте*, передбачали суворі правила зберігання; *по-п'яте*, включали суворо впорядковану структуру документів (класифікаційну схему), яка задається адміністратором; *по-шосте*, підтримували щоденну роботу, але передусім забезпечували зберігання стратегічно значущих документів (сформульовано відповідно до стандарту MoReq II¹) [11].

Електронний архів відноситься до класу систем управління корпоративним контентом (Enterprise Content Management). Багато організацій приходять до його впровадження через використання мережевих папок загального користування. Але не будучи готовими до впровадження громіздких і складних систем електронного документообігу, вони позиціонують електронні архіви як основу документообігу. Відтак постала необхідність створення державної архівної установи, яка б переймалася комплектуванням і збереженням: електронних документів установ, підприємств; електронних інформаційних ресурсів; електронних документів та інформаційних ресурсів особового походження; службових видань в електронному вигляді, що не надходять у встановленому порядку до Книжкової палати України та бібліотек-депозитаріїв; електронних

---

¹ Model Requirements for the Management of Electronic Records

документів юридичних і фізичних осіб, що в установленому порядку надійшли у власність держави з-за кордону; електронних страхових копій особливо цінних та унікальних документів та інформаційних ресурсів, що зберігаються в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форми власності.

У 2007 р. було створено Центральний державний електронний архів України (ЦДЕА України) – установу, яка приймала б, зберігала та надавала користувачам та державним архівам доступ до архівних документів в електронному вигляді тривалого або постійного термінів зберігання. [12]. Ця подія стала найкращим проявом політичної волі на державному рівні щодо збереження цифрових ресурсів (електронних документів, електронних інформаційних ресурсів). Нині ЦДЕА України як державний орган виконує завдання та функції держави з управління архівною справою та діловодством, забезпечує реалізацію державної політики у цій сфері, виявлення, комплектування, облік, зберігання документів НАФ і використання їх інформації. ЦДЕА України забезпечує комплектування електронними документами та електронними інформаційними ресурсами Національного архівного фонду (НАФ) загальнодержавного і місцевого значення, їх облік, збереженість та створює умови для користування ними.

Сьогодні ЦДЕА України проявляє зацікавленість у зберіганні електронних інформаційних ресурсів, зокрема веб-сайтів та баз даних; створенні архівних колекцій, тематичних збірань. Але з огляду на фінансові та нормативно-правові проблеми, відсутність справжнього електронного документообігу в Україні, архів відчуває труднощі з комплектуванням електронними документами — джерелами формування Національного архівного фонду. Перспективи подальшого успішного функціонування ЦДЕА України та використання ретроспективної інформації в електронному вигляді вимагають внесення змін до Закону України «Про обов’язковий примірник» [13]. Це могло збагатити діяльність установи. *По-перше*, це забезпечило б комплектування архіву електронними інформаційними ресурсами та сприяло розширенню доступу користувачів до ретроспективної інформації; *по-друге*, рішилося у законодавчий спосіб питання щодо надання права членам експертно-перевірних комісій накладати електронний цифровий підпис на електронні документи у процесі конвертації; *по-третьє*, започаткувалося визначення метаданих за єдиною схемою архівного описання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів; *по-четверте*, відбулося унормування форматів зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів за типом цифрових даних (текстові документи, електронні таблиці, графічні, мультимедіа, бази даних) та розроблення порядку проведення процедури їхньої конвертації; визначення носіїв для постійного зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів.

Реалізація проектів електронних архівів, так само як і будь-яких ІТ-проектів, пов’язана з певними політичними, соціальними і фінансовими ризиками. Природно, що більшість з компаній, які вдалися до їх впровадження, є державними установами, тобто з бюджетним фінансуванням. Зокрема, власні сайти створили державні архіви, функціонує сайт Державної архівної служби України, який у майбутньому, без сумніву, буде репрезентувати веб-портал мережевого електронного архіву.

Сьогодні в Україні реалізується інноваційний проект «Електронна бібліотека України: створення Центрів знань в університетах України», що об'єднує бібліотеки вищих навчальних закладів, національні бібліотеки та інші організації України. Метою проекту є забезпечення доступу до світової наукової інформації, створення власних академічних ресурсів, а також інтеграція української науки та бібліотечної справи у світову наукову комунікацію. Реалізація проекту сприяє розвитку громадянського суспільства та демократичного процесу в Україні, надаючи доступ до великої кількості інформаційних ресурсів для максимальної кількості користувачів. Відкриті е-архіви діють у 28 освітньо-наукових установах України. Зокрема, це eKhNUIR - електронний архів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; eKMAIR – електронний архів Національного університету «Києво-Могилянська академія»; eONUar - електронний архів-репозиторій Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова; АНТРОПОС - Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка; SEEMAR - електронний репозитарій Інституту біології південних морів; Електронні документи НТУУ «КПІ»; ENPUIR – архів наукових публікацій Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова; Old Printed Books – депозитарій європейських раритетних видань, Наукова бібліотека ім. М. Максимовича, Київський національний університет ім. Т. Шевченка та ін. [14].

З впровадженням сучасних веб-технологій користувач з будь-якого віддаленого місця матиме доступ до електронних архівів мережі Інтернет, використовуючи лише звичайну програму Інтернет-навігатор. Отже, в Україні проблема створенні електронних архівів поступово вирішується.

Відправною точкою нового етапу розвитку українського ринку інформаційно-комп'ютерних послуг є поява компаній, які запропонували впровадження прогресивних цифрових технологій в процеси поточної роботи пошуку і архівації документальних ресурсів. Їх мета – забезпечити українські установи, організації високоякісним сервісом зі створення цифрових архівів для будь-яких документів, фото- і відеоматеріалів шляхом їх сканування, обробки і впровадження в електронну систему зберігання, пошуку і ефективного подальшого використання. Учасники ринку електронних архівів в Україні та країнах СНД підрозділяються на декілька категорій:

- Розробники програмного забезпечення для організації електронних архівів ELMA Элевайз, Компанія ReDocs, DocuWare, "ITS - Системна інтеграція", Алее Софтвр, Корпорація "Електронний Архів", Архисофт, Компанія "ЭОС", "Докфлоу Бест Практис", CSoft Development;

- Постачальники і виробники устаткування (Триал Електроникс ПЛС, Корпорація "Електронний Архів", Пірит, Canon, Kodak);

- Розробники систем електронного документообігу і діловодства (ЭОС, DocsVision, ОПТІМА - WorkFlow, Електроофіс, MetaQuotes Software Corp.);

- Розробники систем оптичного розпізнавання символів (ABBYY, CuneiForm, OmniPage) [15].

Явищем у розвитку українського ринку інформаційно-комп'ютерних послуг стало створення в 2010 р. компанії «Електронні архіви України» (ТОВ «ЕЛАУ»), яка надає повний цикл інноваційних технологічних рішень у сфері

створення електронних архівів, а також забезпечує технологічну підтримку і сервісне обслуговування клієнтів на усіх етапах співпраці [16].

Отже, створення електронного архіву і переведення документообігу в цифрову форму, сьогодні є глобальною тенденцією у сфері ІТ-технологій. Для будь-якої організації, яка потребує швидкого доступу, збереження і оперативної роботи з архівною і поточною документацією, створення електронного архіву є одним з першочергових завдань для оптимізації, а також підвищення ефективності роботи.

З'ясування етапів створення подібної системи, кількість яких залежить від того, ким виконуватиметься такий проект - самою установою або ж силами компанії-аутсорсера, може стати предметом наступного дослідження.

Література

1. Михайлов О.А. Электронные документы в архивах. Проблемы приема. Обеспечение сохранности и использование: аналитический обзор зарубежного и отечественного опыта. – 2-е изд. доп. – М., 2000.
2. Про збереження цифрової спадщини: хартія, прийнята XXXII Генеральною конференцією ЮНЕСКО в 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minervaplus.ru/docums/digit.htm>
3. Міжнародні конгреси архівів [Електронний ресурс] / Державна архівна служба України. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/International/>
4. Електронні архіви та служби в світі [Електронний ресурс] / Центральний державний електронний архів України. – Режим доступу: <http://tsdea.archives.gov.ua/ua>
5. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 9 січня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
6. Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2007 р. №653-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
7. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 22 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – №36. – Ст.275; Із змінами, внесеними згідно із Законом №2599-IV від 31.05.2005 р. // Відомості Верховної Ради. – 2005. – №26. – Ст.349.
8. Про електронний цифровий підпис: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 22 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – №36. – Ст.276; Із змінами, внесеними згідно із Законом №879-VI від 15.01.2009 р. // Відомості Верховної Ради. – 2009. – №24. – Ст.296.
9. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 9 січня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
10. Порядок зберігання електронних документів в архівних установах (наказ Держкомархіву від 25.04.2005 р., № 49) [Електронний ресурс] / Центральний державний електронний архів України. – Режим доступу: <http://tsdea.archives.gov.ua/ua>
11. Тихонов В.И., Юшин И. Ф. Современные концепции электронных архивов // Отечественные архивы. – 1999. – № 2. – С. 17-26.
12. Положення державної установи «Центральний державний електронний архів України» (Наказ Держкомархіву України від 21.06.2007 р. № 97) [Електронний ресурс] / Центральний державний електронний архів України. – Режим доступу: <http://tsdea.archives.gov.ua/ua>
13. Про обов'язковий примірник: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22-23. – Ст.199.
14. Діючі відкриті е-архіви в інституціях України [Електронний ресурс] / ELibUkr – електронна бібліотека України. – Режим доступу: <http://www.elibukr.org/uk/resursi/elektronni-arhivi-ukrayini.html>

15. Система електронного архива [Електронний ресурс] / Википедія – свободна енциклопедія. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
16. Сайт ЕЛАУ – електронні архіви України. – Режим доступу: <http://elau.org/page.php?id=2>

Абакумова В.И. Електронні архіви – вимоги інформаційного суспільства: деякі проблеми становлення.

Виділяються проблеми становлення електронних архівів. Исследуются аспекты законодательного способа решения проблемы, деятельность государственного архивного учреждения по хранению электронных документов. Анализируется наличие электронных архивов в отдельных учреждениях и украинский рынок услуг по созданию электронных архивов.

Ключевые слова: *информатизация общества, электронный архив, открытый e-архив, Центральный государственный электронный архив, веб-сайт, IT-проект.*

Abakumova V.I. Electronic archives – a requirement of informative society: some problems of becoming.

The article highlighted the problems of electronic archives. Author investigates the aspects of legislative solutions of problems, the activities of state archival institution in storage of electronic documents. At the article analyzed the presence of electronic archives in institutions and the Ukrainian market of electronic archives creation.

Key words: *society informatization, electronic archive, public E-archive, Central State electronic archive, the website, IT-project.*

Рецензент: Довжук І.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
11.05.2011

УДК 323.215 „19“ (477)

Болотчева К.В.

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ НОВИХ ГРОМАДСЬКИХ СВЯТ У КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТА ДОЗВІЛЛІ МІСЬКИХ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ У 20-і роки ХХ ст.

Досліджуються особливості процесу виникнення і становлення радянських громадських свят, а зокрема, їх виховний вплив на свідомість і дозвілля міських жителів України у 20-і роки ХХ ст.

Ключові слова: *радянські свята, дозвілля, міські жителі.*

Внесення святковості в громадське й особисте життя – це суспільна проблема, що завжди зумовлювалася природою людських устремлінь. Людина всіх епох прагнула до задоволення етичних, естетичних, емоційних потреб, до осмисленого змістовного дозвілля та відзначення пам'ятних моментів у житті.

Обряд – це традиційна символічна дія, що супроводжує визначні події в житті сім'ї і колективу. За допомогою обряду можна виражати найрізноманітніші настрої і почуття. Свято – це торжество (урочистості), влаштоване з якої-небудь нагоди; особлива форма видовищних заходів, що опираються на традиції (народні, релігійні, побутові, державні тощо).

Як специфічне явище свято існує в умовах певного соціального середовища. Його характер і природа зумовлюються способом матеріального виробництва і соціально-економічними відносинами епохи. У святі своєрідно відображаються не лише трудова діяльність людей, а й рівень розвитку суспільної та індивідуальної свідомості, світогляд людей, їх мораль, естетичні смаки тощо. У проведенні свята з особливою повнотою і яскравістю розкривається багатство зв'язків між людьми, спосіб їх життя, мрії та ідеали.

Отже, свято – явище соціально-історичне, як і духовна культура народу, складовим елементом якої воно є. Тому розглядаючи розвиток свят, не можна виходити з так званих загальнолюдських позицій поза умовами часу і простору, бо свята завжди тісно пов'язані з політикою влади та культурою народу. Сьогодні ця тема є дуже актуальною, бо загальна нестабільність у державі активізувала процес пошуку нових форм і напрямів культурного розвитку, в тому числі пошук форм та способів відзначення новостворених і традиційних свят.

В історіографії в 60 – 70-і роки з'явилися праці, які висвітлили окремі питання становлення нового, комуністичного, побуту і культури українського народу. Утвердженню атеїзму та безрелігійних традицій і свят у побуті трудящих були присвячені роботи В.Ю. Келембетової [1] та деякі колективні праці українських етнографів [2]. Проте всі ці дослідники, звеличуючи роль комуністичної партії в будівництві нового суспільства та життя, не приділили достатньої уваги дослідженню справжнього значення нових громадських свят у комуністичному вихованні та дозвіллі міських жителів України у 20-і роки ХХ ст., що і стало предметом нашого дослідження.

Мета даної статті – показати особливості процесу виникнення і становлення радянських громадських свят, а зокрема, їх виховний вплив на свідомість і дозвілля міських жителів України у 20-і роки ХХ ст.

Перемога більшовиків у Жовтневій революції, політика так званого «будівництва нового життя» викликали масове піднесення, ентузіазм, бажання якнайкраще, якнайурочистіше, якнайрадісніше відзначити перші революційні свята молодій радянській країні. Не випадково, що нова влада почала впроваджувати у життя громадян масові форми святкування. Комуністична партія та радянський уряд піклувалися про розвиток нової святковості, що розглядалася як одна з дійових ланок політико-виховної роботи.

Нові радянські свята виконували головну функцію пропагування політики радянської держави, оскільки у свята проводилася агітація мас за соціалістичне будівництво. На відміну від традиційних свят, революційні ретельно організовувались. Небачені раніше розмах і масштабність нових свят вимагали налагодження суворой організаційно-масової системи. Перед організаторами з усією новизною поставали питання: як має проходити революційне свято, за якою програмою, за яким маршрутом підуть демонстранти, як і чим оформляти місто, демонстрацію.

Досвіду оформлення масового революційного свята не було, як не було його і в проведенні перших радянських обрядів у сфері виробничого, громадського і сімейного побуту. Перші організатори ставили собі за мету досягнення такої художньої якості оформлення, яка б максимально відповідала ідейній виразності радянських свят, покликаних засобами синтезованого мистецтва утверджувати диктатуру робочого класу. Пролетарська політична функція масових заходів вимагала свого забезпечення і засобами яскравої форми, і фактури, і культури кольору, і новими прийомами агітації за допомогою театралізованих видовищ. На озброєння були взяті традиції святкування Великої французької революції та Паризької комуни [3].

Революційні свята і обряди в роки їх становлення безпосередньо відтворювали події, які на той час ще не стерлися з пам'яті учасників, були фактами їх біографії. Тому на перших революційних святах і обрядах

відчувався подих реальних подій, що фіксувалися у конкретних революційно-політичних символах і проникали у свята, обрядові дії та інші колективні заходи – збори, мітинги, засідання. Соціалістична революція, кульмінаційне її вираження у жовтневому збройному повстанні, відкрита класова конфронтація активно входили у свідомість широких мас, спонукали їх до дії – боротьби за власні ідеали – і творчості. Це був зміст життєвого повсякдення. Масові заходи згуртовували людей, давали їм можливість відчути себе в колективі, тобто єдиною незламною силою. Тому збори, мітинги, всі інші колективні форми спілкування, зокрема в суспільно-політичній сфері, з'явилися як закономірне породження перехідної епохи до соціалізму. У повожтневі роки мітинги та збори стали суспільно-побутовою реальністю, органічним явищем народжуваного соціалістичного способу життя [4].

Одним з важливих явищ тогочасного життя було встановлення календаря революційних загальнодержавних свят. Одні з них (1 Травня, Кривава неділя, Міжнародний жіночий день, День Паризької комуни) мали певні традиції відзначення в минулому, інші (День повалення самодержавства, Річниця Жовтня, День Червоної Армії) були покликані до життя самою пролетарською революцією [5].

Перші пореволюційні свята характеризувались бурхливим революційним ентузіазмом мас. Основні форми їх проведення (мітинги, маніфестації), як і головні атрибути (революційна символіка, пісні, листівки), використовувались і раніше, в ході революційної боротьби пролетаріату. Червоний прапор символізував визвольну боротьбу трудящих і був головною ознакою революційних свят. Піднесений паризькими комунарками у 1871 р., він був підхоплений світовим робітничим рухом. У дні свят вулиці і площі міст прикрашали червоні прапори, демонстранти тримали у руках прапорці, а на грудях були причіплені червоні стрічки і червоні гвоздики. У колонах демонстрантів лунали героїчні революційні пісні, проводилися маївки як нова форма колективного відпочинку [6]. Масові свята були насичені колективними діями, пройняті духом революційної боротьби. Новий спосіб життя, що народжувався, зумовлював виникнення таких форм масової роботи, як революційно-агітаційні інсценізації, політкарнавали, мітинги-спектаклі-концерти, агітсуди тощо.

У справі оновлення народних свят значну роль відігравав також театр просто неба, який був дуже популярний. Театри ставили на площах такі спектаклі, як "Витівки Скапена" Мольєра (Київ), "Близнюки" (Одеса) та ін. [7]. Такі вистави давали можливість не замикати дію межами сцени, а розгортати її на міських площах і вулицях. У них одночасно відбувалося декілька сюжетних подій. Це наближало вистави до життя, робило їх невід'ємною частиною нового побуту.

Велике місце у святах займали маніфестації, процесії, демонстрації, а згодом інсценізації великого масштабу. Обидві форми були тісно пов'язані між собою, перепліталися, а часом ставали нероздільними [8]. Спочатку демонстрації, мітинги, маніфестації були невіддільними від політичних виступів пролетаріату і не відзначалися різноманітністю. Це були переважно процесії під прапором, супроводжувані колективним співом. Але з часом організація масових історико-революційних свят удосконалювалася.

Поліпшувалося декоративно-художнє оформлення свят. У першотравневих демонстраціях колони прикрашалися зображенням земної кулі з портретом К. Маркса, зеленню і червоними плакатами [9]. У 1923-1924 рр. у прикрасах колон переважали тематичні макети, пов'язані з виробництвом, спеціалізована промислова емблематика. Нерідко виносили й оригінальні зразки нової продукції. Поряд з декоративно-бутафорським оформленням вони сприймалися як звіт трудящих про успіхи на фронті праці [10].

Відбувався також процес ускладнення й удосконалення театралізації свят. У 1920 р. масові свята набирали все більш театралізованих форм, виливаючись у масштабні за змістом і оформленням інсценізацій, які називали "містеріями", "видовищами", "дійствами". Залучення до театральної творчості широких верств населення надавало святкуванням характеру загального масового дійства [11]. Ця форма, породжена творчими силами народу, виникла стихійно, і разом з тим поява її була цілком закономірною. Велике зростання творчої активності трудящих, потреба висловити свій ентузіазм, свою захопленість не могли не породити таких монументальних, масштабних художніх форм, в які виливалась самодіяльна творчість мас.

Художні принципи інсценізації були специфічними. У центрі зображуваних подій була Велика Жовтнева соціалістична революція, як корінний поворот в історії, як початок нової ери в долі людства. Про що не йшла розповідь, які б епізоди не зображувались, ідея революції як початку епохи вільної людини залишалася в центрі уваги. Характер розробки теми революції в інсценізаціях був своєрідний. Намагаючись осмислити історичне значення революції, автори вдавалися до прямого порівняння класової боротьби експлуатованих мас у минулому з жовтневими подіями. Майже всі видовища мали характер історичних п'єс. Жовтневій революції в них присвячувався лише останній епізод, а попередні зображали становище трудящих при капіталізмі, а іноді й у більш ранні епохи.

В інструктивній брошурі з організації масових свят наводилася схема запропонованого для постановки сценарію [12]. Вся дія свята мала розвиватися в рамках 10 основних моментів, які немовби ілюстрували головні етапи боротьби робочого класу зі своїми гнобителями. Перші чотири епізоди розкривали причини, що підняли робочий клас на боротьбу, і методи, якими буржуазія намагалася перешкодити революційному рухові; п'ять наступних – зображали хід цієї боротьби, фінальний епізод ("Радість трудящих") – апофеоз. Історія людства поставала в інсценізаціях як історія боротьби класів. Саме це мало велике значення для політичного впливу інсценізацій на глядача, підсилювало їх активну, дієву роль у формуванні, зміцненні марксистсько-ленінського світогляду мас, у вихованні в них ненависті до минулого, прагнення до захисту революційних завоювань.

У тій же інструкції з організації масових видовищ говорилося, що для інсценізації повинні були обиратися твори, в яких на першому плані були народні маси, як вираз волі народу, його самосвідомості і самодіяльності [13]. На початку дійства народ виступав як пасивний, страждаючий натовп, а у фіналі – як наступальна, цілеспрямована сила. Зображуючи народ головним героєм, інсценізації стверджували його як дійсну рушійну силу історичного процесу. Захист завоювань революції, утвердження нового світу, прагнення відповісти на

актуальні проблеми сучасності, на вимоги, які ставилися перед працівниками культури політичними завданнями післяреволюційного періоду, – все це знаменувало собою формування в масових святах комуністичної ідейності.

Основною формою виховної роботи з широкими масами під час громадянської війни і в перші роки радянської влади була агітація. Розрахована на широке коло слухачів, агітація передбачала максимум популярності, дохідливості, прямий, безпосередній вплив. Тому масові свята з їх "агіттеатром" цілком відповідали вимогам часу [14].

З початку свого існування масові свята виступали як засіб комуністичного виховання мас і безпосередньо примикали до партійної пропаганди. Форми цієї пропаганди не могли не вплинути на характер драматургії свят, визначаючи як їх ідейно-політичний зміст, так і породжену ним художню форму, засоби впливу на присутніх. Інсценізації доносили до мас найважливіші політичні гасла епохи. У згаданій вище інструкції видовища організовувалися "для повного виявлення політичних і соціальних ідей і особливо для яскравішого їх сприймання" [15].

В Україні широкого розмаху набули інсценізації з 1919 р., та, зокрема, великою популярністю користувалися такі масові видовища, як "Визволення праці" та "Інтернаціонал", що відбулися 1 травня 1919 і 1920 рр. у Києві, "Уславлення свободи" – в Луганську, "РСФРР та єдність миру" – в Олександрії, а також жовтневі інсценізації у Києві – "Політична карусель" та "Повстання арсенальців".

Масові видовища під час революційних свят влаштовувалися також у військових частинах. Так, протягом 1922 – 1923 рр. було створено до десяти масових видовищ на різні теми. Це, зокрема, такі, як "Робітничий травень", "Жовтень – РКП – Комінтерн", "Червона Армія", "Останній бій" та ін. [16].

Отже, активна агітаційно-пропагандистська робота влади була направлена на те, щоб сповнити свідомість населення відчуттям звільнення від старого, поганого, світу та його обмежень. Ця робота призвела до руху різні соціальні сили, та надихнула широкі маси населення на створення нового життя.

Чітко окреслений позитивний (соціалістичний) ідеал, безпосередній зв'язок з актуальними тогочасними подіями обумовили велике пропагандистське значення масових дійств. Через усе свято проходила ідея інтернаціональної єдності пролетарів всіх країн і віра в наближення світової революції. Це було характерно для перших пореволюційних років і яскраво позначалося на оформленні свят.

Першим радянським святам, як і молодому радянському мистецтву, була притаманна алегоричність, використання ряду символів. Мова символів і алегорій у перших радянських святах була закономірною для даного етапу розвитку нової культури і мистецтва, і її добре розуміли всі учасники урочистостей. Так, простими і промовистими були символи негативних персонажів у масових інсценізаціях: цар – золотий скіпетр, піп – золотий хрест, куркуль – золотий гаманець, банкір – золоті ланцюги [17]. Один з організаторів масових інсценізацій у Києві М. Терещенко підкреслював закономірність цього явища на той час [18]. Прагнучи відтворити у виставах образ революційного народу, їх творці спиралися не так на конкретні життєві факти, як на загальні ідеї, гасла та політичну ситуацію. Оскільки при цьому широко використовувалися прийоми показу алегорії, символу, то їхня творчість мала

іноді абстрактний, схематичний характер. Проте це було закономірним, бо творці масових вистав не мали часу на тривалі роздуми.

Перші радянські масові свята, які були ініційовані партійними робітниками як інструмент для втілення ідеологічних догм, поступово входили у повсякденне життя народу. За їх допомогою правлячі кола намагалися донести ідеї революції до кожного громадянина. Створюючи суспільство наново, вони створювали також і нове мистецтво. Значним позитивним фактором у становленні радянських свят як традиційних була їх органічна прив'язаність до реальних історико-революційних подій, календарна і законодавча закріпленість. Регулярне, з року в рік, їх проведення створювало ґрунт для їх традиціоналізації, політичної та ідейно-виховної дієвості.

Таким чином, радянський варіант відзначення нових громадських свят, породжений соціальними пореволюційними змінами 20-х рр. ХХ ст., був пов'язаний насамперед із бажанням влади за будь-яку ціну довести, що радянська система може стати найдосконалішою і найкращою в світі. Нові масові свята стали частиною мудрої агітаційно-пропагандистської політики чиновників та культробітників, направленої на те, щоб люди повірили владі та підтримали її гасла та ідеї. Створюючи позитивний урочистий дух під час святкувань, влада тим самим впливала на масову свідомість та досягала того, що люди, незважаючи на тяжкі матеріально-побутові умови існування, все ж таки йшли на демонстрації з натхненням та піднесенням, сповнені відчуттям свободи та новизни. До нових свят готувалися не тільки колективи, але й кожна сім'я. Зокрема, прибиралися підвір'я, білилися та чепурилися хати, шилися або купувалися обнови, готувався святковий обід. На ці дні приурочувалися сімейні торжества: весілля, новосілля, зустрічі з друзями та родичами [19].

Таким чином, нові революційні свята завдяки зусиллям влади поступово ставали важливими подіями в житті радянських людей, на які вони з нетерпінням чекали та до яких ретельно готувалися, бо ці свята, урочисті та романтично-піднесенні, вносили в тяжке буденне життя народу відчуття радості та надії на краще, давали можливість людям відчувати себе в колективі, а отже, єдиною силою.

Звичайно, масові свята першого пореволюційного десятиріччя не завжди були вдалимими. Іноді в них було багато наївного, часом вони перетворювалися на мітинг, мали декларативний характер, а інколи "художня імпровізація" у глядачів викликала справжній хаос [20].

Деякі театрознавці, називаючи перші радянські свята "агіттеатром", не заперечували їх позитивної ролі для подальшого розвитку всього радянського мистецтва, але вважали їх явищем тимчасовим. А. Юфіт у вступній статті до книги "Ленін. Революція. Театр" писав, що відігравши свою роль, агітаційний театр змушений був поступитися місцем іншим, більш глибоким формам театрального мистецтва, передавши їм свої кращі риси, те цінне, що виникло в атмосфері революційного ентузіазму. Показовою в цьому відношенні була доля масових свят. Вони певною мірою висловлювали героїчне торжество перемігшого народу і якийсь час користувалися широкою популярністю, але пройшло зовсім небагато часу, і масові інсценізації стали анахронізмом [21].

Отже, в історії радянської святковості 20-і роки були періодом пошуку з властивими йому знахідками і невдачами. Нові радянські громадські свята мали

великий виховний вплив на свідомість українських городян, який проявлявся в тому, що трудящі відчували гордість за те, що вони звільнилися від ярма експлуататорів та стали вільними й незалежними творцями єдиної радянської держави, повірили в те, що вони разом, долаючи тимчасові матеріальні та побутові труднощі, створять щасливе та світле майбутнє.

У подальшому дослідження нашої теми потребує висвітлення проблеми створення й утвердження нових обрядів сімейно-побутового циклу, бо, виступаючи складовою частиною соціалістичних традицій, радянські сімейні обряди і традиції в 20-і рр. ХХ ст. посідали значне місце в арсеналі ідеологічних засобів комуністичного виховання трудящих.

Література

1. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. / [В.К. Борисенко, В.Ю.Келембетова та ін.] – К., 1978; Свята та обряди Радянської України. – К., 1971.
2. Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. / В.Ю.Келембетова. – К., 1984.
3. Там само. – С. 52.
4. Там само.
5. Свята та обряди... – С. 28.
6. Там само. – С. 29.
7. Радянські свята і обряди... – С. 15.
8. Массовые празднества. – Л., 1926. – С. 55 – 56.
9. Радянські свята і обряди... – С. 16.
10. Там само; Келембетова В.Ю. Вказана праця. – С. 53.
11. Радянські свята і обряди... – С. 16.
12. Организация массовых народных празднеств. – М., 1921. – С. 22 .
13. Там само. – С. 14.
14. Радянські свята і обряди... – С. 19.
15. Организация массовых... – С.14 .
16. Свята та обряди... – С. 8 – 9.
17. В. Смышляев. Массовый театр и искусство. // Вестник театра. – 1920. – № 62. – С. 6.
18. М. Терещенко. Кризь лет часу. / М. Терещенко. – К., 1974. – С. 10.
19. Свята та обряди... – С. 60.
20. Радянські свята і обряди... – С. 23.
21. Ленин. Революция. Театр. Документы и воспоминания. – Л., 1970. – С. 32.

Болотчева Е.В. Роль и значение новых общественных праздников в коммунистическом воспитании и досуге городских жителей Украины в 20-е годы ХХ в.

Исследуются особенности процесса возникновения и становления советских общественных праздников, а в частности, их воспитательное влияние на сознание и досуг городских жителей Украины в 20-е годы ХХ ст.

Ключевые слова: советские праздники, досуг, городские жители.

Bolotcheva E.V. Role and value of new public holidays in communist education and leisure of townsmen of Ukraine in 20th years of XX century.

The features of process of origin and becoming of soviet public holidays, and in particular, their educator influence on consciousness and leisure of townsmen of Ukraine in 20th years of XX century are investigated.

Keywords: soviet holidays, leisure, townsmen.

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
15.09.2011

**СТАН РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ЗА НАСЛІДКАМИ КРИМСЬКОЇ
(СХІДНОЇ) ВІЙНИ 1853-1856 рр. (на підставі матеріалів П.В. Алабіна)**

Аналізується стан російської армії за наслідками Кримської війни 1853-1856 рр. за матеріалами праці видатного російського історика, просвітника та державного діяча Петра Володимировича Алабіна (1824 – 1896 рр.). Проаналізовано роботу вченого стосовно даної проблематики та її значення для історичної науки.

Ключові слова: *Кримська війна, історіографія, П.В. Алабін, воєнні реформи, історичний аналіз.*

Кримська війна 1853-56 рр. увійшла в історію як найбільш масштабний та кривавий конфлікт у Європі в період між Наполеонівськими війнами й Першою світовою війною (1914-1918 рр.). Безпосередньо або опосередковано у ній приймали участь всі наймогутніші світові держави того часу, а за географічним розмахом до середини ХІХ століття вона не мала собі рівних. Усе це дозволяє вважати Кримську війну своєрідною «протосвітовою» війною, і разом з тим дана війна може розглядатися як перша «геополітична» війна, а також війна цивілізаційна [1]. На жаль, сьогодні дана подія випала, за деякими виключеннями, з поля зору української історіографії. Виняток становлять лише фундаментальні праці часів СРСР та деяких авторів підручників епохи незалежності. В той же час досліджуючи проблематику Східної (Кримської) війни, сьогодні, досить помітно, що дана подія вважається істориками частиною російської, а не української історії.

Війна передусім була викликана загостренням суперечностей між великими державами зі Східного питання. У середині ХІХ ст. істотне ослаблення Османської імперії примушувало замислюватися найсильніші держави світу над долею її обширних володінь у Європі та Азії. У зовнішній політиці Росії, дане питання посідало центральне місце під час царювання Миколи I (1796-1855 рр.). Імперія прагнула зміцнити свої позиції на Балканах, Закавказзі й Середземномор'ї, поставивши під контроль чорноморські протоки Босфор і Дарданелли. Вільний прохід через них російських торгових суден мав величезне значення для економічного розвитку південних губерній, а недопущення в Чорне море іноземних воєнних кораблів дозволяло забезпечити безпеку південних рубежів імперії.

Але чи була спроможна Російська імперія забезпечити виконання такого завдання? На підставі узагальненого нами матеріалу відомо, що проти планів Росії об'єдналися найсильніші європейські держави, які не бажали посилення російської присутності на Близькому Сході. Відповідь на це питання спробував дати ветеран кримської кампанії, статський радник П. В. Алабін (1824 -1896 рр.) у книзі «Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854-56 и 1877-1878 годах», що вийшла у 1890 р. Петро Васильович, маючи великий бойовий досвід, проаналізував комплекс негативних факторів, що призвели до поразки Росії у Кримській війні [2].

По-перше, автор звернув увагу на стан російської зброї та забезпечення нею рядових солдатів. За його твердженням, гладкоствольні рушниці, що перебували на озброєнні імператорської армії, за своїми бойовими якостями поступалися європейським нарізним. Так, гвинти російських умисне

розхитувалися для кращого відбиття темпів при рушничних прийомах, а внутрішність стволів виявлялася зіпсованою неправильною методикою чищення. П. В. Алабін констатує, що до прицільної стрільби російські рушніці були абсолютно непридатні [3]. Російські піхотинці фактично не навчалися стрільби, оскільки у мирний час порох відпускався у невеликих кількостях і використовувався, як правило, не за призначенням. Незадовільне становище із боєприпасами позначилося на майбутніх бойових діях, а саме - під час облоги Севастополя матроси мали нетрадиційну статтю доходу – збір ворожих куль. При цьому деякі, зібравши їх до 18-20 пудів, отримували непогану винагороду [4]. Проблему з вогнепальною зброєю підтверджує й один з провідних фахівців воєнної історії ХІХ ст., історіограф генерал-лейтенант М. І. Богданович (1805-1882 рр.). Він свідчить, що супротивники Росії вже мали на озброєнні нарізні рушніці, а російська армія такими ще не володіла. Фактично вся піхота союзницьких військ була укомплектована рушніцями з ударним механізмом, а російські військові частини продовжували здебільшого використовувати застарілі крем'яні зразки. На початок війни, навіть турецька армія мала на озброєнні рушніці нового типу [5].

По-друге, П. В. Алабін акцентує увагу на стані та можливостях використання холодної зброї, що знаходилася в епікіруванні унтер-офіцерів, солдат гренадерських і карабінерських рот, яку взагалі складно було вважати зброєю. Так, один з головних елементів холодної зброї - тесак, у бою значно ускладнював легкість руху піхотинців, а в рукопашному бою, його досить складно було витягти з піхов, а надалі користуватися через малий і незграбний ефес. Солдатів навіть не навчали володінню ним. Офіцерську напівшаблю П. В. Алабін взагалі називає насмішкою над зброєю. При спробах фехтування вона в більшості випадків гнулася [6]. За статутом кавалерійським офіцерам належало мати «в сидельній кобурі пару пістолетів», але замість них містилися дерев'яні шматочки [7]. Пістолети хорошої якості офіцеру було купити ніде, а часто й не було за що. Крім того, пістолети так незручно поміщалися у кобурі, що й у спокійній обстановці, не кажучи вже про сум'яття бою, витягти звідти їх було складно. Твердження П.В. Алабіна підтримує генерал М. К. Імеретинський (1837-1900 рр.), на його думку саме низький стрілецький і військовий потенціал російської армії спонукав колишнього військового Наполеона ІІІ піти на розв'язання конфлікту [8]. За статистикою П. В. Алабіна, офіцерство було таким байдужим до вивчення свого ремесла, «що дев'ять з десяти не тримали навіть пістолета в руках», а, отже, про пістолетну стрільбу з коня й гадки мали. «У нас всі, - пише автор, - збожеволіли на маршируванні та правильному витяганні носка». П. В. Алабін іронізує над імператором, який особисто демонстрував солдатам правильність прийомів марширування [9]. На думку російського воєнного теоретика М. В. Медема (1798- 1870 рр.), наслідками такого пріоритету планових армійських занять стало те, що солдат здатен був діяти лише у строю, відчуваючи лікоть товариша, тоді як наданий сам собі не демонстрував узагалі ніяких бойових навичок. Ні аванпостної, ані форпостної служби він не навчався [10].

Негативну характеристику дає П. В. Алабін загальноосвітній підготовці солдат. Головною турботою армійського начальства стає молодецький вигляд солдата на марші. Він зобов'язувався: «випучивши очі, з веселим виглядом»

радісно відповідати на вітання офіцерів. У цілому, ранжування солдат в армії доходило до абсурду: рудих підбирали до рудих, кирпоносих до кирпоносих, групували стрій за кольором волосся, довжиною вусів і бакенбардів. Час дощової підготовки заповнювався відробітком «раскатистого ура». У більшості частин панувала класична палична система. Найменша провина (недбалість в обмундируванні) каралася 100-300-ма ударами шпіцрутенів [11].

Відповідно до наведеного П. В. Алабіним фактичного матеріалу, вимальовується негативна картина якості обмундирування російського солдата. Недоброякісне сукно, що використовувалося для виготовлення одягу солдат, не захищало від холоду та вогкості. Мундир, одягнений для підтримки тепла під шинель, не тільки не зігрівав, а й навіть позбавляв солдата будь-якої свободи руху, не дозволяючи ні фехтувати, ні вести швидку стрільбу. Комір шинелі не закривав вух і обличчя солдата, а довгі її поли заважали пересуватися. Шолом не оберігав ні від шабельного удару, ні від кулі. У спекотний час він обпалював голову солдата, а в дощову погоду служив провідником води за комір. Від зміни дощової та сонячної погоди шоломи зсихалися, стискаючи подібно до лещат голову солдата. Вся амуніція ніби навмисне підбиралася з метою ускладнити рухи людини. П. В. Алабін констатує: «Груди солдата стиснуті, його тягне назад сухарний запас, ранець, скатана шинель, патрони у потворній сумці, по литках б'є непотрібний тесак, йому заломило руку, що затекла тримаючи приклад рушниці» [12].

Помилковою вважав П. В. Алабін методику навчань кавалеристів, згідно з якою кіннота підскакувала до фронту піхоти, круто поверталася або зупинялася перед ним. Звиклі до виконання цього маневру коні не зраджували виробленій звичці у бою й зривали саме цим атаку власних військ [13].

Головною проблемою, на думку П. В. Алабіна, у російській імператорській армії середини ХІХ ст. стала корупція. Інденданство й комісаріат були тотально заражені пристрастю користолюбства. Болото цих відомств засмоктувало будь-яку дотичну до них людину. Внаслідок розкрадань солдати досить часто не отримували солону й спали, як правило, на голій землі [14]. На підставі аналізу широкого кола джерел, приклади корупції наводить також радянський історик Є. В. Тарле (1875-1955 рр.) у праці «Кримська війна. Для нього взагалі не зрозуміло, як при такому несамовитому грабунку солдати могли воювати, [15]. За оцінкою П. В. Алабіна, у більшості офіцерів всіх родів військ, при крайньому неуцтві й низькому розумовому потенціалі, не розвинене ані відчуття власної гідності, ані обов'язку перед Батьківщиною, які б мали їх спонукати на героїчні звершення.

Визнаючи цінність спогадів П. В. Алабіна, ми вважаємо їх певною мірою тенденційними. Головною метою праці автора стає обґрунтування воєнних реформ Олександра ІІ (1818-1881 рр.). Адже на подолання консервативних сил в армії, імператору знадобилося 12 років, саме за цей час були ліквідовані недоліки, що призвели до поразки Росії у Кримській війні.

Серед значного кола причин, що примусили уряд реформувати армію головними були три. Перед усім, неефективна феодальна система комплектування та утримання військ. По-друге, революційний підйом після війни змусив самодержавство активізувати укріплення армії як головної сили і опори влади, крім того треба було упорядкувати витрати на армію, яка

залишалася найбільшою армією світу (у 1856 р. вона нараховувала 2,2 млн., а після скорочення 1,5 млн. солдатів.).

У 60-70-ті рр. П. В. Алабін повністю підтримував ініціативи фельдмаршала Дмитра Олексійовича Мілютіна (1816-1912 рр.), військового міністра Російської імперії за часів Олександра II. Освічений практик і теоретик у царині військової справи Д. О. Мілютін зумів надати реформам такі необхідні тоді Росії раціоналізм і культуру [16]. Відповідно до реформ полегшувалися умови солдатської служби, відмінялися тілесні покарання (від батога та шпідрутенів до різок). Воєнне мистецтво прагнуло змінити сам імідж російського солдата: сприйняття солдатської служби на рівні заслання трансформувалося у поняття «захисник Вітчизни» Покращувалася бойова підготовка військ. На відміну від Миколаївського часу, солдат стали дійсно готувати більше до війни, ніж до парадів. Однодумець Д. О. Мілютіна, професор Академії Генерального штабу М. І. Драгомиров (1830-1905 рр.) так формулював у «Підручнику тактики» головну вимогу до навчання солдат: «Військо повинно у мирний час учитись тільки тому, що йому доведеться робити у воєнний; всякий відступ від цієї норми шкідливий, тому що вселяє і солдатам, і начальникам мінливе поняття про те, що можна і чого не можна вимагати в бою від людини. Люди навчені зайвому, і перед ворогом робитимуть не те, що потрібно, а те, що вони вміють робити» [17].

П. В. Алабін підтримував зусилля Д. О. Мілютіна у подоланні опозиції з боку миколаївських служак, вихованих на «плац-парадних» традиціях, які продовжував підтримувати Олександр II. «На жаль, государ, - читаємо у спогадах Д. Мілютіна, - хоча і радів успіхам військ у тактичній основі, в той же час, вимагав строгого дотримування стрункості і рівняння на церемоніальному марші, точного дотримування на рівняннях, церковних парадах та інших церемоніях всієї колишньої дріб'язкової формалістики. Одне яке-небудь зауваження государя за порожню помилку статуту, або нерівність кроку, недостатньо «чисте» рівняння паралізовувало всі старання додати навчання військ нового характеру» [18].

Відповідно до реформ змінювалася підготовка офіцерів. Частина старих (дворянських) кадетських корпусів була реорганізована у воєнні гімназії, обсяг знань яких порівняно з кадетськими програмами зріс більше ніж у двічі. У деякі з військових гімназій дозволялося приймати осіб усіх станів. З 1864 р. молодших офіцерів готували юнкерські училища. Відсоток осіб недворянського походження піднявся в них вище, ніж у військових гімназіях. В той же час загальноосвітній рівень вступників не був високим. Генерал П. О. Бобровський, автор тритомної праці «Юнкерські училища», свідчив, що на приймальних іспитах майбутні юнкери у диктанті зі ста слів робили до 60 помилок і не завжди могли знайти на географічній мапі Росію [19].

За ініціативою Д. О. Мілютіна з метою оперативного керування військами (і на випадок війни із зовнішнім ворогом, і для боротьби з ворогом внутрішнім), було створено 15 військових округів. На командувачів військовими округами особливо покладалися завдання «сприяти цивільним властям у всіх тих випадках, коли необхідна участь військ для збереження порядку і спокою у краю» [20].

Центральне місце у військових перетвореннях 70-х рр. зайняла реформа комплектування армії. 1 січня 1874 року був прийнятий закон, що замінив

систему рекрутських наборів загальною військовою повинністю. Якщо раніше, (з 1705 року) військовою повинністю відбували у порядку рекрутських наборів тільки нижні стани (селяни, робітники, ремісники), то тепер її повинно було відбувати все чоловіче населення імперії по досягненні 20-ти років. Оскільки чоловіків призовного віку було набагато більше від потреби, то частина призовників звільнялася від служби за станом здоров'я, сімейними пільгами та по жеребу. Закон 1874 року значно скоротив терміни військової служби, замість 25-ти річної рекрутчини встановлювалися: для солдатів – 6 років дійсної служби, після чого їх переводили у запас на 9 років, а потім в ополчення; для матросів – 7 років дійсної служби і 3 роки запасу. Особи з освітою служили ще менше: ті, що закінчили вузи – 6 місяців, гімназії – 1,5 роки, початкові школи – 4 роки. Новий закон дозволяв державі тримати в мирний час зменшену кадрову армію із запасом навчених резервів, а у разі війни, призвавши запас і ополчення, отримати масову армію [21].

П. В. Алабін підтримував військові зміни Д. О. Мілютіна, оскільки вони були виграшними для Росії навіть економічно. Реформи сприяли прискореному зростанню залізниць, як необхідної умови для мобілізаційних і демобілізаційних акцій у такій обширній країні, як Російська імперія [22].

Проте названі реформи були проведені зі значним запізненням. Противники Росії у Кримській війні вже у 40-50-х роках широко користувалися плодами наукових змін та економічних реорганізацій. Так у праці П. В. Алабіна протиставляється російській армії блискуча організація французьких військ Французька рота складалася з товариств, що включали єфрейтора та рядових. Рота формувалася за принципами земляцтва, що передбачало більше взаєморозуміння в умовах бою. При розсипному строю французи групувалися не попарно, як у російській армії, а товариствами і ставали таким чином бойовими одиницями, що могли самостійно вирішувати будь-які завдання. До кожного генерала й полкового командира прикріплювався конвойний супровід. У розпорядженні генералів було по три вестових, у штабс-офіцерів – двоє, в обер-офіцерів – один. Не існувало у французькій армії стандартних бойових порядків, регламентованих статутом. Вся військова побудова визначалася командиром у відповідності до специфіки місцевості. Норма скорострільності французької піхоти складала 5 пострілів за хвилину, кращі ж стрільки здійснювали за цей час 8 пострілів. На відміну від російської армії, матеріальне забезпечення та екіпірування французького солдата повністю здійснювалося за казенний рахунок: якщо за статутом був кінь, то виділявся й фураж. На противагу європейським кавалеріям виїждження коней у африканських етерів не псувало ніг тваринам. Французька кавалерія атакувала піхотний стрій противника не в лоб, а на один з кутків каре. П. В. Алабін звертає увагу на обмундирування французького солдата, що відзначалося спеціальним клеймом, яке показувало термін його придатності [23]. Командири французьких військ взагалі не обтяжувалися питаннями постачання армії, для цього існував особливий інтендантський штат. Цінним досвідом союзників П. В. Алабін вважав уведення солдатських пам'ятних книжок, куди записували всі свідчення про бойовий шлях, матеріальне забезпечення службовця та необхідна для нього довідкова інформація [24].

Отже, Кримська війна дала російському уряду та командуванню важливий урок. Протягом десятиліть керівництво імперії стверджувало про

неперевершеність військової могутності держави за суто зовнішніми показниками воєнної могутності. Генерали забули, що справжнім екзаменатором є тільки бій. Війна 1853-1856 рр. поставила об'єктивну оцінку стану імператорської армії та спровокувала фундаментальні зміни у суспільстві у цілому.

Література

1. Исторический вестник «Дорогами тысячелетий/Константин Колонтаев // Россия и Европейский финансовый капитал в контексте Крымской войны 1853-1856 гг. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.istor-vestnik.org.ua/26/>
2. Алабин П.В. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854- 56, 1877-78 годах. Ч. 1-3. М., Типолит. т-ва И. Н. Кушнерев и К0, 1892.
3. Там само. – Ч. 2. – С. 4-5.
4. Имеретинский Н. К. Из записок старого преображенца // Русская старина. 1893. Т. 80. С. 279.
5. Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов.- В 4-х томах. Издание второе, исправленное, дополненное. С.-Петербург, Тип. М. Стасюлевича, 1877.
6. Алабин П.В. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 6.
7. Строевой пехотный устав русской императорской армии [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.bergenschild.narod.ru/Reconstruction/archive /ustav1916/ustav1916.htm>
8. Имеретинский Н.К. Указ. соч. – С. 279.
9. Алабин П.В. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 5.
10. Медем Н.В. Тактика.- В 2-х томах. С.-Петербург, 1837-38.
11. Анашкин О. Воинское воспитание в истории Российской армии // Ориентир. 2003. № 11. – С. 85 – 90.
12. Алабин П.В. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 37-44.
13. Алабин П.В. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 44-55.
14. Алабин П.В. Указ. соч. – Ч. 2. – С.56-72.
15. Тарле Е. В. Крымская война в 2-х т. — М.-Л.: Издательство академии наук СССР., 1941-1944 Т-1 1941, 608 с., Т-2 1943, 702 с.
16. Троицкий Н. /Реформы 1861 1874 гг.: Финансовые, образовательные, военные реформы. [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.scepsis.ru/ library/id_1482.html/
17. Драгомиров М.И. Учебник тактики. - М.: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР., 1956. – С. 686.
18. Милютин Д. А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1860—1862. Студия ТРИТЭ, РИО «Российский Архив»., 1999. – С. 558.
19. Бобровский П.О. Юнкерские училища. - Т. 1—3 (в 5-ти книгах). СПб., 1872—1876. – С. 324.
20. Милютин Д.А. Указ. соч. – С. 28.
21. Троицкий Н. Указ. соч.
22. Алабин П.В. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 74-80.
23. Алабин П.В. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 81-99.
24. Алабин П.В. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 111-114.

Вдовиченко Е.В. Состояние русской императорской армии по результатам крымской войны 1853-1856 гг. (по материалам свидетельств П.В. Алабина).

Определяется состояние русской армии по результатам Крымской войны 1853-1856 гг. по материалам работы выдающегося русского историка, просветителя и государственного деятеля Петра Владимировича Алабина (1824 - 1896). В ней проанализирована работа ученого по данной проблематике и ее значение для исторической науки.

Ключевые слова: Крымская война, историография, П.В. Алабин, военные реформы, Д. А. Милютин, исторический анализ.

Vdovichenko E.V. State of Russian imperial army eve Crimean war of 1853-1856 (based on certificates P.V Alabina).

Випуск 31

The paper determines the state of the Russian army on the results of the Crimean War of 1853-1856. based on the work of a prominent Russian historian, educator and statesman Petra Alabina (1824 - 1896). It analyzed the work of the scientist on the subject and its significance for historical science.

Key words: *Crimean War, historiography, P.V Alabin, military reform, D.A Milutin, historical analysis.*

Рецензент: **Бєльдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
17.08.2011

УДК 94(477.4)«1905/1914»

Гаухман М.В.

ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 РР.)

Аналізується історіографічна база дослідження національного питання на Правобережній Україні на початку ХХ ст. Зроблено висновок, що недостатньо вивченими сторонами проблеми є функції адміністративно-поліційного апарату та взаємодія консервативно-охоронних сил регіону в сфері національної політики.

Ключові слова: *національне питання, національна політика, консервативно-охоронні сили.*

Сучасна Україна є національною державою з поліетнічним і поліконфесійним населенням, у якій тривають процеси розбудови громадянського суспільства і творення політичної нації. Осмислення історичного досвіду співіснування різних етнічних і конфесійних груп сприятиме досягненню толерантності в українському суспільстві. Прикладом поліетнічного й поліконфесійного регіону, у якому національне питання було загострене через дискримінацію представників найбільш чисельних національних спільнот, – українців, євреїв і поляків, – була Правобережна Україна на початку ХХ ст.

Історіографія національного питання на Правобережній Україні розглядалася в сучасних українських дослідженнях. Монографія О. Рафальського присвячена історії вивчення національних меншин України [1]. Історіографія українського питання в Російській імперії на початку ХХ ст. стала темою дослідження І. Демуз [2]. У праці охарактеризована історіографія українського питання в Державній Думі, партійної системи та культурно-просвітницького руху. Однак авторка, на наш погляд, необґрунтовано вважає історіографічними джерелами журнальну публіцистику початку ХХ ст., яку варто було б віднести до історичних джерел. Адже в публіцистичних статтях здебільшого відсутня джерельна база та докладний аналіз точок зору політичних опонентів авторів. Історіографія національного питання на Правобережній Україні розглядається в дослідженнях Н. Щербак [3; 4]. Авторка охарактеризувала історіографію єврейської і польської спільнот регіону та історіографію українського, єврейського та польського національних рухів. Такий огляд, з нашої точки зору, не є повним, бо не включає історіографії державного управління та російських правих партій, які вели боротьбу проти національних рухів.

Комплексне дослідження національного питання на Правобережній Україні передбачає вивчення державного управління регіоном, історії національних спільнот, національних рухів і правих партій. Мета нашої праці – охарактеризувати історіографічну базу дослідження національного питання на Правобережній Україні під час Першої російської революції (1905–1907 рр.) і пореволюційний період (1907–1914 рр.) та визначити недостатньо вивчені сторони проблеми.

Історіографія дослідження класифікується за трьома періодами розробки теми: I. Дореволюційний період (1905–1917 рр.); II. Радянський період (з 1917 р. до початку 1990-х рр.); III. Сучасний період (з початку 1990-х рр.).

Громадському життю Російської імперії початку ХХ ст. присвячене багатотомне видання «Общественное движение в России в начале XX века», здійснене зусиллями представників меншовицької фракції РСДРП. До колективної праці ввійшли глави, присвячені національним рухам народів імперії та правим партіям, написані К. Залевським і В. Левицьким. К. Залевський вивчив політичні орієнтації української громадськості та діяльність польських, українських і єврейських партій [5, 199-206; 6, 227-270, 294-303, 318-346]. В. Левицький проаналізував історію правих партій, які постали в 1905 р. [7]. Цінність праці В. Левицького полягає у визначенні ним соціальної бази правих сил: великих і середніх поміщиків, православного духівництва та бюрократії [7, 347-355].

Дослідження українського питання здійснювали тогочасні громадські діячі. Історія українського національного руху від початку ХІХ ст. до Першої світової війни висвітлюється в розвідці В. Дорошенка [8]. Основну увагу автор приділив просвітницькій і політичній діяльності української інтелігенції та адміністративним переслідуванням українського руху в 1905–1914 рр. [8, 48-114]. Позиція правої громадськості щодо українського питання відбилася в праці С. Щоголева, чиновника Київського губернського правління [9]. Цінність книжки С. Щоголева полягає в значному обсязі фактичного матеріалу з історії української науки, журналістики, кооперації та культурно-просвітницької діяльності початку ХХ ст.

Посилення уваги бюрократії та громадськості до єврейського питання, починаючи з Першої російської революції, викликало появу нових досліджень правового статусу єврейського населення Російської імперії на початку ХХ ст. Правовий статус російського єврейства в контексті імперської політики щодо єврейського питання висвітлювалося в працях історика Ю. Гессена [10; 11; 12]. Основна думка дослідника полягає в тому, що «виключне законодавство», закони щодо євреїв, мало штучний характер і суперечило соціальній дійсності.

У радянській історіографії до середини 1930-х рр. досліджувалися окремі сторони національного питання: історія національних партій та антисемітизму. Піонерською працею, яка започаткувала дослідження політичної історії дореволюційної Наддніпрянської України, була книжка М. Равича-Черкаського [13]. Автор розробив теорію «подвійного походження» українських більшовиків від українських і російських соціал-демократів початку ХХ ст. [13, 9-11]. У праці стисло розглядається історія формування українських соціал-демократичних партій – Революційної української партії (РУП), Української соціал-демократичної «Спілки» та Української соціал-демократичної

робітничої партії (УСДРП) [13, 26-40]. У праці О. Гермайзе вивчається історія РУП в контексті ідеологічних пошуків української інтелігенції та спроб поєднати в українській соціал-демократичній ідеології революційний марксизм з українськими національними вимогами [14]. У праці О. Ріша детально висвітлюється виникнення «Спілки», партійна робота серед українського селянства і поліційні переслідування партії [15]. Автор приділив значну увагу діяльності «Спілки» в період її піднесення – виборам до Другої Думи в 1907 р. та репресіям проти партійців під час і після виборчої кампанії [15, 40-86]. Праця Н. Бухбіндера присвячена виникненню єврейського робітничого руху наприкінці ХІХ ст. та історії «Загального єврейського робітничого союзу Литви, Польщі та Росії» (Бунд) до 1917 р. [16]. Автор висвітлює зокрема відносини Бунду з РСДРП, участь партійних комітетів у революційному русі 1905 р. та внесок Бунду в розвиток профспілкового руху в пореволюційні роки [16, 265-374].

Окрім політичної історії, радянські дослідники вивчали офіційний антисемітизм у Російській імперії. У статті І. Галанта на матеріалі розсекречених поліційних документів відтворюється перебіг єврейського погрому квітня 1905 р. в Житомирі. Автор показав, що місцева влада не прийняла заходів щодо захисту житомирських євреїв від погромників та оголосила погром помстою християнського населення, вчинену нібито за революційну діяльність євреїв [17]. У науково-популярній розвідці С. Лозинського з історії антисемітизму в епохи Середньовіччя та Нового часу окрема глава відводиться стислому огляду імперської політики щодо єврейського питання [18, 171-202]. У монографії О. Тагера про «справу Бейліса» визначений вплив правих сил на уряд і слідство в «справі» та висвітлена позиція опозиційної громадськості щодо «справи» [19].

У подальший час, 1930–1950-х рр., заідеологізованість радянської історичної науки майже унеможливила розробку проблеми національного питання. Адже напрямки історичних досліджень задавалися «Коротким курсом історії ВКП(б)», складеним під керівництвом І. Сталіна [20]. У «Короткому курсі» національне питання ігнорувалося при викладі історичних подій, хоча Російська імперія й називалася «гюрмою народів».

Відновлення наукового інтересу до проблеми національного питання відбулося в 1960-і рр., позначені лібералізацією радянського режиму. У монографіях Т. Бурмістрової вивчається формування позиції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) та її більшовицької фракції стосовно національного питання в 1894–1917 рр. [21; 22; 23]. Праці Т. Бурмістрової спираються на концепцію національного питання В. Леніна. Ленінська концепція полягала в розгляді національного питання як проблеми, спричиненої неповноправним становищем недержавних націй і подвійним визиском трудящих верств недержавних націй з боку російської та національної буржуазії. Відтак вирішення національного питання, згідно з В. Леніним, було можливе виключно за умови об'єднання пролетаріату всіх націй імперії для повалення самодержавного режиму революційним шляхом.

У працях А. Авреха вперше серед тогочасних радянських істориків національне питання розглядалося як одне з ключових проблем імперської політики початку ХХ ст. Одним із напрямків досліджень автора була

національна політика Російської імперії в 1907–1914 рр., коли відбувався наступ уряду на позиції опозиційної громадськості, здобуті внаслідок Першої російської революції [24; 25; 26]. Діяльність уряду в сфері національного питання розглядається автором у контексті кризи самодержавного режиму, яка змушувала уряд шукати підтримку в монархічній громадськості.

Розпад Радянського Союзу та створення незалежної України посилило інтерес дослідників до історії розвитку національної свідомості та національних рухів. Сучасну історіографію нашої проблеми розробляють українські, російські, польські, німецькі, швейцарські, французькі, американські та ізраїльські дослідники.

В українській історіографії розробляються такі теми: 1) історія адміністративно-поліційного апарату Російської імперії; 2) національне питання в діяльності органів влади Правобережної України; 3) історія національних меншин – єврейського й польського населення регіону; 4) національні партії на Правобережжі.

Інститут київського, подільського та волинського генерал-губернатора і формування російської бюрократії на Правобережній Україні вивчається в працях В. Шандри [27; 28]. Процес формування російської бюрократії розглядається авторкою крізь призму політики «обрусіння» регіону після Січневого повстання (1863–1864 рр.), що виявлялася в заміні поляків росіянами на посадах чиновників. Невисвітленими в працях В. Шандри залишилася діяльність регіональної влади щодо проблем, які постали перед бюрократією в революційному 1905 р., а саме: боротьба з революційним рухом, проведення виборчих кампаній до Державної Думи, українське і єврейське питання тощо.

Політичній поліції Російської імперії на матеріалах Наддніпрянської України присвячена низка праць сучасних дослідників. У дисертаційному дослідженні М. Щербак охарактеризована система органів політичної поліції та судової влади [29]. У монографії О. Ярмиша вивчається діяльність апарату політичної поліції, судів і прокуратури Російської імперії в боротьбі з революційним рухом у Наддніпрянській Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. [30]. Однак у цих працях не була розглянута взаємодія політичної поліції з органами місцевої адміністрації, – київським генерал-губернатором і губернаторами, – щодо проведення національної політики в українських губерніях Російської імперії.

Дослідження Н. Щербак присвячені українському, єврейському та польському питанню в діяльності адміністративно-поліційних органів влади Російської імперії на Правобережній Україні [3; 4]. Авторка встановила основні напрямки розвитку національних рухів на матеріалі документів місцевої адміністрації та політичної поліції. Однак, на наш погляд, не була детально охарактеризована система органів регіональної влади та співпраця бюрократії з російськими правими партіями в сфері національного питання.

Соціально-економічна і політична історія євреїв України розглядається в низці праць сучасних дослідників. Соціально-економічна історія національних меншин Волині висвітлюється в монографії М. Бармака [31]. Соціально-економічна і політична історія євреїв Правобережної України, переважно на матеріалах Волині та Поділля, вивчається в монографії П. Слободянюка [32]. У праці розглядаються особливості соціальної структури та економічної

діяльності єврейського населення регіону [32, 68-201]. Формуванню єврейської громадськості Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. присвячена монографія С. Кальяна [33].

Громадське життя поляків Наддніпрянської України розглядається в низці праць. У монографії О. Калакури, присвяченій українській полонії в ХХ ст., окрема глава відведена огляду соціального становища польського населення Наддніпрянщини, переважно на матеріалах Правобережжя, та адміністративні обмеження польського культурного життя, запроваджені імперською владою [34, 101-111]. У монографії О. Буравського висвітлюється соціально-економічне становище польської спільноти та польський культурницький рух на Волині [35]. У дисертаційному дослідженні О. Білобровець вивчається політичний і культурницький рух польської інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [36].

Важливе місце в українській історіографії посіли проблеми історії національних і російських правих партій. Проблеми формування ідеології українського руху та національної партійної системи розглядаються в працях М. Кармазіної та Ю. Левенця [37; 38]. Роль Бунду в партійній системі Наддніпрянської України висвітлюється в дослідженні В. Гусева [39]. Місцю правих партій, т. зв. «чорносотенців», у громадському житті Наддніпрянської України присвячена монографія І. Омелянчука [40]. Особливу увагу автор приділив Правобережжю, центру правового руху [40, 36-110].

У російській історіографії розробляються такі теми: 1) історія державного управління Російської імперії; 2) національне питання та національна політика Російської імперії; 3) російські праві партії.

Російські дослідники історії бюрократії вивчають державні інститути та бюрократичний апарат Російської імперії. Інститутам губернатора і генерал-губернатора присвячена праця Л. Лисенка, у якій розглядаються формування адміністративних інститутів і повноваження місцевих високопосадовців [41]. Повноваження Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ і структура політичної поліції розглядаються в монографії З. Перегудової [42].

Праці російських дослідників присвячені проблемним сторонам національного питання та національної політики Російської імперії. Одним із провідних дослідників національного питання є О. Міллер [43]. Його праці мають концептуальний характер, описуючи конструювання російською політичною елітою, насамперед бюрократією, національного проекту «великого російського народу», до якого включалися росіяни («великороси»), українці («малороси») та білоруси. Українське питання початку ХХ ст. розглядається в монографії І. Міхутіної [44]. Російський правий рух вважається авторкою альтернативою українському руху, бо також орієнтувався на «націоналізацію» українського населення регіону.

Політичним інститутом, який підтримував самодержавний режим у проведенні національної політики були праві партії. Першою узагальнювальною працею з історії правих партій, т. зв. «чорносотенців», є монографія С. Степанова [45]. Діяльність правих партій у період активізації громадського життя імперії та Першої світової війни висвітлюється в монографії Ю. Кірьянова [46]. Детальний розгляд історії правого руху здійснений у монографії І. Омелянчука, колишнього українського історика.

Автор висвітлює процеси формування правих партій, основні напрямки діяльності партійних комітетів та консервативно-охоронну ідеологію монархічної громадськості [47].

Проблеми історії польського національного руху та окремі питання історії польської спільноти Правобережної України вивчаються польськими дослідниками. Польський «шкільний рух» на Правобережжі висвітлюється в статті Л. Заштовта [48]. В узагальнювальній праці Р. Вапинського розглядається ідейно-політична еволюція польського руху та доктрини польських партій, які діяли й на Правобережжі [49]. Польська освіта в контексті соціального становища і громадського життя польського населення вивчається в монографії Т. Епштейна [50]. Соціально-економічним позиціям польського дворянства і політичному життю поляків Правобережжя відведений окремий розділ праці [50, 11-34]. Польські студентські товариства, які діяли в Києві, розглядаються в розвідці С. Гржмаловського [51]. У статті Р. Юрковського розглянуте становлення польських партій та участь польської громадськості у виборах до Державної Думи та Державної Ради на Волині [52].

Німецький дослідник Р. Вульпіус присвятила монографію ролі релігійного чинника в процесах українського націотворення другої половини XIX – початку XX ст. [53]. Авторка, виходячи з концепції О. Міллера, розглядає процеси націотворення з точки зору суперництва між українським національним проектом і національним проектом «великого російського народу». Окремий розділ праці присвячений проблемі легалізації російським урядом українського перекладу Євангелія в 1904–1905 рр. [53, 117-172].

Швейцарський дослідник А. Капеллер розглянув історію Російської імперії крізь призму національного питання, зосередивши увагу, по-перше, на правовому статусі неросійських етнічних груп в імперській структурі, по-друге, на національних рухах недержавних націй другої половини XIX – початку XX ст. [54].

Польському дворянству на Правобережній Україні та діяльності місцевої адміністрації щодо польського питання в другій половині XIX – на початку XX ст. присвячена монографія французького історика Д. Бовуа [55]. У праці висвітлюється соціально-економічне становище польського населення Правобережжя та діяльність місцевої адміністрації, спрямована на витіснення польських поміщиків російськими землевласниками.

Українському та єврейському питанню в Російській імперії присвячена низка праць американських дослідників. У статті Р. Шпорлюка українське націотворення в Російській та Австро-Угорській імперіях розглядається в контексті суперництва між українським, російським і польським проектами за «націоналізацію» українського населення. Автор убачає причину перемоги українського проекту в слабкості російського та польського проектів у периферійних регіонах двох імперій [56]. Громадське життя єврейського населення Російської імперії на матеріалі культурницьких організацій (бібліотек, театрів, літературних та історичних товариств) досліджено в монографії американського історика Дж. Вейдлінгера [57]. Соціальне становище і громадське життя національних спільнот Києва розглядаються в працях М. Гемма і Н. Мейєра [58; 59].

Єврейське питання в Російській імперії стало об'єктом досліджень в ізраїльській історіографії. Єврейські погроми 1905 р. висвітлюються в статті Ш. Ламброза [60]. Проблеми громадського життя євреїв Російської імперії розглядаються в статтях Й. Френкеля [61]. Автор зокрема вивчає ідеологічне суперництво між напрямками єврейського національного руху – соціал-демократії (Бунду), сіонізму та соціал-сіонізму – на початку ХХ ст. [61, 57-71, 157-182].

Таким чином, сучасна історіографія національного питання на Правобережній Україні початку ХХ ст. представлена працями з історії адміністративно-поліційного апарату Російської імперії, єврейської й польської спільнот, національних і російських правих партій. Натомість недостатньо дослідженими залишаються, по-перше, функції місцевої адміністрації та політичної поліції в сфері національної політики, по-друге, взаємодія консервативно-охоронних сил, – регіональної бюрократії, російського поміщицтва, православного духівництва і російських правих партій, – у формуванні й реалізації урядового курсу щодо національного питання.

Перспективними напрямками подальших досліджень національного питання на Правобережній Україні початку ХХ ст. є визначення функцій адміністративно-поліційного апарату та висвітлення взаємодії консервативно-охоронних сил регіону в сфері національної політики.

Література

1. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Поліс, 2000. – 447 с.
2. Демуз І. О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 235 с.
3. Щербак Н. О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами звітів місцевих державних установ): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. О. Щербак. – К., 1995. – 182 с.
4. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
5. Залевский К. Национальные движения / К. Залевский // Общественное движение в России в начале XX века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова]. – СПб. : Тов-во «Общественная польза», 1909–1914. – . – Кн. 7. Т. 4. Ч. 2. – 1911. – С. 149-243.
6. Залевский К. Национальные партии в России / К. Залевский // Общественное движение в России в начале XX века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова]. – СПб. : Тов-во «Общественная польза», 1909–1914. – . – Кн. 5. Т. 3. – 1914. – С. 227-346.
7. Левицкий В. Правые партии / В. Левицкий // Общественное движение в России в начале XX века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова]. – СПб. : Тов-во «Общественная польза», 1909–1914. – . – Кн. 5. Т. 3. – 1914. – С. 347-472.
8. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи / Володимир Дорошенко. – Відень : Вид-во «Союза визволення України», 1916. – 115 с.
9. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / Сергей Щеголев. – К. : Б. и., 1912. – 588 с.
10. Гессен Ю. О жизни евреев в России. Записка в Государственную Думу / Юлий Гессен. – СПб. : Тов-во «Общественная польза», 1906. – 136 с.
11. Гессен Ю. И. Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев / Ю. И. Гессен. – СПб. : Б. и., 1906. – VI+471 с.
12. Гессен Ю. Закон и жизнь. Как созидались ограничительные законы о жизни евреев в России / Юлий Гессен. – СПб. : Б. и., 1911. – 192 с.
13. Равич-Черкаський М. Історія Коммунистической партии (б-ов) Украины / М. Равич-Черкаський. – Х. : Госиздат Украины, 1923. – 248 с.

14. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / Осип Гермайзе. – Б. м. : Книгоспілка, 1926. – Т. I: Революційна Українська Партія (РУП). – 388 с.
15. Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спілки» / А. Риш. – Х. : Пролетарий, 1926. – 142 с.
16. Бухбиндер Н. А. История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам / Н. А. Бухбиндер. – Л. : Академиздат, 1925. – 388 с.
17. Галант І. Житомирський погром 1905 року / Ілля Галант // Україна. – 1925. – № 4. – С. 88-102.
18. Лозинский С. Г. Социальные корни антисемитизма в Средние века и в Новое время / С. Г. Лозинский. – М.-Л. : Атеист, 1929. – 204 с.
19. Тагер А. С. Царская Россия и дело Бейлиса. Исследование по неопубликованным архивным документам / А. С. Тагер; [предисл. А. В. Луначарского]. – Изд. 2-ое. – М. : Советское законодательство, 1934. – 324 с.
20. Краткий курс истории ВКП(б). – М. : Политиздат, 1938. – 327 с.
21. Бурмистрова Т. Ю. Ленинская политика пролетарского интернационализма в период образования РСДРП (1894–1903 гг.) / Т. Ю. Бурмистрова. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1962. – 320 с.
22. Бурмистрова Т. Ю. Национальная политика партии большевиков в Первой русской революции. 1905–1907 годы / Т. Ю. Бурмистрова. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1962. – 243 с.
23. Бурмистрова Т. Ю. Национальный вопрос и рабочее движение (Ленинская политика пролетарского интернационализма в период образования РСДРП. 1907–1917 гг.) / Т. Ю. Бурмистрова. – М. : Мысль, 1969. – 276 с.
24. Аврех А. Я. Столыпин и третья Дума / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1968. – 520 с.
25. Аврех А. Я. Царизм и IV Дума (1912–1914 гг.) / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1981. – 283 с.
26. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
27. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914 рр.): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К. : Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1999. – 144 с.
28. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні / В. С. Шандра. – К. : Інститут історії України, 2005. – 428 с.
29. Щербак Н. Г. Материалы жандармско-полицейских и судебных органов царизма как источник изучения общественно-политической истории Украины (конец XIX века – 1917 год): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Н. Г. Щербак. – К., 1993. – 338 с.
30. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – 284 с.
31. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волині Волинської губернії (1796–1914 рр.) / Микола Бармак. – Тернопіль : Б. в., 1999. – 208 с.
32. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: наукове історико-етнологічне видання / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький : Державний архів Хмельницької області, 2005. – 409 с.
33. Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.) / С. Є. Кальян. – Полтава : «Довкілля-К», 2009. – 336 с.
34. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
35. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
36. Білобровець О. В. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Білобровець. – К., 2005. – 237 с.
37. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / М. С. Кармазіна. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1998. – 350 с.

38. Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. А. Левенець. – К. : Стилос, 2001. – 584 с.
39. Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. І. Гусев. – К., 1999. – 396 с.
40. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.): монография / И. В. Омелянчук. – К. : НГУРВ, 2000. – 168 с.
41. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века) / Л. М. Лысенко. – Изд. 2-ое, испр. и доп. – М. : Изд-во МПГУ, 2001. – 358 с.
42. Перегудова З. И. Политический сыск в России (1880–1917) / З. И. Перегудова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 417 с.
43. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
44. Михутина И. В. Украинский вопрос в России: конец XIX – начало XX века / И. В. Михутина; [отв. ред. А. Л. Шемякин]. – М. : Институт славяноведения РАН, 2003. – 288 с.
45. Степанов С. А. Чёрная сотня в России (1905–1914 гг.) / С. А. Степанов. – М. : Изд-во ВЗПИ, АО «Росвузнаука», 1992. – 330 с.
46. Кирьянов Ю. И. Правые партии в России. 1911–1917 гг. / Ю. И. Кирьянов. – М. : РОССПЭН, 2001. – 464 с.
47. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омелянчук. – К. : МАУП, 2007. – 744 с.
48. Zasztowt L. Polskie szkolki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914 / Leszek Zasztowt // Rozprawy z dziejow oswiaty. – 1990. – Т. XXXIII. – S. 87-103.
49. Wapinski R. Historia polskiej mysli politycznej XIX i XX wieku / Roman Wapinski. – Gdansk : Gdanski uniwersytet, 1997. – 326 s.
50. Epsztein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX w. / Tadeusz Epsztein. – Warszawa : DiG, 1998. – 233 s.
51. Grzymałowski S. Polska młodzież akademicka w Kijowie. 1834–1918 / Stanislaw Grzymałowski. – Wrocław : Sekcja wychowankow Politechniki Kijowskiej zarzadzie Federacji stowarzyszen naukowo-technicznych NOT, 2001. – 42 s.
52. Jurkowski R. Polacy z gubernji wołyńskiej w wyborach do I Dumy panstwowej (1906) i Rady panstwa (1906, 1909, 1910) / Roman Jurkowski // Ukrainica–Polonia. – К.-Житомир, 2007. – Т. I. – С. 77-95.
53. Vulpius R. Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860–1920 / Ricarda Vulpius. – Wiesbaden : Harrasowitz Verlag, 2005. – 475 s.
54. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; [пер. з нім. Х. Назаркевича]. – Львів : Вид-во Українського католицького університету, 2005. – 358 с.
55. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; [пер. на укр. З. Борисюк; за ред. Н. Яковенко]. – К. : Критика, 1998. – 336 с.
56. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) / Роман Шпорлюк; [пер. з англ. Г. Касьянова]. – К. : Дух і літера, 2000. – 354 с.
57. Veidlinger J. Jewish Public Culture in the Late Russian Empire / Jeffrey Veidlinger. – Bloomington : Indiana University Press, 2009. – XX, 383 p.
58. Hamm M. Kiev: A Portrait, 1800–1917 / Michael F. Hamm. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1993. – 304 p.
59. Meir N. Kiev, Jewish Metropolis: a history, 1859–1914 / Natan M. Meir. – Bloomington : Indiana University Press, 2010. – 404 p.
60. Lambroza Sh. The Pogroms of 1903–1906 / Shlomo Lambroza // Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / [ed. by J. D. Clier and Sh. Lambroza]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – P. 191-247.
61. Frankel J. Crisis, Revolution and the Russian Jews / Jonathan Frankel. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 324 p.

Гаухман М. В. Историография национального вопроса на Правобережной Украине (1905–1914 гг.).

Анализируется историографическая база исследования национального вопроса на Правобережной Украине в начале XX в. Сделан вывод, что недостаточно изученными сторонами проблемы являются функции административно-полицейского аппарата и взаимодействие консервативно-охранительных сил региона в сфере национальной политики.

Ключевые слова: *национальный вопрос, национальная политика, консервативно-охранительные силы.*

Gaukhan M. V. Historiography of national question on Right-bank Ukraine (1905–1914).

A historiography base of the investigation about national question on Right-bank Ukraine in the beginning of XX century is analyzed. The resume, that insufficiently researched sides of the problem are function of administrative-polices apparatus and interaction between conservative forces in the sphere of national politics, was done.

Key words: *national question, national politics, conservative forces.*

Рецензент: **Кравець Ю.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
04.10.2011

УДК 9:342 (477) «1917-1920»

Грибенко О.М.

ІСТОРИОГРАФІЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ЗА ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

Аналізується стан наукової розробки проблеми державотворчих процесів у Наддніпрянській Україні в період визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Ключеві слова: *історіографія, історичний період.*

Досвід української революції став предметом дослідження представників різних галузей знань. Ось уже понад вісім десятиліть досвід української революції вивчається елітою українства як в самій Україні, так і елітою української діаспори. Усі дослідження, що вивчали становлення державотворчих процесів в добу української революції, можна класифікувати за основним принципом: становлення до української державності в будь-якій формі за умови, що ця держава має бути незалежною суверенною українською державою [1, 6].

Метою даного дослідження є аналіз історіографічних періодів державотворчих процесів України за добу української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.

Даною проблематикою займалися видатні історики сучасності Капелюшний В.П., Гай-Ніжний В. та інші.

На основі мети автор визначає наступні завдання: характеристика історіографічних періодів по вивченню даної проблеми; вивчити внесок істориків української діаспори в дану тематику; проаналізувати внесок українських дослідників в дану тематику.

На основі джерелознавчого комплексу автор виділяє п'ять основних історіографічних процесів по вивченню даної проблематики:

Перший період (1917 – 1921 рр.) – період української революції. Коли відбулося відродження державності і її втрата. В саме цей період починається з

друку публікацій з даної тематики. Вони належать активним учасникам подій 1917 – 1921 рр. Серед цих праць необхідно зазначити наукові праці голови Української Центральної Ради М.С. Грушевського [2, 3, 4], та його сучасників В.В. Винниченка [5, 6], Д.І. Дорошенка [7, 8, 9], П.І. Христюка [10 - 13], М. Шаповала [14-16], В. Липинського [17]. І. Мазепа [18-19], які стояли біля витоків історіографії української революції. Так М. Грушевському належить первісна схема розвитку революції за часи Української Центральної Ради. В. Винниченко і П. Христюк зробили спробу фундаментального аналізу української революції, а Д. Дорошенко і М. Шаповал першими детально відтворили події створення Української Держави за часи Гетьманату і Української Народної Республіки за часи Директорії [45, 7-8].

Безумовним є то, що при написанні своїх наукових праць, ці дослідники відобразили своє бачення та оцінку державотворчих процесів в Україні на початку ХХ ст. В своїх працях, як: «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «На порозі нової України. Гадки і мрії», «Якої ми хочемо автономії і федерації» М. Грушевського; «Відродження нації» у 3-х томах, «Заповіт борцям за визволення» В. Винниченка; «Історія України 1917 - 1923 рр.» у 2-х томах, «Мої спомини про недавнє минуле Мо(10914 – 1920 рр.)» Д. Дорошенка; «Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1921 рр.» у 4-х томах П. Христюка; «Війна і революція (соціологічний нарис)», «Соціологія українського відродження», «Велика революція і українська визвольна програма» М. Шаповала; «Листи до братів хліборобів» В. Липинського; «Україна в огні й бурі революції» І. Мазепа де вони відобразили цілі і завдання української революції з партійної позиції [2 – 19].

На наступних етапах накопичення історичних знань вони склали основу різних підходів до оцінки визвольних змагань. Прибічники Української Центральної Ради ідеалізували її діяльність, не помічаючи принципових помилок, яка та допускала, інші продовжували відстоювати самостійницькі позиції і зосереджувались на критиці її помилок. Так сформувалися два напрями в зарубіжній історіографії української діаспори.

Другий період (1921 – 1934рр.), який був зумовлений втратою Україною незалежності і драматичними подіями 1920-х років. Специфіка періоду полягає в тому, що історичні дослідження з проблеми розгорталися як в умовах радянської України, так і за її межами: на західноукраїнських землях і в діаспорі. З цього приводу, слушним, на нашу думку, є твердження історика В. Коцури, що в 1920-ті і до початку 30-х рр. на сторінках наукових, партійно-радянських видань ще допускалися плюралізм думок та обговорення спірних питань історії. Так наприклад, «Планом роботи іспартвідділів України на 1926 – 1927 рр.» передбачалось вивчення політики Директорії УНР, військових дій між УНР та Добровольчою армією, становлення прошарків населення до УНР, розкол політичних партій тощо. Отже, зазначимо, що на початку 20-х років радянськими істориками проводяться намагання дослідити і дати оцінку бурхливим подіям 1917 – 1921 рр. [20].

Але наприкінці 20-х – початку 30-х рр. у радянській історіографії почалася складатися концепція історії революції та громадянської війни в Україні, які були основані на марксистсько-ленінських ідеологічних засадах з національного питання. Відповідно до неї українських національний рух було

визначено як буржуазно-націоналістичний, антинародний, а всі його прояви відповідно до контрреволюції. Українська Центральна Рада була затаврована як буржуазно-націоналістична організація, що згадувалася в історичній літературі лише як об'єкт, проти якого вели боротьбу робітники та селяни на чолі з більшовицькою партією [21; 23].

Свої витоки історіографія української діаспори бере з праць діячів Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, виданих як на західноукраїнських так і закордоном. До таких доречно віднести роботи М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, Д. Дорошенка, О. Шульгіна [2 – 19; 24].

Проблемою визвольних змагань за доби Гетьманату, Української Народної Республіки за часи Директорії були досліджені відомими істориками української діаспори Д. Дорошенком, В. Липинським та П. Христюком, які були написані з позиції різних концепцій [7-9; 10-13; 17]. Д. Дорошенко був прихильником державницької концепції, П. Христюк подавав історію визвольних змагань з позиції соціал-революціонерів.

Глибоким патріотизмом пронизані праці самостійників-соціалістів, що виходили з теоретичних підвалин, які були започатковані Д. Донцовим і М. Міхновським [26-27]. Їх концепція ґрунтувалась на принципах державної незалежності України. Предметно і послідовно національно-визвольний рух доби Української Центральної Ради розглядається у працях самостійників-соціалістів Д. Гірського, Р. Млиновецького, І. Нагієвського [28-31]. В цих наукових розвідках проаналізовано державно-правові документи Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату, значну увагу приділено боротьбі українських політичних партій у питаннях політики та практики державного будівництва часів визвольних змагань. Зокрема, в праці І. Нагієвського простежується підхід до вивчення даної проблеми, зважено аналізується внутрішня і зовнішня політика Української Центральної Ради, її досягнення і помилки [31].

З вище сказано зробимо висновок, що «Українська Рада мала добру нагоду закріпити українську державність, ...але молоді романтики свято вірили в соціалістичне «братерство народів» [31].

Третій період охоплює 1930-ті – першу половину 50-х років. «Нейтралізувавши» «націоналістів» і «контрреволюціонерів, очистивши від них установи ВУАН, влада у 1936 р. заснувала Інститут історії України АН УСРР, співробітниками якого стали історики-марксисты, яким було доручено створення «марксистської історії України». В цей період за межами радянської України було опубліковано величезний масив літератури, присвяченої різним аспектам українських визвольних змагань 1917–1921 рр.[1,10].

Така постановка проблеми в історіографії українських визвольних змагань досі не досліджена Це обумовлено причинами політичного та ідеологічного характеру. Аксіомою було те, що української революції не могло бути, оскільки події в Україні були частиною загальноросійської революції. Події в Україні розглядалися під кутом зору Жовтневої революції в Росії. А окрема схема розвитку української революції М. Грушевського проголошувалася антинауковою і контрреволюційною. На цій основі ґрунтувалася вся наступна

радянська історіографія. З кінця 40-х років вона поповнюється нескінченною кількістю «наукових розробок», назва яких засвідчує їх суть і спрямованість.

Четвертий період тривав з другої половини 1950-х до середини 80-х років. В його хронологічних межах виокремлюються два внутрішні етапи. Перший припадає на роки “хрущовської відлиги” та рух шістдесятників. Він характерний частковим поверненням дослідників до проблематики національно-визвольних рухів, розширенням доступу науковців до архівів, наприклад, діяльність Української Народної Республіки А. Лихолатом і І. Рибалком [21; 23]. Директорія характеризується буржуазно-націоналістична, антинародна, владна структура, на боротьбу проти якої піднявся народ на чолі з більшовицькою партією. Однак вже на другому етапі, що датується кінцем 60-х років – першою половиною 80-х років, згортаються реформи М. Хрущова, починається реанімація сталінізму, що супроводжується посиленням фальсифікації історії, особливо революційних звершень 1917–1921 рр.

Таким чином, зазначимо, що аналіз радянської історіографії, так і праць істориків українського зарубіжжя засвідчує, що протягом десятиліть не відбулося істотних змін у методології дослідження проблеми українського державотворення.

За межами України історію українського державотворення 1917-1920 рр. досліджували науковці з української діаспори, які були вільні від партійних обмежень та ідеологічних схем. Їх висновки з досліджувальної проблематики ґрунтувалися на спогадах свідків, на матеріалах особистих фондів науковців діаспори, партійних діячів, політиків, які були обізнані зі сторінками політичної біографії різних українських партій, які брали безпосередню участь у боротьбі за ставлення української державності .[1, 15]. Так співробітниками Музею – архіву Української Вільної Академії наук ім. Д. Антоновича у Нью-Йорку, Архіву бібліотеки Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Нью-Йорку, Архіву Східноєвропейського дослідницького інституту імені В'ячеслава Липинського у Філадельфії, Україно-Канадського дослідницького документального центру в Торонто був зроблений внесок у розвиток історії українського державотворення, але нажаль, більшість їх досліджень робились з недостатнім використанням архівних документів ,які були практично недосяжними для іноземних вчених до 1990 років.

В кінці 80-х – на початку 90-х років розгортається п'ятий історіографічний період дослідження проблеми. Разом з розпадом СРСР розпалася і єдина радянська історіографія. Був припинений здійснюваний раніше радянською владою і комуністичною партією процес уніфікації історичної науки .[1, 25].

Діяльність Української Центральної Ради були присвячені монографії В. Верстюка та Т. Осташко .[31-34;].

Криза Української Центральної Ради призвела до падіння створеної нею держави – Української Народної Республіки. На зміну їй у результаті державного перевороту прийшла принципова нова держава – Українська держава гетьмана П. Скоропадського, яка проіснувала з квітня до грудня 1918 року. Проте за короткий час існування Гетьманату було досягнуто значних успіхів у внутрішній політиці і на міжнародній арені. Саме ці чинники стали домінуючими і привернули увагу наукової громадськості.

Новий етап українських визвольних змагань на чолі з традиційною для українства гетьманською владою значно менше вивчена. Досвід гетьманату аналізували його прибічники і критикували опоненти з соціалістичної опозиції. Саме їх спадщина заклала історіографічну основу гетьманату, яка сформувалася в основному в українському зарубіжжі [1, 15].

Початок дослідження Української держави П. Скоропадського покликали самі помини гетьмана, праці діячів, що сформували політику гетьманату. Історіографи гетьманату спиралися: по-перше, на послідовність широкого загалу мас, які не звірилися в обіцянках української Центральної Ради в проведенні реформ. По-друге, вони безмежно вірили в патріотичні настрої самого гетьмана, який сміливо пішов на скасування всіх законів та розпоряджень Центральної Ради та її уряду і запровадив реформи, що ґрунтувалися на приватній власності. На думку дослідників, повернення до приватної власності буде тим фундаментом, що приведе до нової відбудови культури і цивілізації в Українській Державі.

Величезне значення для вивчення історії Української Держави 1918 року має монографія історика української діаспори Д. Дорошенко «Історія України 1917 – 1923 рр.» [9]. Де автор зазначає, що Гетьманат 1918 року – закономірне продовження державотворчого процесу, який був розпочатий ще у квітні 1917 року: «...це період, який при всіх своїх помилках, і розчаруваннях був періодом найбільшого виявленням української творчості в сфері політичного, економічного і культурного будівництва, яке було розпочате у квітні 1917 року» [9, 4].

Відомий історик О. Полянський в своїй у своїй роботі «Відродження української державності (1917 – 1921 рр.)» зазначає, що «доба гетьманату, яка тривала сім з половиною місяців, завершила другий етап у відродженні української державності. Це був надзвичайно складний період, заповнений боротьбою на різних фронтах. Обов'язки, що їх взяла на себе Центральна Рада за Брестським мирним договором, мусів виконувати гетьманський уряд» [35, 10].

В статті А. Свідзинського «Працюємо для України» порівнюючи революційний та сучасний етап державотворення України наголошується, що «...уряд Скоропадського почав із створенням міцної влади і визначився надзвичайною активністю у реалізації культурної, наукової, освітньої програми. Багато з того що було тоді зроблено за сім з половиною місяців, ми не спромоглися зробити за десять років. Але уряд П. Скоропадського грубо порушив соціальну справедливість, що викликало невдоволення народу, яке закінчилося повстанням і поваленням гетьманського режиму» [36].

Також діяльність гетьманського уряду висвітлено у роботах представників соціалістичного державотворчого напрямку І. Мазепи [18-19], П. Христюка [10-13].

Величезне значення для оцінки державотворчих процесів української Держави має опублікована 2003 р. історичний нарис про гетьмана П. Скоропадського, який був підготовлений відомим українським істориком О.П. Реєнтом «Павло Скоропадський» [37].

Серед дослідників 90-х років, які займаються оцінками діяльності гетьманської держави (квітень-грудень 1918 р.), й досі не вщухають наукові пристрасті. Тому в новітній історіографії автори (Реєнт П., Содатенко В. Павленко Ю. та інші) виділяють три напрями: позитивне становлення; вкрай негативне становлення; «центриські позиції».

Прибічники гетьманату стверджують, що саме П. Скоропадський врятував Україну від реальної загрози окупаційного режиму німецько-австрійського військового губернаторств, а повстання Директорії проти Української Держави, зруйнувала українську державу. У передумові до «Спогадів» Я. Пеленський доводить, що Україна в ті часи мала всі атрибути держави: діючий уряд, армію, зовнішню політику, національну валюту, поліцію [54].

Павленко Ю., Храмов Ю. в своїй монографії «Українська державність у 1917 – 1919 рр. (історико-правовий аналіз) визначають Українську Державу квітні-грудня 1918 року апогеєм державотворчого процесу під час української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. [40].

На близьких позиціях до оцінки Гетьманату стоїть М. Держалюк. Він вважає, що: «...гетьманська держава П.Скоропадського – найкращий від твір української визвольної боротьби. Така форма влади авторитарного режиму з великими елементами демократизму була продиктована історичною необхідністю і доцільністю». [41].

Опоненти Гетьманату, навпаки, що «гетьманат П. Скоропадського – це найчорніша, найгіршого гатунку німецько-російська, буржуазно-поміщицька, яку необхідно за всяку ціну поборювати» до цієї групи відноситься В. Солдатенко, О. Мироненко [45]. Так відомий історик, професор В. Солдатенко, в своїх монографіях як «Українська революція: історичний нарис», «Україна в революційну добу: Історичне есе-хроніки» даючи загальну характеристику Гетьманату П. Скоропадського, зазначав, що: «...переворот і встановлення окупантами наприкінці 1918 року режим можна оцінити як період тимчасового торжества контрреволюційних сил, їх спроби зупинити розвиток революційного прогресу. 1918 рік в історії України був роком продовження революційної боротьби українства за торжество визвольних ідеалів, але не через утвердження гетьманської держави, а навпаки, всупереч їй» [43-44]. Так інший дослідник О. Мироненко в своїй монографії «Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр. Теоретико-методологічний аспект» не знаходить вагомих аргументів на користь становлення режиму генерала П. Скоропадського [45].

Введення до наукового обліку нових історичних документів, плідна робота науково-дослідницьких установ і вищих навчальних закладів України призвело до зростанню вчених, які знаходяться на «центриських» позиціях щодо гетьманської держави квітня-грудня 1918 року. До цієї групи відносяться відомі вчені – вітчизняні історики С. Кульчицький, В. Сідак, Ф. Турчинський, Мироненко О.М., канадський історик В. Верига, американський історик В. Дмитришин. В своїх працях, зокрема, «Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917 – 1921 рр. //Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 року», «національні спецслужби в період української революції 1917 – 1921 рр // (невідомі сторінки історії)», «Магістралі і глухі кути Української революції //Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (проблеми, пошуки, узагальнення)», «Листопадовий рейд», «Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року» вони намагаються врахувати слабкі і сильні сторони гетьманського державотворення [45-52].

Теоретичні й методологічні основи наукових досліджень були розроблені В. Потульніцьким у ряді робіт з історії української політичної думки. Він

вперше з сучасних дослідників дав характеристику Української Держави 1918 року, визначив її соціально-економічну та політичну спрямованість, зробив спробу дати оцінку ролі і місце її у визвольних змаганнях [53].

Таким чином, огляд досліджень про гетьманат П. Скоропадського свідчить як про певні наукові здобутки у вивченні цього періоду української історії, так і про відсутність одностайності у концептуальних підходах вітчизняної історичної науки.

Доба Директорії вмістила в себе цікавий, хоча й неоднозначний досвід українського державотворення, який залишається й досі ще маловивченим. В історії України немає більш сфальсифікованої проблеми, ніж проблема Директорії Української Народної Республіки. Проблему дослідження державотворчої діяльності автор умовно поділяє на три групи: 1) радянська історіографія; 2) науковці-історики українського зарубіжжя; 3) сучасна українська історична наука.

У роботах радянських істориків діяльність Директорії розглядається як буржуазно-націоналістична, антинародна, владна структура, на боротьбу проти якої піднявся народ на чолі з більшовицькою партією.

До другої групи досліджень про Директорію УНР належать праці видані науковцями з українського зарубіжжя. Але однозначної оцінки доби Директорії в ній також немає. В цій групі робіт простежуються дві тенденції щодо характеристики Директорії УНР.

Перша тенденція складається з її політичних противників – В. Липинського та Д. Донцова, які розглядали Директорію однобічно, вбачаючи в її діяльності лише сукупність безперевних помилок та провалів. Так В. Липинський зазначав: « Коли наші революційні отамани та інтелігенти в 1918 році визнали і підтримали місцеву консервативну владу гетьмана П. Скоропадського, то по цей день існувала Українська Держава. Місцеві консервативні хліборобські, промислові, військові – бюрократичні елементи не оглядалися би тоді, рятуючи себе від українських революціонерів, на поміч «загальноросійських добровольців»; вони получили б свій досвід влади і організації держави з молодим загонистим українським імперіалізмом та вірою в Україну місцевих українських революціонерів і дали б спільними силами відсіч більшовикам. Бо слабенький напір більшовиків в 1918 році на Україну вдався (як усі взагалі чужоземні напори на нашу землю) тільки завдяки внутрішній різни українських революціонерів та українських консерваторів між собою» [25-26; 17].

Друга тенденція була сформована прихильниками та членами Директорії В. Винниченком, П. Христюком, М. Шаповалом, І. Мазепою [5-6; 10-19].

Чи мало праць присвятив відтворенню Української Народної Республіки та аналізу революційних подій національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. М. Шаповал. В своїй роботі «Занепад УНР», автор аналізуючи політику Ради Народних Міністрів та Директорії стверджує, що основною причиною поразки державотворчих зусиль вищих органів влади Української народної Республіки був відхід від «трудового принципу» і організації Трудових Рад до парламентаризму та демократії. Дослідник також вважав, що тільки яскраво виражена ліворадикальна політика без співпраці з буржуазними партіями могла принести успіх [16].

На окрему увагу заслуговує праця прем'єр-міністр УНР І. Мазепи. В своїй монографії «Україна в огні і бурі революції», яка базується на особистих

спогадах і документах та матеріалів, дано характеристику Кам'янецької доби УНР. Також автор вважає її однією з найтрагічніших в історії визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Він стверджує, що для національно-визвольного руху ця доба мала особливе значення, бо саме в цей період найвиразніше виступили хиби і недоліки, які тяжіли над українським суспільством впродовж всього часу української революції і цим утруднювали визвольну боротьбу українського народу, що призвело до краху боротьби за власну державність. Основною причиною поразки національно-визвольної боротьби автор вважає у недостатності власних, національно-свідомих, належно підготовлених українських сил, а саме української політичної еліти [18].

Третьою тенденцією автор виділяє сучасну історіографію. Значний внесок у розробку даної проблеми вніс сучасний вітчизняний історик Л. Рябошапка. Автор в даній праці діяльність уряду УНР за доби Директорії зазначає, що вона концентрувала передусім на військовій справі, закордонній політиці та організації фінансів. Також автор констатує, що «завершальний етап української революції пов'язаний з короткочасним відновленням влади у формі Директорії, на жаль, не ознаменувався консолідацією українського суспільства» [54].

Але на жаль, на сучасному етапі розвитку історичної науки відсутні монографії, які комплексно досліджували державотворчу діяльність Директорії УНР. Єдиною узагальнюючою працею є дослідження В. Яблонського, яка присвячена історико-політичному аналізу Директорії УНР [55].

Таким чином, аналіз історіографічної літератури свідчить, що можна погодитись з висловом В. Верстюка, що «на жаль українська історіографія не може похвалитися ні оригінальним узагальнюючим монографічним дослідженням революції, ні навіть численними ґрунтовними піонерськими працями з окремих їх проблем» [33].

Проблемою становлення української державності в період української революції 1917 – 1921 рр. крім істориків займалися також юристи. Вагомий внесок у дослідження питань української державності 1917 – 1921 рр. здійснив доктор юридичних наук, професор О. Копиленко. Разом з М. Копиленко у 1997 р. видали спільну монографію «Держава і право України 1917 – 1920 рр.», у якій на основі архівних матеріалів та наукових дослідженнях українських вчених 1989 – 1997 рр. було здійснено стислий аналіз загальних напрямків розвитку української державності на початку ХХ століття. Але ця праця не вивчає детально питання державотворчої діяльності Української Держави квітня-грудня 1918 р. та державного будівництва ЗУНР [56].

Отже, зробимо висновок, що за двадцять років українського відродження науковцями активно досліджується державотворча спадщина УНР, Української Держави П. Скоропадського, УНР за часи Директорії, але треба зазначити, те що сьогодні частково призупинився науковий аналіз та оцінка спадщини М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала.

Література

1. Капелюшний В.П. Здобута та втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). /В.П. Капелюшний. – К.: Оріана, 2003. – 607с.
2. Грушевський М.С. Хто такі Українці і чого вони хочуть. /М.С. Грушевський. – К., 1991. – 24с.

3. Грушевський М.С. На порозі нової України. Гадки і мрії. /М.С. Грушевський. – К., 19148. – 65с.
4. Грушевський М.С. Якої ми хочемо автономії і федерації. /М.С. Грушевський. – К., 1918. – 16с.;
5. Винниченко В.В. Відродження нації. У 3-х частинах. /В.В. Винниченко. – Київ-Відень, 1920. – 1044с.;
6. Винниченко В.В. заповіт борцям за визволення // Про уроки української історії, роздуми про майбутнє. /В.В. Винниченко. – К.:Вид. т-во«Криниця» книголюбів України, 1991. – 127с.;
7. Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 рр.). – Львів, 1923. – 543с (перевид. – Мюнхен, 1969);
8. Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923 рр. У 2-х томах. /Д.І. Дорошенко. – К.: «Темпора», 2002. – Т.1. Доба Центральної Ради. – 437с;
9. Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923 рр. У 2-х томах. /Д.І. Дорошенко. – К.: «Темпора», 2002. – Т. 2. Гетьманська Держава. – 424с;
10. Христюк П. Замітки та матеріали до історії Української революції. У 4-х томах. //П. Христюк. – Київ, Відень, 1921. – Т. 1. – 204с.;
11. Христюк П. Замітки та матеріали до історії Української революції. У 4-х томах. //П. Христюк. – Київ, Відень, 1921. – Т. 2. – 204 с.;
12. Христюк П. Замітки та матеріали до історії Української революції. У 4-х томах. //П. Христюк. – Київ, Відень, 1921. – Т. 3. – 204с.;
13. Христюк П. Замітки та матеріали до історії Української революції. У 4-х томах. //П. Христюк. – Київ, Відень, 1921. – Т. 4. – 192с.;
14. Шаповал М. Соціологія українського відродження. //М. Шаповал. – К., 1994. – 45с.;
15. Шаповал М. велика революція і українська визвольна програма. /М. Шаповал. – Прага, 1928. – 270с.;
16. Шаповал М. Занепад УНР. /м. Шаповал. – Прага: вид-во: «Вільна спілка», 19+18. 42с;
17. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919 – 1920 рр. /В. Липинський. – Відень ,1923. –150с.;
18. Мазепа І. Україна вогні й бурі революції. /І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 607с.;
19. Мазепа І. більшовизм і окупація України. /І. Мазепа. – Львів,1922. – 350 с.;
20. План работы испартотделов Украины на 1926 – 1927 гг. в связи десятилетием революции //летопись октябрьской революции. – 1926. - №2. – с. 228-229;
21. Рибалко І.К. розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. /І.К. Рибалко. – Х., 1962. – 296с.;
22. Річинський А. Центральна Рада від лютого до жовтня. Нариси з історії української революції. /А. Річинський. – Х., 1930. – 120с.;
23. Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М., 1954. – 216с.;
24. Шульгин О. Доба Гетьманщини //Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – Кн. 2. – С. – 512-517;
25. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. /Д. Донцов. – К., 199. – 208с.;
26. Донцов Д. За яку революцію (1917 – 1957 рр.). /Д. Донцов. – Торонто: Ліга визволення України, 1957. – 79с.;
27. Міхновський М. Самостійн7а Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст.. – Торонто, 1991. – 32с.;
28. Гірський Д. Давні спроби виправдовування антидержавної політики: Відгук на фальсифікації соціалістів з табору УНР. /Д. Гірський. – Торонто, 1973. – 184с.;
29. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр.. – Львів, 1994. – Т. 1. – 126с.;
30. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр.. – Львів, 1994. – Т. 2. – 256с.;
31. Нагієвський І. Історія української держави двадцятого століття. /І. Нагієвський. – К., 1993. – 414с.;

32. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Монографія. – В.Ф. Верстюк. – К.: Заповіт, 1998. – 341с.;
33. Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради //Український історичний журнал. – 1995. - № 2, 5, 6;
34. Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.) //Український історичний журнал. – 2003. – №3;
35. Верстюк В.Ф., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради:Бібліографічний довідник. / В.Ф Верстюк, Т. Осташко. //НАН України Український міжнародний комітет з питань наук і культури. – К.: Либідь, 1998. – 255с.;
36. Полянський О. Відродження української державності (кінець 1917 – грудень 1919 рр.). /О. Полянський. – Тернопіль, 1992. – 250с.;
37. Свідзинський А. Працюємо для України //Розбудова держави. – 2001. - №1-6. – С. 4;
38. Реєнт О.П. Павло Скоропадський. /О.П. Реєнт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304с.;
39. Реєнт О.П. Військова і зовнішньополітична діяльність Директорії (1918) //Історія України. – 2000. - № 2 (червень);
40. Скоропадський П.П. Спогади (кінець1917 – грудень 1918 рр.). /П.П. Скоропадський. – Київ, Філадельфія, 1995. – 491с.;
41. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-правовий аналіз) – К.: «Мунускрипт», 1995. – 264с.;
42. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роках. /М.С. Держалюк. – К.: Оріяни, 1998. – 240с.;
43. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. /В.Ф.Солдатенко. – К., 1999. – 520с.;
44. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. Есе-хроніки. У 4-х т. В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2009. – Т. I. Рік 1917. – 411с.;
45. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. Есе-хроніки. У 4-х т. В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2009. – Т. II. Рік 1918. – 411с.;
46. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція і історіографія. /В.Ф. Солдатенко. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1997. – 507с.
47. Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917 – 1920 рр.Теоретико-методологічний аспект: Монографія. /О.М. Мироненко. – К.: Інститут держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 260с.;
48. Кульчицький С.В. Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917 – 1920 рр. //Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 року. /С.В. Кульчицький. – К., 1998. – С – 4-54;
49. Кульчицький С. Українська Центральна Рада: утворення УНР //Український історичний журнал, 1992. – № 6. – С. 73-94;
50. Кульчицький С. Українська Центральна Рада: утворення УНР //Український історичний журнал, 1992. – № 6. – С. 73-94;
51. Сідак В.С. Національні спецслужби в період української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії). /В.С. Сідак. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. – 73-120;
52. Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф. Магістралі і глухі кути Української революції // Українська революція: 1917 и- початок 1918 рр. (проблеми, пошуки, узагальнення). /Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Кривоший. – Запоріжжя: «Просвіта», 1994. – С.-3-64;
53. Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – 132 с.;
54. Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року. // Політичні читання. – 1994. - №1. – С. – 104-120;
55. Потульницький В. Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. /В. Потульницький. – К., 1992. – 250с.;
56. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000 рр.). /Л. Рябошапка. – Львів, 2001. – 200с.;
57. Яблонський О. Від влади п'ятьох до влади одного: історико-політичний аналіз Директорії Української Народної Республіки. О. Яблонський. – К.: Ательпрес, 2001. – 160с.;

58. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917 – 1920 рр.: навчальний посібник. /О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. – К.: «Либідь», 1991. – 208с.

Грибенко А.Н. Историография процессов, связанных с государственным строительством в Украине периода Национально-демократической революции 1917-1921 гг.

Анализується состояние научной разработки проблемы процессов, связанных с государственным строительством в Украине в период освободительных состязаний 1917-1921 гг.

Ключевые слова: *историография, исторический период.*

Gribenko A.N. Historiography of state CREATIVE processes in Ukraine in period of Natsional-demokratic revolution 1917-1921.

Consisting of scientific development of problem of state creative processes is analysed of Ukraine of Naddnipyrianskiy in the period of liberation competitions 1917 - 1921

Keywords: *historiography, historical period.*

Рецензент: **Бельдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
01.07.2011

УДК 930+94

Данільсва Ю.Г.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОСТАЧАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВЧОГО РИНКУ В УКРАЇНІ У 20-30-і рр. ХХ ст.

Висвітлено співіснування міського та сільського ринків постачання та споживання в умовах формування державної планової економіки в радянській Україні у 20-30-і рр. ХХ ст.

Ключові слова: *постачання, споживання, торгівля, планова економіка, сільське господарство, промисловість.*

Протягом 1920-1930-х років ХХ століття в Україні, як і загалом в СРСР, реалізовувалась ідея про високоіндустріальне суспільство з плановою економікою. Жорстка грошово-кредитна політика втратила свою самостійність, і на перші ролі вийшли процеси розробки генерального державного плану розвитку народного господарства, в якому передбачався розвиток усіх регіонів країни і максимального використання всіх ресурсів з метою індустріалізації економіки.

До проблем співіснування сільського та міського повсякдення, питань постачання і споживання населення України в умовах так званого «державного соціалізму», що у зазначений період набував тоталітарного характеру, останнім часом зверталися вчені Борисенко М., Вовк О., Верменич Я., Кульчицький С. В., Мовчан О. М., Шарпаций В. Г. [1 - 6] та ін.

Період 20-30-х рр. ХХ ст. характеризувався неоднозначними процесами розвитку господарства. По-перше, не зважаючи на відсталість та організаційні недоліки, сільське господарство країни розвивалося швидше, ніж промисловість, бо його основний капітал - живий і мертвий інвентар - відновлюється частково і набагато легше, ніж головний капітал промисловості - фабрики і заводи. По-друге, у цей час в Радянській державі на зміну товарно-грошовим, ринковим відносинам прийшла жорстока система централізації, яка виразилась в абсолютизації ролі держави в господарському житті, ліквідації свободи і самостійності товаровиробника. По-третє, невдосконала планова

система економіки і командно-адміністративні заходи управління народним господарством спричинили соціально-економічний хаос в країні та порушили вікові устої господарського життя.

Планово-розвиваюча промисловість вимагала твердого внутрішнього ринку збуту своїх продуктів, головним покупцем яких було селянство. А його купівельна спроможність залежала від стійкості урожаю. Тому основним завданням земельних органів у даний час з'явилося термінова реорганізація сільського господарства по шляху інтенсифікації, індустріалізації, машинізації і колективізації й скріплення планів розвитку сільського господарства і промисловості. У взаєминах промисловості і господарства, міста і села, робітника і селянина визначалась однакова зацікавленість у союзі, але наголошувалась керівнича роль перших: «велика промисловість веде за собою усе народне господарство й допомагає розвитку сільського господарства» [7, 45].

У співіснуванні міста і села досліджуваного періоду купівельна спроможність і тих, і інших прямо залежала один від одного. Так, наприклад, у 1925 році, коли вже позаду був голод та неврожаї, і селянами країни було зібрано на 1 млрд. пудів хлібу більше, ніж минулого року, кількість товарів, яку «викинула» на внутрішній ринок промисловість, була недостатньою у порівнянні зі зростаючим попитом на промислові товари з боку селянства [8, 3]. З іншого боку, влада розуміла, що селянство віддаватиме свої надлишки тільки за якісь реальні блага, тільки в обмін на речі фабрично-заводського виробництва. І «як буде більше цих предметів, то й хліба буде більше, тим більше вистачить його для задоволення потреб самих робітників» [9, 4]. Ліквідувати товарний голод, що посилювався у зазначений час, передбачалось шляхом збільшення продукції промисловості. Задля цього на перший план висувались наступні задачі: підвищення продуктивності праці, боротьба за якість продукції, здійснення кампанії по зменшенню роздрібних цін та введення режиму економії.

Важливе місце в житті українського села в 1920-1930-і рр. посідала торгівля. Через торговельні заклади селяни мали змогу купити товари, які у власному господарстві не могли виробляти. Торгівля на селі в доколгоспний період мала трьох власників: державу, кооперативи та носила приватний характер. Широку торговельну мережу мали приватні заклади та кооперативні магазини, державні установи зустрічались досить рідко. Така ситуація була зумовлена державною політикою, що передбачала залучення приватного капіталу у деякі сфери народного господарства, зокрема в торгівлю. Ще однією торговельною структурою, що діяла у період, що розглядається, був базар, де люди могли придбати товар за гроші чи обміняти його на товари власного виробництва. Водночас на базарах був найбільший асортимент товарів, а також ширший спектр цін. Саме базарна торгівля була в епіцентрі товарно-грошових взаємин між містом та селом. Вести торгівлю у 20-30-х рр. влада дозволяла розповсюджено: як у місті, на його центральних майданах і базарах, так і на окраїнах. Як докладав комендант Луганського базару, Розподіл часу торгівлі на міських ринках мав надати можливість як робітникам, так і селянам набувати для себе своєчасно необхідну продукцію. Більшість базарних територій починали працювати з 6 ранку. Підвіз сільськогосподарської продукції за часом

був не обмежений. Але міське населення, більшість якого була регламентована графіками та режимом роботи, не завжди встигала отоварюватися на базарі у селян за доступними цінами – перш за них, як правило, це робили перекупщики, які штучно піднімали вартість товарів [10, 42].

На купівельній спроможності населення України негативно позначились наступні фактори: грошова емісія першої половини 1920-х рр., голод 1921 р. — першої половини 1923 р., неврожаї 1924 р. й 1928 р., а також хронічний дефіцит промислових товарів, що наприкінці 1920-х рр. переріс у товарну кризу. У цих умовах, згідно з потребами індустріалізації, було запроваджено переважне забезпечення промислових регіонів основними продуктами харчування і промисловими товарами. Спочатку це було на основі переходу від вільної торгівлі до їх нормованого продажу та, врешті решт, до карток на хліб, а потім і на інші продуктивні й основні споживчі промислові товари.

Слід зазначити, що довоєнного рівня задоволення матеріальних потреб міських жителів не було досягнуто. Цьому перешкодив низький рівень заробітків робітників, зокрема гірничої та металургійної промисловості. Споживання господарських товарів збільшувалося швидше, ніж продовольчих, а також взуття та одягу. Проте в наступні роки їх придбання уповільнилося. Частка таких видатків в бюджетах робітників збільшилася за три роки (з 1926/27 р. по 1928/29 р.) лише на 0,48% — з 7,07% до 7,55% [11, 58]. Щоправда, порівняно з російськими робітниками українські, котрі мали дещо вищу кваліфікацію (по цензовій промисловості) та заробітки, відповідно витрачали й трохи більше прибутків на облаштування жител [12, 86]. Майже в два рази (на 190%) за 1924–1926 рр. зросли витрати працюючих городян на оплату житла і комунальних послуг. Найшвидше — у 4,5 рази — збільшилися витрати на алкогольні напої. В результаті, у 1927 р. на покупку алкоголю городяни стали щорічно витрачати 37,32 крб. (2,7% бюджетних видатків), у той час як на придбання засобів санітарії, гігієни та прання не більше 15,72 крб. (1,1% відповідних витрат) [13, 65]. Внаслідок розширення державного виробництва горілки та пива змінювалася структура споживання алкогольних напоїв. Традиційні напої - вино й самогон - витискувалися пивом й особливо горілкою.

Карткова система, яка почала діяти з кінця 20-х років, не могла задовольнити споживчих потреб населення. Головною метою карткової системи було вирішення проблеми з постачанням та забезпеченням споживання робітників і службовців за рахунок «непролетарського» населення і, особливо, селянства. З лютого 1929 р. карткова система стала загальносоюзною. Картки на дефіцитні товари надавали можливості окремим групам громадян купувати товари в певному магазині, але в обмеженій кількості й обмежене число разів за місячною нормою. В Україні хліб населенню відпускався за спеціальними забірними книжками. З 1931 р. з метою посилення контролю їх видача перейшла з рук споживчої кооперації до виконкомів, а з прийняттям ЦК та РНК СРСР постанови від 4.12.1932 р. «Про розширення прав заводоуправлінь у справі постачання робітників і покращення карткової системи» картки почали видавати безпосередньо підприємства та організації [14, 96]. Таким чином, був здійснений крок, що остаточно прив'язав харчування та й всю сферу споживання до виробництва. Книжки видавали тільки так званому «трудовому населенню». Картково-книжкова система розпочала епоху, характерною

особливістю якої було позаринкове споживання. Держава сама займалася цільовим розподілом товарних фондів. Якість і кількість постачання залежала від того, наскільки важливим вважався регіон стосовно планів індустріалізації. У відповідності до цих самих планів відбувався розподіл у регіоні - в першу чергу забезпечувалися «планові централізовані споживачі», до складу яких було зараховано зайнятих у промисловому виробництві, інші отримували залишки. Постановою РПО від 18.02.1930 р. було встановлено два списки міст, а з 1931 р. постачання велося вже за чотирма списками: особливим, першим, другим і третім, що мали назву «списки міст», але насправді вони включали в себе групи підприємств, відповідно до їх важливості, тобто до кількості в місті підприємств важкої промисловості. Все населення ділилося на різні категорії за «класово-виробничою» ознакою. Навіть підприємства одного міста знаходилися в різних списках. Переваги в постачанні мали представники особливого списку, до яких було зараховано робітників вугільної промисловості Донбасу, металургів Донбасу і Дніпровського регіону, машинобудівників і хіміків Донбасу, а також першого списку. Споживачі особливого і першого списків складали 40% загальної кількості тих, хто постачався, але вони отримували більшу долю державного постачання – 70 - 80% всіх фондів. У другому та третьому списках знаходилися невеликі та неіндустріальні міста і об'єкти. Отримували вони обмежене коло продуктів - хліб, цукор, крупу, чай за низькими нормами. Постанова про розширення прав заводоуправлінь у розподілі створила нові градації - робітники-ударники, робітники-неударники, ударники виробничих цехів, ударники невиробничих цехів, із стажем більше або менше року на цьому підприємстві. Проте, незважаючи на таку розгалужену ієрархію в системі постачання, існування привілейованих городян, що отримували більше продуктів, ніж більшість їх співвітчизників, треба зазначити, що такі «привілеї» були дуже відносними й надавали можливості певним категоріям у кращому разі не знепритомніти під час важкої зміни на виробництві. Якщо за часів непу українські кустарі і ремісники були основними виробниками багатьох побутових предметів, і найвищі ціни у цей період залишалися на товари, котрі виробляли кустарі, а реалізовували посередники з приватних торгівців, то вже на початку 30-х років знайти їх було практично неможливо.

У 1930 р. було нанесено остаточного удару по «приватнику» і ринку часів непу. Наркомторг було перетворено на Наркомат постачання, що символізувало початок ери централізованого розподілу. Характерною ознакою часу були також закриті розподільники, що, на думку влади, виправдали себе як «організаційна форма класового розподілу товарів» [15, 280]. Вони були покликані охопити робітників основних галузей промисловості, але, крім своїх безпосередніх функцій, ще й годували численну армію функціонерів різного ґатунку.

Отже, у товарно-грошових стосунках між містом і селом періоду 20-30-х рр.. спостерігалась пряма зацікавленість обох сторін у раціональному використанні внутрішніх ресурсів і грамотному співіснуванні задля задоволення першочергових потреб населення. Ті населенні пункти, великі та малі, які зуміли в нових умовах налагодити сільсько-міські взаємини і спрямувати їх в русло взаємодопомоги, підтримки й вирішення важливих питань, отримали можливість більш-менш нормально співіснувати, розвивати народне господарство, вистояти та вижити в тяжчі роки неврожаїв та голоду

Таким чином, ситуація із постачанням і споживанням продуктів харчування та інших матеріальних благ, що впливали на рівень життя мешканців міста і села та визначали його якість у досліджуваній період, складалась неоднозначно та характеризувалась нерівномірністю, а у деяких випадках і нецілісообразністю, питання матеріального забезпечення населення витікали з курсу державної політики. Головними чинниками, що сприяли даній ситуації, можна вважати, по-перше, утвердження командно-адміністративної системи економіки, витіснення приватних форм власності із господарського життя країни, що обмежували господарську свободу та ініціативу населення; по-друге, інтенсивний розвиток великої промисловості і мобілізації селянських ресурсів на її посилення, що вносили різкий дисбаланс в систему соціально-економічних відносин між містом та селом; по-третє, економічні санкції влади, що потягнули за собою такі явища у повсякденному житті 20-30-х років як розходження «ножиців цін» на продовольчі та промислові товари, кризи збуту, купівельна неспроможність, низька якість продуктів та товарів широкого споживання.

Література

1. Борисенко М. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) / М. Борисенко // Пам'ять століть. - 2007. - №4/5. - С. 70 – 78;
2. Верменич Я. Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження локальної історії / Я. Верменич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16. – Київ, 2007, С. 253 – 268.
3. Вовк О. Особливості взаємовідносин та взаємовпливів українського села і міста (20-і роки ХХ століття) / О. Вовк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. - Випуск 12. – К., 2008. – С. 49 – 54.
4. Мовчан О.М. Товаропостачання і споживання робітників УСРР у 1920-ті роки / О.М. Мовчан // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 19. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 34 – 58.
5. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
6. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпаций. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с. – Бібліогр.: с. 224-262.
7. ДАЛО. – П. 34. - Оп. 1. - Спр. 281. – 84 арк.
8. Луганська правда. – 1925. – 20 вересня. - № 212, - С. 3.
9. Луганська правда. – 1921. – 14 травня. - № 106. – С. 4.
10. ЦДАГО. - Ф. 1. - Оп. 20. – Спр. 269. – 218 арк.
11. Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) / В.М. Довгопол. — Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. — 196 с.
12. Дубінська І. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования / І. Дубінська. – Х.: Украинский рабочий, 1928. – 95 с.
13. Там само.
14. Осокіна О. За зеркальной дверью торгсина / О. Осокіна // Отечественная история. -1995. - №2. – 271 с.
15. Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К.: Генеза, 1996. – 942 с.

Данильєва Ю.Г. Организация снабжения и особенности потребительского рынка в Украине в 20-30-е гг. ХХ ст.

Отражено сосуществование городского и сельского рынков снабжения и потребления в условиях формирования государственной плановой экономики в советской Украине в 20-30-е гг. ХХ ст.

Ключевые слова: *снабжение, потребление, торговля, плановая экономика, сельское хозяйство, промышленность.*

Daniliyeva, J.G. The organization of supply and feature of the consumer market of Ukraine in the 20-30-es of the XX century.

The coexistence of the city and rural markets of supply and consumption in the conditions of formation of the state planned economy of the Soviet Ukraine of the 20-30-es of the XX century is analysed.

Key words: *supply, consumption, trade, a planned economy, agriculture, the industry.*

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
19.09.2011

УДК 94 (477) „1918” : 327

Дацків І.Б.

ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО З АНТАНТОЮ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглядається період Української Держави часів гетьмана П. Скоропадського, що є найбільш складним і суперечливим з усіх періодів української революції 1917-1921 років. Аналізується питання про дипломатичні контакти між представниками Української Держави та країнами Антанти в працях українських дослідників.

Ключові слова: *Гетьманат, Українська Держава, П. Скоропадський, Антанта, дипломатія.*

Українська революція 1917-1921 рр., дев'ять десятиріч перебуває в епіцентрі наукових дискусій, породивши таку літературу, порівняння з якою щодо кількості може витримати у українській історії хіба, що доба Богдана Хмельницького.

В сучасних умовах суттєво змінюється статус української історіографії, яка виконує не лише допоміжну функцію щодо вивчення конкретних історичних потреб, але й виступає засобом управління, планування та контролю за пізнавальною діяльністю історика, а також витвору національної свідомості, інструментом створення новітньої концепції історії України. Цим пояснюється значна увага сучасних істориків до історіографічних досліджень, що мають сприяти розбудові нових знань і методів на основі аналізу наукового доробку попередніх поколінь істориків [1, с. 27-29].

Період Української Держави часів гетьмана Павла Скоропадського є найбільш складним і суперечливим з усіх періодів українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. До цього часу в історіографії продовжують фігурувати полярні погляди на суть гетьманського режиму, правомірність застосовуваних ним заходів, ступені його щирості в питанні побудови незалежної Української Держави тощо. Тож уся література, присвячена періоду гетьманату, досить чітко поділяється на прогетьманську та антигетьманську, що й визначає відповідні оцінки зовнішньої політики Української Держави. Лише останніми роками з'явилася тенденція до неупередженого погляду на процеси квітня-грудня 1918 р. Окрім того, очевидним є той факт, що увага історіографів до Української Держави періоду гетьманату значна поступається увазі до Української Народної Республіки. На це звертає увагу А.О. Буравченков [2, с. 25-26], пояснюючи його повністю українських дослідників у

відмові від класового підходу як методі історичного дослідження та ідеалізації усього революційного й соціалістичного на противагу консервативному.

Можна погодитися з поділом усієї вітчизняної історіографії з питання зовнішньої політики Української Держави, запропонованим сучасними дослідниками Т. Зарудою й С. Грибоседовим, на чотири групи: 1) праці представників діаспори; 2) радянська історіографія; 3) праці діячів Білого руху та представників білоемігрантського напрямку історіографії громадянської війни; 4) сучасна українська історіографія [3, с. 106].

Радянська історіографія взагалі ігнорувала факт існування в 1918 р. незалежної суверенної України, а дослідження подій, що відбувалися в Україні в 1918 р. розглядала виключно під кутом політики окупаційних адміністрацій. Гетьманський режим оцінювався нею як „маріонетковий уряд, репрезентант найреакційніших компрадорських (поміщицько-капіталістичних) верств України” [4, с. 14].

Найбільший внесок у вивчення Гетьманату, в тому числі і досліджуваної проблеми, внесли представники української діаспори. Треба відзначити, що ці праці значно відрізняються як за своїми оцінками, часто протилежними, так і за своєю науковою цінністю. Серед них можна виділити роботи (мемуари) провідних діячів й учасників революції [5] та наукові праці професійних істориків-дослідників Української Гетьманської Держави, української революції 1917-1921 рр. та історії України загалом [6].

Праці безпосередніх учасників революції вміщують багатий фактичний матеріал, часто недоступний з інших джерел. Водночас значна їх частина відзначається суб'єктивністю й тенденційністю, чітким поділом політичних уподобань прихильників й противників гетьманського режиму, державників й соціалістів, що й визначало їх оцінки Української Гетьманської Держави.

Наукові праці професійних істориків представлені як безпосередніми учасниками революції подій (О. Шульгин, Д. Дорошенко), так і дослідниками більш пізнього періоду. Для них характерна більша науковість та виваженість оцінок, а для робіт більш пізнього періоду – переважно обстоювання правильності того шляху, яким йшов гетьман на шляху будівництва Української Держави, доведення вимушеності багатьох його непопулярних дій складним становищем „між двох вогнів”, у якому він опинився.

Низку досліджень, здійснених представниками української діаспори, стали основою подальшого вивчення Української Гетьманської Держави, її зовнішньої політики та взаємовідносин з державами Антанти. Передусім йдеться про праці Д. Дорошенка [7-10], в яких знаходимо найповнішу інформацію про ставлення держав Антанти до України в часи Гетьманату, оскільки будучи міністром закордонних справ Української держави (з травня до 14 листопада 1918 р.), Д. Дорошенко був безпосередньо причетний до формування її зовнішньої політики.

Привертає до себе увагу документальний характер висвітлених Д. Дорошенком міжнародних змагань України, у тому числі за рахунок включення до праць текстів дипломатичних документів, що, за оцінкою І. Борщака, робить його праці „першорядним джерелом” [11, с. 376]. Так, при підготовці роботи „Історія України, 1917-1923 рр.” Д. Дорошенком використано офіційні документи (українські, німецькі, австрійські та ін.), матеріали

емігрантських дослідницьких установ, комплекти української, радянської, російської еміграційної періодици як доби 1917-1923 рр. так і наступних років, мемуари представників різних протиборчих сил, різнобічні за політичною заангажованістю історичні дослідження, власні враження, матеріали, нотатки. У комплексі все це склало глибоке історичне дослідження, яке враховує досвід попередніх спроб цілісного та концептуального викладу історії визвольних змагань П. Христюка, І. Мазепи, однак представляє точки зору представника більш поміркованого крила українських національних сил [3, с. 109-110].

Звичайно, що інтонація, висновки, оцінки подій та персоналій не позбавлені впливу ідейно-політичних симпатій Дорошенка до Гетьманату, що він визнавав. В. Верстюк називає Д. Дорошенка „офіційним історіографом” гетьмана П. Скоропадського [12, с. 64]. Втім, помітно, що автор унікав надто категоричних узагальнень, намагаючись передусім дати максимальний обсяг фактичної інформації, документів, підводячи читача до власних висновків.

В. Солдатенков називає двотомну „Історію України” Д. Дорошенка працею з „дуже високим фаховим рівнем, глибиною аналізу, ґрунтовністю міркувань” [13, с. 20]. Цю думку поділяє переважна більшість сучасних дослідників. Хоча існують і протилежні оцінки. Так С. Доленга писав, що ця праця „з історичною об’єктивністю нічого спільного не має” [14, с. 4]. Такі оцінки пов’язані з особистим несприйняттям автором як самого гетьмана, так і створеної ним держави.

Науковий доробок Д. Дорошенка щодо зовнішньополітичної діяльності українських урядів був ґрунтовно досліджений в статті Д. Веденеєва „Дмитро Дорошенко як історіограф зовнішньої політики української державності 1917-1918 рр.”, в якій автор констатує, що „без урахування доробку історика неможливо собі уявити і розвиток сучасних наукових студій з порушеної проблеми” [15, с. 91]. Також зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду аналізується в узагальнюючій збірці української зарубіжної історіографії за редакцією Т. Гунчака [16].

Праці сучасних українських істориків, створені в умовах віддаленості від тогочасних подій та ідеологічних баталій, відрізняються меншою упередженістю та більшою виваженістю оцінок. Зовнішньополітична орієнтація гетьманського уряду аналізується в наукових працях, присвячених вивченню місця Української Держави в процесі державотворення 1917-1921 рр. [17].

З історіографічних праць, що торкаються даної проблеми, виділяється стаття А. Буравченкова [18], в якій узагальнено дослідження в історіографії зовнішньої політики Української Держави.

Значний доробок у вивчення Української Держави та проблеми ставлення до неї держав Антанти зроблено останніми роками, коли вийшов ряд монографій, присвячених особистості П. Скоропадського та діяльності його урядів, у тому числі й різним аспектам його зовнішньої політики [19]. Заслуговує на особливу увагу Українська дипломатична енциклопедія [20], в якій аналізується основний дипломатичний понятійний апарат, подається характеристика окремих персоналій, оцінка зовнішньої політики Української Держави.

Доба Гетьманату, що прийшла на зміну Української Народної Республіці часів Української Центральної Ради, характеризується складними й суперечливими суспільно-політичними процесами всередині України, кардинальною зміною ситуації в світі у зв’язку із завершенням світової війни.

Питання про ступінь залежності гетьманської влади від німецького блоку й відданості йому, про причини проголошення гетьманом маніфесту про федерацію з Росією та його ставлення до української державності в історіографії є дискусійним.

Треба відзначити, що в літературі, присвяченій аналізу зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду, в центрі знаходяться відносини Української Держави з Німеччиною й Австро-Угорщиною, друге за значенням місце посідають відносини з радянською Росією й рандштатами, третє – з нейтральними державами і лише останнє – з країнами Антанти. Такий розподіл має підстави, оскільки після підписання Україною миру з Четверним союзом інтерес до неї з боку Антанти, виявлений на межі 1917-1918 рр., повністю зник, і вона фактично перейшла до ворожого Антанті табору [3, с. 114].

Сучасні українські дослідники, звертають увагу переважно на відносини Української Держави з Четверним союзом, ігноруючи відносини з країнами Антанти. Так, В. Капелюшний в переліку основних напрямів міжнародних зусиль Гетьманату країни Антанти не згадує. Пошуки порозуміння Україною з країнами Антанти пов'язуються ним із врегулюванням українсько-румунських суперечок щодо Бессарабії, оскільки представники Антанти перебували на території Румунії [21, с. 365-368].

Загалом дослідники досить високо оцінюють зовнішню політику гетьмана, вважаючи її активною, зрівноваженою, конструктивною і загалом успішною [22, с. 49]. Підкреслюють, що її успіхам слугувала системна розбудова дипломатичної служби, створеної в стислі терміни [23].

Найбільш докладно про політику Антанти до Української Держави проаналізував у своїй праці „Історія України 1917-1923 рр.” Д. Дорошенко. Він відзначив необхідність для Української держави рахуватися з фактом існування Брест-Литовського договору і присутності на теренах України німецьких і австро-угорських військ, закликаних для допомоги урядом Центральної Ради. Першим завданням української політики, за його словами було „спираючись на поміч Німеччини..., старатись, якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини, добувши собі повну свободу дій” [7, с. 91]. Но стояло питання досягти визнання України, нейтральними державами, а потім державами Антанти. При цьому автор підкреслював, що поки точилася війна і ще невідомо було хто переможе, розраховувати на визнання з боку Антанти було важко. Хоча український уряд відкидав будь-які пропозиції німецької сторони, які могли вивести Україну з її нейтрального становища, держави Антанти ставилися до України негативно як до „германофільської країни” [3, с. 117].

За словами Д.Дорошенка, український уряд прагнув увійти в зносини з державами Антанти ще влітку 1918 р. Через перешкоди з боку Німеччини і Австро-Угорщини це було неможливо, однак підготовка до відправлення спеціальних комісій до Франції, Англії та США велася. Лише в жовтні 1918 р., коли стала очевидною поразка Центральних держав, вони відверто заявили, що не заперечують проти пошуків українським урядом контактів з державами Антанти [7, с. 102]. Хоча в іншій праці Д. Дорошенка подається інформація, про можливість встановлення безпосередніх зносин з союзними державами наприкінці літа – на початку осені [24, с. 271-274]. До цього часу будь-які стосунки з державами Антанти було можливо здійснити лише через нейтральні

держави, де перебували представники усіх воюючих держав. Тож літом 1918 р. гетьманський уряд вжив заходів, щоб встановити дипломатичні зв'язки з Швейцарією, Румунією, скандинавськими країнами. Особливе значення, за словами Д. Дорошенка, мало для України представництво у Швейцарії, „де сходилися нитки міжнародних зносин, де можна було зустрітися з представниками Антанти” [24, с. 275].

Таким чином, Д. Дорошенко називає різні етапи виникнення можливості для Української Держави увійти в контакт з державами Антанти – кінець літа, початок осені, жовтень. Сучасні українські дослідники називають її більш пізню дату – жовтень, чи листопад [25, с. 121], коли поразка Центральних держав стало очевидною.

У своїй праці Д. Дорошенко подає інформацію про контакти з державами Антанти через дипломатичні місії в Швейцарії (Є. Лукасевич) і Швеції (Б. Баженов), посольства в Німеччині (бар. Штейнгель) і Болгарії (О. Шульгин), а також через Ясси (місія І. Коростовця) і Одесу. Оскільки в жовтні українському послу в Берліні бар. Ф. Штейнгелю і голові української дипломатичної місії в Швейцарії Є. Лукасевичу вдалося за посередництвом представників нейтральних Іспанії та Голландії з'ясувати, що держави Антанти готові вступити в безпосередні перемовини з українським урядом, було вироблено план відрядження спеціальних місій до Франції, Англії та США, ухвалений на засіданні уряду 16 жовтня [7, с. 271]. Однак ці плани не було реалізовано.

Особливу увагу Д. Дорошенко, а за ним й інші дослідники [23, с. 173; 26, с. 56-60] приділяли переговорам спеціального посланця гетьмана І. Коростовця у Яссах, де перебували на той час представники усіх головних держав Антанти. Джерелом виступали передусім нотатки самого І. Коростовця. За його словами, мета переговорів полягала в здобутті підтримки гетьманського режиму для врятування краю від руйнування, що могло настати в результаті повстання, організованого „національною партією, дуже ворожою до гетьмана і дуже лівою по всіх настроях. Отже, було б дуже важко, щоб держави Антанти, по згоді з українським правительством прислали свої війська для охорони краю після виходу звідти військ німецьких” [7, с. 283].

Переговори в Яссах в загальних рисах продемонстрували настрої щодо України та гетьманського уряду, представників Антанти, які висловилися за спільні військові дії як на Півночі (проти більшовиків), так і на Півдні (на Україні) за допомогою Добровольчої армії: „Держави Антанти будуть поводитися з Україною відповідно до того, як вона далі вестиме свою політику. Але треба тепер же виключити з уряду міністрів, скомпрометованих своїми германофільськими зв'язками і замінити їх людьми, які користуються довір'ям Антанти” [7, с. 282].

Спробу глибшого вивчення політики держав Антанти до Української держави зроблено як в спеціальних дослідженнях (Н. Городня, М. Держалюк, Ю. Довган, О. Кучик) так і у відповідних розділах фундаментальних праць, присвячених дипломатичній історії України. Відзначаючи негативне ставлення держав Антанти до України, дослідники дещо розділили в своїх оцінках причини такого стану справ, рівня відносин та їх подальших перспектив.

Так, О. Кучик, відзначаючи розрив дипломатичних відносин Франції та Англії з урядом України після підписання ним Брест-Литовського миру,

відзначає, що Україна продовжувала залишатися у полі зору політиків Антанти значною мірою Англії і меншою Франції [27, с. 11].

Глибокий аналіз зовнішньої політики гетьманату знаходимо у виданні Інституту історії НАН України „Історія України: нове бачення” [12, с. 53-76]. За аналізом В. Верстюка якщо в соціально-економічній галузі Українська Держава виступила антиподом УНР, то у зовнішній політиці вона продовжила курс започаткований урядом В. Голубовича. Тож одним з його головних напрямів було незаперечне дотримання Брестської мирної угоди. Те, що Україна залишалася в колі німецької зовнішньополітичної ініціативи, засвідчив як офіційний візит гетьмана П. Скоропадського до Берліна у вересні 1918 р., так і поїздка Д. Дорошенка 22 жовтня. Контакти України з представниками Антанти, здійснені до того часу, виявили їх цілком негативне ставлення до самостійної української держави, повне нерозуміння об’єктивних причин її створення. Представники Антанти вважали Україну політичною інтригою Німеччини й перебували під цілковитим впливом ідеї єдиної і неділимної Росії. Дипломатичним представникам Української Держави було оголошено, що Україна – частина Росії, тож країни Антанти поводитимуть себе з нею відповідно до того, яку позицію вона обере надалі.

На думку Олександра Реєнта, важко передбачити, яку позицію стосовно України посіли б країни Антанти після закінчення війни. Реально ж їх політика в цьому питанні формувалася під впливом двох факторів: а) Україна перебувала в договірних та фактично в союзних відносинах з Австро-Угорщиною і Німеччиною; б) Антанта воліла мати справу з Російською державою в довоєнних кордонах. Тому в цілому Антанта негативно сприймала національний сепаратизм і дезинтеграцію колишньої імперії й не поспішала зближуватися з режимами, що виникли на руїнах Російської імперії [19, с. 197].

Таким чином, Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського розглядалася країнами Антанти як витвір німців для розвалу Росії, а отже і їх поразки у світовій війні. До того часу, поки Україна зберігала свою незалежність, вона перебувала виключно у сфері німецького впливу й була ворожа Антанті. Тож усі спроби зав’язати контакти з країнами Антанти, які робили представники гетьмана до 14 листопада 1918 року були безуспішними.

Література

1. Калакура Я. Українська історіографія в контексті національної державності / Я. Калакура // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – Вип. 2. – Ч.11. – С. 27-30.
2. Буравченков А. Час відновлення пам’яті, або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення / А. Буравченков // „Останній гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського 1873-1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 23-28.
3. Довган Ю.П. Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917-1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографії / Ю.П. Довган // Дис. ...канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2006. – 254 с.
4. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський // Старожитності. – 1992. – № 3. – С. 12-18.
5. Винниченко В. Відродження нації: у 3-х кн. / В. Винниченко. – К., 1993; Мазепа І. Україна огні й бурі революції / І. Мазепа. – Прага, 1941-1943. – Т.1-3; Христю П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. / П. Христюк – Відень, 1921. – Т.1-3; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Спогади / М. Шаповал. – Нью-Йорк, 1958;

- Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960; Андріївський В. З минулого / В. Андрієвський. – Берлін, 1923.
6. Шульгин О. Доба Гетьманщини / О. Шульгин // Енциклопедія українознавства. Т-2. К., 1995; Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. – Т. 2; Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К., 2002; Полянська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. / Т. Гунчак. – К., 1993 та ін.
7. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т. 2. Українська Гетьманська держава 1918 року / Д. Дорошенко – К.: Темпора, 2002. – 351 с.
8. Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української держави / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна. – 1920. – зб. II-IV. – С. 49-65.
9. Дорошенко Д. Закордонна політика Української держави 1918 року / Д. Дорошенко // 60-річчя відновлення гетьманства. – Торонто, 1978. – С.48-59.
10. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні / Д. Дорошенко // Хліборобської України. – 1927. – зб. V-VI. С. 75-105.
11. Борщак І. Дмитро Дорошенко / І. Борщак // Україна. – 1951- № 5. С. 376.
12. Верстюк В. Українська держава / В. Верстюк // Історія України: нове бачення: 132 т. К., 1996.
13. Солдатенков В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
14. Доленга С. Скоропадщина. – Варшава, 1934. – 176 с.
15. Веденеєва Д. Дмитро Дорошенко як історіограф зовнішньої політики Української державності 1917-1918 рр. / Д.Веденеєв // Наукові записки ІІ і ЕНД. – К., 1999. – Вип. 7. – С.80-92.
16. The Ukraine, 1917-1921. A Study in Revolution. – Harvard, 1977.
17. Проданюк Ф. Дипломатія держави Гетьмана П. Скоропадського / Ф. Проданюк // Політика і час. – 1992. – № 5. Українська держава часів Гетьманщини //Український історичний журнал. – 1992. - № 7-8; Білодід О. Скоропадський і Україна / О. Білодід, В. Панченко. – К., 1997; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. / О. Білодід, В. Панченко // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. – К., 1999, ін.
18. Буравченков А. Питання зовнішньої політики Української Держави гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії / А. Буравченков // Спеціальні галузі історичної науки. Зб. на пошану Марка Якимовича Варшавчика. Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 189-194.
19. Реєнт О.П. Павло Скоропадський / О.П. Реєнт. – К.: Альтернативи, 2003. – 304 с.
20. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х тт. – К.: „Знання України”, 2004. – Т.1. – 760 с.; Т. 2. – 812 с.
21. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2003. – 607 с.
22. Скрипник М. Гетьманство П.П. Скоропадського в історії української державності / М. Скрипник // Останній гетьман Ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873-1845. – К.: Академпрес, 1993. – С. 49-55.
23. Заруда Т. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави 1918 рік: Дис. ...канд. іст. наук, - К., 1995. – 177 с.
24. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). / Д. Дорошенко – Мюнхен, 1969. – 543 с.
25. Дещинський Л.Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність / Л.Є. Дещинський, А.В. Панюк. – Львів: Вид-во національного ун-ту „Львівська політехніка”, 2001. – 424 с.
26. Городня Н.Д. Політика країн Антанти та США щодо державності в Україні в 1917-1919 / Н.Д.Городня // Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – 222 с.
27. Кучик О.С. Україна у зовнішній політиці Антанти (1917-1920 рр.) / О.С.Кучик // Автореф. дис. ...іст. наук. – Львів, 2002. – 19 с.

Дацкив І.Б. Дипломатическіє відносини Гетьманату П. Скоропадського з Антантою: історіографія проблеми.

Рассматривается период Украинского Государства времен гетмана П. Скоропадского, которые являются наиболее сложными и противоречивыми из всех периодов украинской революции 1917-1921 года. Анализируется вопрос о дипломатических контактах между представителями Украинского Государства и странами Антанты в работах украинских исследователей.

Ключевые слова: Гетьманат, Українське Государство, П. Скоропадський, Антанта, дипломатія.

Datskiv I.B. Diplomatic relationships between Getmanat of P. Skoropadskiy and Entente: the problem of historiography.

The article deals with the Ukrainian state at the time of hetman P. Skoropadsky that concerns to be the most difficult and disputable in the whole period of Ukrainian revolution in 1917-1921. It has been analyzed the problem of diplomatic contacts between representatives of the Ukrainian state and Antanta states in the Ukrainian scientists' works.

Key words: Getmanat, Ukrainian State, P. Skoropadskiy, the Entente, diplomacy.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
22.07.2011

УДК 631.01(091)

Деркач О.П.

ВНЕСОК МАШИНО-ДОСЛІДНИХ СТАНЦІЙ У РОЗВИТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ МАШИН І ТРАКТОРІВ

Розкрито наукове, навчальне і суспільне значення машинно-дослідних станцій у питанні дослідження землеробських машин і тракторів

Ключові слова: *машинно-дослідна станція, землеробські машини, трактори, землеробська механіка, наукові дослідження.*

Машинно-дослідні станції на теренах України почали створюватися на початку ХХ ст. для вирішення питань сільськогосподарського машинознавства й машинобудування шляхом експериментального дослідження землеробських машин і знарядь. Такі станції мали навчальне, наукове та суспільне значення. Станція надавала можливість дослідникам не тільки ознайомлюватися з існуючими типами та конструкціями машин та знарядь, а й спостерігати за ними під час роботи, виявляючи при цьому недоліки в конструкції, а також освоїти методи та технічні засоби для дослідження машин. Дані цих ґрунтовних досліджень являли собою цінний матеріал для обґрунтування робочих органів машин та подальшої розробки, відсутньої до того часу, теорії землеробських машин і знарядь. Оприлюднення результатів досліджень, які виявляли переваги і недоліки засобів виробництва, що знаходились в руках землероба, неминуче ставило станцію посередником між споживачем і виробником землеробських машин і знарядь, сприяючи першому в раціональному підборі машин для господарства, а другому в розробці раціональної конструкції технічного засобу. Отже висвітлення діяльності машинно-дослідних станцій є складним і актуальним питанням і потребує сучасного погляду науковця й історика на цю проблему при прогнозуванні розвитку сільськогосподарської техніки та її теоретичної основи – землеробської механіки в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій [1, 2], у яких започатковано розв'язання даної проблеми свідчать, що ще існують невирішені питання даної проблеми, особливо, що стосується ролі машино-дослідних станцій у розвитку конструкцій землеробських машин.

Завданням дослідження є визначення внеску машино-дослідних станцій у проблему дослідження землеробських машин і знарядь.

Першим осередком науково-дослідної роботи над землеробськими машинами і знаряддями була станція випробувань землеробських машин і знарядь при Київському політехнічному інституті (КПІ). Заснована в 1900 р. на хуторі Грушки під Києвом. Організував і завідував станцією на протязі понад 10 років професор кафедри прикладної механіки (по відділу землеробських машин) КПІ, інженер-механік К.Г. Шіндлер [3].

В розпорядження станції для проведення наукових досліджень було виділено біля 27 десятин землі, незначну частину якої було використано під господарські будівлі. До складу станційних будівель входили: головний будинок станції з манежем для випробовування машин; два сховища для машин та 3 навіси для зберігання урожаю [4, с. 188].

Головним завданням станції випробувань землеробських машин і знарядь в основному була навчальна робота зі студентами агрономічного і механічного факультетів КПІ, але наряду з нею проводилась і наукова робота щодо вивчення окремих питань механізації сільського господарства та розробки методик і приладів для проведення досліджень землеробських машин. З 1900 по 1911 роки станцією було проведено дослідження молотарок на Катеринославщині, досліджено різні сільськогосподарські машини в Прибалтиці поблизу м. Рига, проведено два міжнародних конкурси обприскувачів та досліджено знаряддя для міжрядного обробітку посівів цукрових буряків. Професором К.Г. Шіндлером в цей період були проведені роботи з теоретичного обґрунтування форми полиці корпусу плуга, удосконалено динамометр Сака та розроблено і виготовлено контрольний динамометр для перевірки тягових динамометрів. Характерною рисою цієї станції було широке застосування методики польового досліду та врахування впливу на якість урожаю робочих органів сільськогосподарських машин [5].

Дослідження землеробських машин, що проводились на Київській машино-дослідній станції носили дещо агрономічне спрямування, при якому урожай враховувався як фактор оцінки впливу робочого органа машини на ґрунт та на розвиток самої рослини. Такий підхід до дослідження машин поділяли не всі наукові працівники-машинознавці. В роботі інших машино-дослідних станцій переважав інженерний ухил в дослідженнях.

З 1925 р. машино-дослідна станція, що підпорядковувалась Київському політехнічному інституту перейшла до Київського сільськогосподарського інституту (КСГІ), що був створений в 1922 році на базі колишнього агрономічного факультету КПІ [6].

Під безпосереднім впливом Київської машино-дослідної станції була організована на Херсонщині Аджамівська машино-дослідна станція департаменту хліборобства. Організатором і постійним керівником за весь час її існування був агроном Нагібін, один з учнів і стажерів Київської машино-дослідної станції. Аджамівська станція – це друга дослідна установа на теренах

України, що мала обслуговувати північно-степову смугу Правобережної України. За час свого існування Аджамівська машино-дослідна станція провела цілу низку контрольних-показових дослідів над різними ґрунтобними знаряддями, сівалками, збиральними машинами на Херсонщині й залишила в літературних джерелах певний слід від своєї роботи. У 1922 році устаткування Аджамівської машино-дослідної станції було передано відділу машинодослідження Одеської обласної дослідної станції [7].

У 1912 році Бюро сільськогосподарської механіки Вченого Комітету Міністерства хліборобства Росії відкрило на Україні свою філію, що дістала назву Якимівської, бо була розміщена в 3-х верстах від ст. Якимівка Південної залізниці [5]. Крім Якимівської філії Бюро сільськогосподарської механіки було відкрито ще дві філії – біля ст. Середня під Петроградом та Капланбецьку станцію неподалік від Ташкента. Уже в перший рік юридичного існування, коли ще на території станції не було жодного будинку, Бюро сільськогосподарської механіки одержало від департаменту Хліборобства для дослідження по одній самоскидці та снопов'язалці від усіх заводів Європи, що виробляють ці збиральні машини, і направило всі ці машини на дослідження в Якимівку. До проведення досліджень було залучено велику кількість інженерів та агрономів, десятки студентів були запрошені, як практиканти.

У 1913 році було закінчено дослідження збиральних машин, розпочато дослідження тракторів Hart Parr компанії Кейс, колосозбиральних машин австралійського та канадського типів та досліджено ґрунторізи й оборотні плуги.

З 1914 р. продовжувалось дослідження тракторів, поповнених новими типами, а також була досліджена жнея-молотарка системи Holt та розпочалась досить інтенсивна робота з розробки методики дослідження ґрунтобробних знарядь [5].

На літо 1914 р. до Якимівської філії для проведення досліджень переїхав з м. Петроград майже увесь склад Бюро сільськогосподарської механіки. Вся експериментальна наукова робота Бюро була сконцентрована в Якимівській філії. Необхідно відзначити, що дослідження на філії проводились лише влітку, а восени всі отримані результати, а також значна частина приладів запаковувалася і відвозилася до Петрограда. Туди від'їжджали і співробітники, а в Якимівці залишався лише адміністративний персонал та мінімальна кількість співробітників для закінчення робіт і підготовки до наступного сезону.

Починаючи з 1914 року Бюро сільськогосподарської механіки відчувало певну однобічність робіт, що їх можна було проводити в Якимівській філії. Такі питання як глибока оранка під посів цукрових буряків, механізація його вирощування та збирання не могли досліджуватись в Якимівці. Тому в 1914 р. виникло питання, щоб на Україні, в районі вирощування культури цукрових буряків заснувати другу філію Бюро сільськогосподарської механіки. Після довгих пошуків в 1916 р. була відведена земля під таку філію на Київщині біля ст. Поташ Південно-західної залізниці, але до революції вона так і не була відкрита.

З 1925 р. колишня Якимівська філія Бюро сільськогосподарської механіки відійшла до технічного бюро Наукового комітету Народного комісаріату

земельних справ (НЗКС) УРСР і на її базі була створена Якимівська тракторова дослідна станція, яка в 1930 році наказом по НЗКС була підпорядкована Українському науково-дослідному інституту механізації (УНДІМ) [8].

На Якимівській філії Бюро сільськогосподарської механіки, серед усіх машино-дослідних станцій, була найкраще поставлена науково-дослідна робота. В своїх дослідженнях філія притримувалась інженерного ухилу. Науковцями філії були розроблені оригінальні методики дослідження різних сільськогосподарських машин та їх робочих органів. Експериментальні дослідження були спрямовані на перевірку теоретичних розробок вчених щодо роботи різних робочих органів сільськогосподарських машин. Були закладені довгострокові досліди з дослідження ґрунтообробних машин і знарядь. А все це вже був науковий підхід до вирішення питань землеробської механіки. Важливим етапом у роботі філії було дослідження тракторів. Майже всі трактори, що на той період часу закуповувались за кордоном Міністерством хліборобства, проходили дослідження на Якимівській філії Бюро, тому що тільки тут було обладнання для проведення стаціонарних випробовувань тракторів, а наявність великої кількості сільськогосподарської техніки, та методик досліджень дозволяла якісно проводити і господарські дослідження.

Однак для розвитку сільського господарства України Якимівська філія мала менше значення, бо з початку своєї роботи була відірвана від роботи дослідних установ степу – району розташування філії, розробляла тільки ті питання, що виникали в межах петроградських лабораторій Бюро, перевіряла їх, розробляла методи. Єдине, що філія давала місцевій агрономії і господарствам – це демонстрація роботи тракторів і сільськогосподарської техніки, що також було важливим господарським значенням філії.

Таким чином Київська й Аджамівська машино-дослідні станції та Якимівська філія Бюро сільськогосподарської механіки Вченого Комітету Міністерства хліборобства внесли вагомий внесок у розвиток експериментальних і теоретичних досліджень сільськогосподарських машин та тракторів, що мало значне наукове, навчальне і громадське значення для впровадження машин у сільськогосподарське виробництво і розвитку їх теоретичної основи – землеробської механіки.

Перспективними розвідками у даному напрямі досліджень є подальші дослідження наукових установ, навчальних закладів та науково-дослідних кафедр з розробки нових зразків техніки для сільськогосподарського виробництва.

Література

1. Василенко П.М. Машиноведение, земледельческая механика и техника в 20-м веке / П.М. Василенко, Л.В. Погорельий, Д.Г. Войтюк // Наук. вісн. Нац. аграр. ун-ту. - К., 1997. - Вип. 9. - С. 9-26.
2. Мудрук О.С. Станція випробувань землеробських машин і знарядь при КПІ: історія започаткування і діяльності / О.С. Мудрук, Л.В. Погорілий, З.А. Шквира // Актуальні питання історії техніки: матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф. - К.: ЕКМО, 2003. С.106 - 107.
3. Известия станции испытания земледельческих машин и орудий при Киевском политехническом институте. - К.: Типография С.В. Кульженко, 1907. - Вып. 1. - С.1.
4. Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститут: 25 років. 1898 - 1923: Ювілейний збірник. - К.: Держ. трест «Київдрук», 1924. - 279 с.
5. Вовк П. Дослідження сільсько-господарських машин на Україні / П. Вовк // Науково-технічний вісник. - Х., 1927. - №1. - С. 34 – 36.

6.Вовк П. Дослідження сільсько-господарських машин на Україні. Київська дослідча станція / П. Вовк // Науково-технічний вісник. - Х., 1927. - №3. - С. 110 - 112.

7.Вовк П. Організація дослідження с.-г. машин на Україні / П. Вовк // Вісник сільсько-господарської науки. - Х., 1927. - Т. IV. - №2-3. - С. 23-28.

8.Гінайло Ф.Т. Робота Якимівської станції УНДІМ / Ф.Т. Гінайло // Сільсько-господарська машина. - Х., 1937. - №6. - С. 11 - 14.

Деркач.О.П. Внесок машино-дослідних станцій у розвиток наукових досліджень землеробських машин і тракторів.

Раскрыто научное, учебное и общественное значение машинно-исследовательских станций в вопросе исследования земледельческих машин и тракторов.

Ключевые слова: *машинно-исследовательская станция, земледельческие машины, тракторы, земледельческая механика, научные исследования.*

Derkach.O.P. The contribution of machinery and research landline in the development of scientific research agricultural machinery and tractors.

Reveals the scientific, educational and social value of machinery and research stations in the issue of agricultural research machines and tractors

Key words: *machine-research station, agricultural machinery, tractors, agricultural mechanics, research.*

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
18.10.2011

УДК 930+94

Довжук І.В.

РОЛЬ ПІДПРИЄМЦІВ У РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається внесок підприємців у розвиток вищої освіти в Україні пореформеного періоду в умовах соціально-економічної модернізації. Звернено увагу на роль створюваних вищих технічних навчальних закладів у підготовці спеціалістів для вітчизняної індустрії.

Ключові слова: *підприємці, Україна, вищі навчальні заклади, промисловість.*

Становлення системи вищої освіти в Україні відбувалося з кінця ХІХ ст., коли інтенсивний розвиток капіталізму в промисловості, торгівлі, на транспорті і в сільському господарстві стимулював цей процес. Утім кількісні показники розвитку мережі закладів вищої школи значно відставали від потреб життя. Основу вищої школи в Російській імперії становили державні навчальні заклади. Водночас засновувалися інститути завдяки організаційним заходам наукової громадськості та матеріальним зусиллям широкого кола представників підприємницького прошарку, на кошти яких вони нерідко й утримувалися. Держава лише в окремих випадках надавала цим закладам незначні субсидії. Усі вищі навчальні заклади, особливо новостворені недержавні, та насамперед незаможне студентство потребували різноманітної допомоги. Навіть державне фінансування університетів не могло задовольнити їхніх нагальних потреб. Тому заможні верстви суспільства, у тому числі й підприємці, завжди досить охоче жертвували кошти на розвиток вищої освіти, яку до останньої чверті ХІХ ст. в підросійській Україні надавали виключно Харківський (заснований 1805 р.), Київський (1834 р.) та Новоросійський (Одеса, 1865 р.) університети.

Мета цієї розвідки – у контексті соціально-економічного розвитку українських губерній кінця XIX – початку XX ст. проаналізувати становлення тут системи вищої освіти та показати ту роль, яку відігравали в цьому вітчизняні підприємці.

Цю проблему так чи інакше у своїх працях зачіпали І.Камад, О.Донік, Є.Степанович, В.Ковалинський та ін.

Зазначимо, що значні кошти від меценатів отримував з моменту створення Харківський університет. Чимало коштів заможні земляки надали на заснування стипендій та іншу допомогу для незаможних студентів. Так, серед найбільших пожертвувань слід назвати 4 стипендії, засновані протягом 1875-1904 рр. родиною підприємців Рубінштейнів (сума витрат складала понад 20 тис. руб.). Купець В.І.Болотніков зі свого боку асигнував до стипендіального фонду капітал у 3400 руб. [1, 209-210]. Харківський земельний банк у 1880 і 1889 рр. пожертвував університету по 10 тис. руб. на заснування премій для студентів за кращі наукові роботи з економіки. На 1913 р. сума стипендіального капіталу від цієї установи становила понад 42 тис. руб. [2, 128, 134].

Завдяки І.Г.Харитоненку, який на влаштування в Харкові гуртожитку для незаможних студентів університету асигнував 100 тис. руб. Завдяки цьому пожертвуванню на початку 1880-х рр. по вул. Сумській була споруджена велика триповерхова мурована будівля гуртожитку, розрахована на 150 чол. Проте їй не довелося слугувати меті, для якої вона передбачалася. За рішенням керівництва університету, у 1884 р. замість гуртожитку тут розташувався медичний факультет [3, 62]. Наступного року цей підприємець-меценат виділив ще 50 тис. руб. до стипендіального фонду, з відсотків яких утримувалися щорічно 20 студентів. Стипендії видавалися російським підданам, які успішно навчалися в університеті [2, 60].

Уже в перші десятиліття існування Київського університету св. Володимира представниками різних верств було пожертвувано понад 100 тис. руб. на стипендії і премії студентам. Ця сума продовжувала і надалі збільшуватися за рахунок нових надходжень, які давали можливість здібним незаможним юнакам отримати вищу освіту. Наприклад, 1867 р. капітал каси склав 7500 руб., відсотки з якого було поділено між трьома студентами-євреями. Зі свого боку М.А. і Ф.А. Терещенки у 1893 р. надали капітал у 6 тис. руб., на відсотки з якого було засновано стипендію ім. кн. О.М.Дондукова-Корсакова на юридичному факультеті [4, 195]. Наступного року цукрозаводчик Лазар Бродський пожертвував 5 тис. руб. на заснування стипендії імені свого сина М.Л.Бродського для студента єврейського віросповідання. На 1 січня 1895 р. при Київському університеті св. Володимира існувало 46 стипендій, заснованих приватними особами та організаціями, з відсотків капіталів яких протягом звітного року було видано понад 12 тис. руб. [5, 24].

І надалі від представників великої буржуазії надходили кошти на заснування стипендій для студентів цього університету. Так, 1901 р. була заснована на медичному факультеті стипендія ім. професора К.Г.Трітшеля – відомого лікаря – у розмірі 5600 руб. Найбільші пожертвування на цю справу зробили цукрозаводчики: декілька членів родини Терещенків (2000 руб.), Лазар і Лев Бродські (500 руб.), І.М.Зайцев (300 руб.) і М.Р.Закс (300 руб.). У липні 1903 р. Єлизавета Михайлівна, удова ІМ.Терещенка, пожертвувала капітал у 30

тис. руб. на заснування трьох стипендій імені свого чоловіка. Згідно з положенням про них, останні надавалися студентам незалежно від їхнього віросповідання і національності [6, 3].

У містах з розвиненою мережею вищих навчальних закладів існували добродійні об'єднання допомоги студентству. Поява цих товариств пояснювалася істотними змінами в соціальному складі учнів вищих шкіл. У другій половині XIX ст. на зміну забезпеченому дворянству прийшли заможні різночинці. Тяжке матеріальне становище багатьох студентів ініціювало створення відповідних товариств, допомога яких включала внесення платні за навчання, надання грошової допомоги, підтримка в різних невідкладних випадках. Надані позики за спеціальними умовами потрібно було погасити після завершення навчання і отримання місця служби [7, 82].

У 1870 р. при Університеті св. Володимира засновано Попечительство нужденних студентів, бюджет якого протягом тривалого часу складався завдяки щорічним внескам його почесних членів: П.П.Демидова (2 тис. руб.), Ф.А.Терещенка (1800 руб.), М.А.Терещенка (500 руб.) та Лазаря Бродського (500 руб.), що давало змогу об'єднанню надавати постійну адресну допомогу. Згодом ще одне добродійне об'єднання – Товариство допомоги студентам, засноване при цьому університеті у 1881 р. при підтримці київських підприємців завершило спорудження в 1903 р. триповерхової студентської їдальні, яка була здатна обслуговувати щоденно в 5 змін до 1000 чол. [4, 194-195].

Проблема розширення та модернізації технічної і комерційної освіти в Україні передбачала створення відповідних вищих навчальних закладів, у функціонуванні яких найбільше були зацікавлені торгово-промислові кола. Нагальна потреба в висококваліфікованих фахівцях змушувала підприємців самим робити рішучі кроки до заснування інститутів. Адже наприкінці XIX ст. економічний розвиток імперії викликав гостру потребу в інженерах, техніках, агрономах, банкірах, економістах тощо. За офіційними даними, у 1892 р. з 27132 управителів фабрик і заводів Російської імперії технічну освіту мали всього 2076, тобто 7,5%, серед яких вищу спеціальну освіту – менш як 1%. Не випадково іноземні спеціалісти на підприємствах країни становили близько третини всіх фахівців [8, 13].

Фабрично-заводська індустрія, що високими темпами розвивалася в останній третині XIX ст. у промисловому регіоні України, гостро потребувала фахівців з вищою технічною освітою. Єдиний Петербурзький технологічний інститут не міг забезпечити відповідними кадрами підприємства краю. Промисловці та наукова громадськість Харкова, насамперед професура університету, постійно наголошувала на брак технічних спеціалістів і висловлювалася за створення вищого навчального закладу в місті для їхньої підготовки. У січні 1871 р. з цього питання відбулося зібрання Харківської міської думи, серед гласних якої було чимало купців і промисловців. Остання постановила пожертвувати з міського бюджету на організацію інституту й купівлю для нього земельної ділянки площею 28,5 га. Міністерство фінансів того ж року розробило проект майбутнього інституту [9, 12].

Невдовзі почалося будівництво комплексу приміщень корпусів Практичного технологічного інституту, які мали складатися із семи корпусів.

Частину споруд інституту – хімічну і фізико-хімічну лабораторії, механічну майстерню – спорудили ще в 1877 р., завершення будівництва інших корпусів і житлових будинків для педагогічного складу затягнулося у зв'язку з російсько-турецькою війною [10, 4]. Однак побудовані приміщення пустували аж до 1885 р., коли 16 квітня царський уряд нарешті затвердив Положення, згідно з яким у країні розпочав роботу другий після петербурзького вищий навчальний заклад з підготовки технічних кадрів – Харківський практичний технологічний інститут.

Перший прийом студентів відбувся вже в серпні 1885 р. у кількості 125 чол. на механічне і хімічне відділення. У 1894 р. на цих відділеннях навчалось вже 542 студенти. Хоча плата за навчання була невисокою, при інституті заснували стипендії як на державні, так і на громадські та приватні кошти для незаможних студентів, відсоток яких був значним. Так, на капітали підприємців у 1903 р. тут існували дві стипендії ім. М.Х. Гельферіха, а також ім. Х.І.Гебенштрейта та Російського товариства пароплавства і торгівлі [11].

Однак, не дивлячись на те, що кількість студентів Харківського технологічного інституту щорічно повільно зростала, він, зрозуміло, не в змозі був забезпечити технічно грамотними кадрами промисловість України. Тому на зламі XIX-XX ст. громадськість найбільших промислових центрів України – Одеси, Миколаєва та Києва неодноразово піднімала питання про заснування тут технологічних інститутів. Але царський уряд не поспішав позитивно вирішувати питання про створення нових вищих технічних закладів. Посилаючись на нестачу коштів, несвоєчасність та інші причини, він відхиляв клопотання про їхнє заснування.

Особливо велика потреба у спеціалістах з вищою технічною освітою відчувалася в Києві. Не дивлячись на інтенсивний розвиток цукрової промисловості на Правобережній Україні, наприкінці XIX ст. на українських землях не існувало жодного навчального закладу з підготовки спеціалістів по виробництву й обслуговуванню обладнання для цукро заводів та агрономів. Тому під тиском громадськості краю, у першу чергу цукро заводчиків, питання про створення в Києві середнього технічного навчального закладу обговорювалося в державних установах, на засіданнях міської думи, неодноразово піднімалося на шпальтах місцевої преси, особливо перед черговими виборами до Думи. Зі свого боку цукро заводчики Південно-Західного краю ще в 1880 р. розпочали збір коштів на організацію технічного училища в цьому місті [12, 7].

На початку 1890-х рр. промислова та фінансова буржуазія і наукова громадськість почали дедалі наполегливіше порушувати питання про заснування в Києві технічної школи. Але справа зрушила з місця після відвідин Києва 1 жовтня 1896 р. міністра фінансів С.Ю.Вітте. Під час його зустрічі з делегацією на чолі з міським головою С.М.Сольським він завірив, що уряд підтримає будь-які конструктивні починання місцевої громадськості у справі заснування технічної школи. Уже 12 жовтня 1896 р. Київська міська дума постановила: „Визнати бажаним відкриття в Києві середнього механіко- і хіміко-технічного училища” [12, 6, 9].

У цей час цукрова промисловість країни переживала гостру кризу. Цукровий синдикат припинив вивозити зайвий цукор за кордон, у відповідь ціни на внутрішньому ринку відчутно впали. Впливові представники галузі

просили міністра фінансів відрегулювати виробництво цього продукту гарантованим урядовим нормуванням, завіривши, що при позитивному вирішенні зазначеного питання, вони зроблять пожертвування на громадські потреби, у першу чергу на заснування технічного навчального закладу. Зрештою, Міністерство фінансів на чолі із С.Ю.Вітте підтримало їхнє прохання [13, 218-219].

Уже 25 листопада 1896 р. в Києві на квартирі Лазаря Бродського відбулася нарада, в якій взяли участь, крім промисловців, представники міської влади, адміністрації Південно-Західної залізниці, професори університету, інженери. Після обговорення було вирішено заснувати в місті не середній технічний навчальний заклад, а Політехнічний інститут з механічним, інженерним, хімічним та агрономічним відділеннями, які готували б інженерів-технологів, агрономів і керівників великих промислових підприємств. Протягом двох років ряд комісій Комітету по заснуванню КПІ провели величезну роботу щодо розробки його статуту та навчальних програм, збору коштів і вибору місця під спорудження приміщень. 30 січня 1898 р. царським указом було дозволено відкрити КПІ з осені цього року, який знаходився у віданні Міністерства фінансів по Департаменту торгівлі і мануфактур. 31 серпня Політехнічний інститут розпочав свою роботу в щойно збудованому приміщенні комерційного училища по вул. Бульварно-Кудрявській [13, 219-220].

Зазначимо, що у зборі коштів на будівництво КПІ найбільшу участь узяли представники промислово-фінансових і торгових кіл, відповідні установи та міська влада. Усього ж пожертвування надійшли від 84 фізичних та юридичних осіб. Із загальної суми у 2,45 млн. руб. останні виділили на цю справу більше 1 млн руб. Найбільші суми грошей надали такі установи і приватні особи: Київська міська дума – 300 тис. руб., родина Терещенків – 150 тис. руб., Лазар Бродський – 100 тис. руб., Київський біржовий комітет – 72 тис. руб., Товариство Тростянецького цукрового заводу 18 тис. руб., нащадки Ф.А.Терещенка – 15 тис. руб., Київські промисловий і земельний банки – по 15 тис. руб. кожний, цукрозаводчики І.М.Зайцев, К.В.Фішман і М.Б.Гальперін – по 10 тис. руб. [14, 569-575, 584].

У квітні 1902 р. було завершено будівництво шести великих корпусів, які утворили ціле містечко. Зокрема, інститут мав у своєму розпорядженні головний корпус довжиною 260 м, де розмістилися інженерне, механічне та агрономічне відділення, канцелярію, науково-технічну бібліотеку, інші навчально-допоміжні приміщення. Також були споруджені житлові будинки для викладачів і працівників інституту. Автор проекту архітектор І.Кітнер створив величний комплекс споруд, який кардинально змінив навколишню місцевість та її роль у житті міста [15, 5, 7].

З кожним роком кількість студентів в інституті швидко зростала. Уже 1905 р. в КПІ навчалось понад 1600 студентів, у той час як при його відкритті на перший курс було зараховано 360 чол. [16, 700]. Хоча і надалі в Україні залишався великий попит на фахівців з вищою технічною освітою, усе ж кваліфіковані випускники КПІ змогли відчутно потіснити іноземних спеціалістів на великих промислових підприємствах та у сільськогосподарських господарствах. Так, лише за сім років існування інституту дипломи агрономів отримало 200 чол. [17, 34].

Зазначимо, що вже на момент відкриття інституту серед засновників стипендіальних капіталів були такі відомі підприємці як С.С.Могилевцев (5 тис. руб.), Лазар і Лев Бродські (18 тис. руб.), М.П.Дегтерьов (15 тис. руб.), Я.Б.Епштейн (12,9 тис. руб.), графи Бобринські (1% з доходів зі Смілянських маєтків), а також Товариство Харківського рафінадного заводу (9 тис. руб.) [12, 39]. Пізніше, у 1903 р. дружина І.М.Терещенка пожертвувала на заснування стипендій його імені для незаможних студентів капітал у 30 тис. руб. [4, 196]. Крім того, для поліпшення матеріально-побутових умов останніх у жовтні 1901 р. було створено Товариство допомоги нужденним студентам Київського політехнічного інституту, що розпочало свою роботу трохи пізніше – навесні 1903 р. Протягом наступного десятиліття об'єднання надало допомогу 4614 особам у розмірі понад 55 тис. руб., відкрило гуртожиток на 30 місць, їдальню, бюро працевлаштування та інші заклади, конче потрібні незаможному студентству. Найсуттєвішу фінансову допомогу товариству надали О.М. та Є.В.Терещенки (8 тис. руб.), Є.М.Терещенко (понад 2 тис. руб.), Й.Бродський (6 тис. руб.), С.С.Могилевцев (1 тис. руб.) [18, 132].

В останнє десятиліття XIX ст. різко зросла потреба у фахівцях з вищою освітою для гірничозаводської і металургійної промисловості, що інтенсивно розвивалася на Півдні України. На переважній більшості металургійних заводів інженерні посади займали іноземці. Проте нерідко на посадах перебували спеціалісти із середньою технічною освітою, а то й навіть без неї. На той час підготовка інженерів здійснювалася в єдиному Гірничому інституті в Петербурзі, який знаходився далеко від Донецько-Криворізького гірничозаводського району. На Півдні України існувало лише два початкових спеціальних навчальних заклади – Лисичанська і Поляковська штейгерівські школи. Зрозуміло, що ці заклади не могли забезпечити інженерне керівництво виробництвом. До того ж у 1879 р. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії постановив змінити 729-у статтю гірничого статуту, виданого в 1863 р., і записати: „Гірничому управлінню і Гірничому департаменту... вимагати від власників небезпечних розробок призначати відповідальним гірничого і гірничорудного інженера” [19, 5].

Підкреслимо, що завдяки наполегливості передової громадськості й промисловців вдалося здобути дозвіл на відкриття гірничого навчального закладу в Катеринославі. 26 січня 1896 р. тут відбулася нарада членів міської думи і представників промисловості, яка висловила за створення такого училища. 17 квітня міська дума одноголосно постановила: „розпочати клопотання про заснування училища, асигнувавши для цього 200 тис. руб. і відвівши безкоштовно ділянку міської землі” [20, 7]. У серпні губернатор повідомив про цю пропозицію до вищих урядових інстанцій. Зі свого боку XXI з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувся 25 жовтня 1896 р., також висловився за відкриття Вищого гірничого училища в Катеринославі й повідомив, що гірничопромисловці асигнують на цю справу 1100 тис. руб. [21, арк. 6].

Урочисте відкриття Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ) відбулося в Потьомкінському палаці 30 вересня 1899 р. Тут заклад перебував два роки, а вже у вересні 1901 р. було споруджено повністю хімічний та значну частину головного корпусів. 2 липня 1902 р. спеціальна комісія

прийняла споруджені будівлі, і навчальний заклад почав працювати у власних приміщеннях [22, 34, 37].

Училище вважалося вищим тільки в порівнянні з іншими гірничими училищами. Положення про КВГУ від 4 червня 1899 р. затвердило програму навчання на двох факультетах – гірничому і гірничозаводському, термін якого складав три з половиною роки. Його випускники – гірничі техніки – ні у званні, ні в оплаті праці не прирівнювалися до випускників Петербурзького гірничого інституту, тим самим не мали права займати відповідальних адміністративних посад [8, 23].

Однак уже в 1903 р., Державною радою було дозволено розширити курс КВГУ до чотирьох років, випускникам якого надавалося звання інженера з відповідної спеціальності. У травні 1907 р. черговий з'їзд гірничопромисловців запропонував здійснити повну реорганізацію училища. Невдовзі Міністерство торгівлі й промисловості, якому підлягало КВГУ, виробило проект перетворення училища в Гірничий інститут і прийняло рішення про виділення необхідних коштів на його будівництво і обладнання. Нарешті, 7 липня 1912 р. законопроект про перетворення КВГУ в Гірничий інститут після розгляду в Державній думі був затверджений царем. Документ розширював штати, а головне, випускникам відтепер мали присвоювати звання гірничих інженерів та видавати відповідні дипломи [23, арк. 10, 41-46, 62].

Наступним кроком в організації вищих спеціальних навчальних закладів в Україні стало створення комерційних інститутів, які належали до недержавних навчальних закладів. Вища комерційна школа передбачала забезпечення економіки спеціалістами з торгівлі й промисловості, банківсько-страхової і кооперативної справи, муніципальних і адміністративних служб. Тому саме буржуазія, у першу чергу купецтво, стали основним рушієм у заснуванні й утриманні таких навчальних закладів. Підсумовуючи досягнення у розвитку вищої комерційної освіти, 1915 р. журнал „Техническое и коммерческое образование” писав: „Найбільш видатним явищем останніх років у галузі професійної освіти слід визнати розвиток інтересу до вищої комерційної освіти в середовищі торгово-промислового класу” [24, 139]. Зокрема, на цей час завдяки фінансовим й організаційним зусиллям купців і промисловців функціонували комерційні інститути в Києві та Харкові. Підприємці також піклувалися про посилення їхнього юридичного статусу, приділяли чимало уваги вдосконаленню їхніх організаційних засад, наукової і навчальної діяльності, опікувалися незаможним студентством.

На межі XIX-XX ст. саме купецькі товариства, біржові комітети, товариства розповсюдження комерційної освіти найбільших торгово-промислових центрів України все більш наполегливо піднімали питання про заснування вищих комерційних шкіл, які розглядалися ними як суто корпоративні навчальні заклади. Адже на цей час комерційні факультети існували тільки при Петербурзькому і Ризькому політехнічних інститутах, тому багато купців змушені були відправляти на навчання своїх дітей за кордон [8, 24]. Зокрема в Києві, який уже наприкінці XIX ст. став центром ряду відділень комерційних і державних банків, гостро відчувалася потреба в спеціалістах такого профілю. 1903 р. професор Університету св. Володимира М.В.Довнар-Запольський запропонував створити вищі комерційні курси. Після трирічного

обговорення цього питання дозвіл на їхню організацію було отримано тільки тому, що витрати на їхнє утримання мали надходити не з казни, а від міської управи й ділових кіл. Київські приватні Вищі комерційні курси розпочали роботу в 1906 р., а в травні 1908 р. були реорганізовані в Комерційний інститут з двома відділеннями: економічним і комерційно-технічним [25, 2, 7-8]. При них існували також залізничний, страховий, банківський, педагогічний і земсько-міський підвідділи. Згодом, у грудні 1912 р. було затверджено Положення про інститут та його штат [26, 3-4].

На заснування Комерційного інституту Київська міська дума виділила 87700 руб. та надала для нього будинок по Бібіковському бульвару. Він був реконструйований і добудований. Нова велика чотириповерхова споруда зайняла весь квартал між сучасними вулицями І.Франка і Пирогова, ставши найпомітнішим будинком цивільного призначення цієї частини вулиці [27, 47]. Тепер тут міститься головний корпус Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Протягом наступних 4-х років після заснування інституту представниками ділових кіл було надано на його користь 250 тис. руб., з яких 100 тис. пожертвував Лев Бродський. Уже в 1910 р. стипендіальний фонд Київського комерційного інституту становив 150 тис. руб. Крім цього, для підтримки навчального закладу київські підприємці заснували на його користь спеціальний збір у розмірі 20% із внеску за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв. Зі свого боку Університет св. Володимира та Політехнічний інститут забезпечили заклад навчально-допоміжною базою і професорсько-викладацькими кадрами. Це був перший вищий навчальний заклад, де в офіційному порядку отримували освіту і жінки [28, 32].

Харківські Вищі комерційні курси були засновані завдяки цілковитій ініціативі та фінансовим зусиллям місцевих купців і промисловців, які на початку ХХ ст. неодноразово на засіданнях Купецького товариства і Біржового комітету піднімали це питання. Нарешті, у лютому 1911 р. купецьке товариство на чолі зі старостою С.М.Жевержеєвим, заслухавши доповідну записку професора університету М.І.Палієнка, викладача комерційного училища І.І.Попова та комерції радника І.К.Велитченка про нагальну необхідність заснування в місті вищого комерційного навчального закладу, схвалило цю ідею та утворило спеціальну комісію. З'їзд гірничопромисловців, який відбувся в листопаді того ж року, підтримав клопотання харківського купецтва з цього питання перед Міністерством торгівлі й промисловості. Уже в жовтні 1912 р. навчальний заклад розпочав свою роботу (статут був затверджений 26 травня) [29, 5].

Для матеріальної підтримки навчального закладу купецьке товариство разом з місцевими представниками промисловості постановило здійснювати щорічний збір у розмірі 20% до спеціального фонду за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв (перших п'яти розрядів). Так, 1912 р. до каси курсів надійшов перший збір у розмірі понад 21 тис. руб., а в 1915 р. він уже становив 27625 руб. [30, 38]. Зі свого боку Рада з'їзду гірничопромисловців також щорічно виділяла чималі суми грошей для потреб цього навчального закладу. Зокрема, згідно з рішеннями XXXVIII і XXXIX з'їздів гірничопромисловців було асигновано відповідно в 1913 і 1914 рр. по 5 тис. руб. на спорудження приміщення курсів, які офіційно набули статусу інституту 14 липня 1916 р.

Уже того року комерційний інститут розмістився у власному приміщенні. Разом з обладнанням його спорудження коштувало близько 700 тис. руб. Невипадково в 1916 р. член Державної ради М.Ф. фон Дітмар охарактеризував Харківський комерційний інститут як „одне з визначних явищ в ряду... витворень громадської ініціативи” [24, 144].

Активно виступали за створення комерційного вищого навчального закладу ділові кола Одеси – найбільшого торгового центру України. Ще в 1851 р. купецтво міста склало акт про необхідність створення в краї вищого спеціального комерційного навчального закладу. У червні 1887 р. знову обговорювався проект Попечительної ради комерційного училища про перетворення його в інститут. Але ця та інші пропозиції залишилися тільки на папері. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. одеські комерсанти за підтримки представників наукової громадськості, зокрема професорів Новоросійського університету О.Маркевича і М.Чижова неодноразово піднімали питання про організацію на базі вищезазначеного середнього комерційного училища вищого навчального закладу. Однак питання про його заснування в Одесі так і не було вирішено за правління царського уряду [31, 78].

Таким чином, становленню системи вищої освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. активно сприяли організаційні й фінансові зусилля підприємницького прошарку. Найбільш далекоглядні промисловці й купці, насамперед через представницькі станові, міські й професійні об'єднання тією чи іншою мірою виступили ініціаторами створення та матеріального забезпечення діяльності Політехнічного і Комерційного інститутів у Києві, Технологічного й Комерційного – у Харкові, Гірничого – у Катеринославі. Завдяки їхнім пожертвуванням у досліджуваний період будувалися нові корпуси університетів та інститутів, засновувалися стипендії, удосконалювалися навчальні програми й здійснювалися наукові дослідження, активно діяли товариства допомоги незаможним студентам. Хоча імперський уряд не задовольнив багатьох ініціатив промисловців і купців щодо заснування вищих навчальних закладів, яких потребувало народне господарство підросійської України, значною мірою саме завдяки ініціативі представників підприємницьких кіл останній був змушений більш активно сприяти розвитку вищої освіти, і насамперед спеціальної.

Література

1. Камад І. З історії присудження іменних стипендій у Харківському імператорському університеті у ХІХ – на початку ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. Вип.12. – К.: Рідний край, 2001. – С.205-213.
2. Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Императорском Харьковском университете, составленные в 1913 г. Харьков, 1913. – 136 с.
3. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): В 2 т. – Харьков, 1912. – Т.2. – 974 с.
4. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
5. Отчет и речь, читанные на годичном акте в Университете св. Владимира 17 января 1895 г. – К., 1895. – 73 с.
6. Пожертвование Н.А.Терещенко // Киевлянин. – 1899. – 4 ноября (№305).
7. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.

8. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX вв.) / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1991. – 100 с.
9. Харьковский политехнический институт. 1885-1985: История развития / Отв. ред. Н.Ф.Киркач. – Х.: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1985. – 222 с.
10. Кирпичев В.Л. Десятилетие Харьковского практического технологического института. 1885-1895 гг. Отчет, прочитанный на годовичном акте 15-го сентября 1889 г. – Х., 1895. – 19 с.
11. Отчет о состоянии Харьковского технологического института императора Александра III за 1903 год // Харківський політехнічний: події та факти / Під ред. Ю.Т.Костенка. – Х.: Прапор, 1999. – С.102-170.
12. Ц-овский В. Киевский политехнический институт Императора Александра II. Издание Ф.Л.Иссерлиса. – К., 1898. – 39 с.
13. Ковалинский В.В. Семья Терещенко. – К.: Преса України, 2003. – 388 с.
14. Отчет по постройке Киевского Политехнического Института Императора Александра II. Исполнительные сметы по строительным работам на сумму 2 451 233 руб. 74 коп. – К., 1902. – 584 с.
15. Київський політехнічний інститут: Нарис історії / Г.Ф.Беляков, Є.С.Василенко, М.Ф.Вілков та ін. – К.: Навук. думка, 1995. – 320 с.
16. Історія Києва: У 2-х т. – Т.1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 802 с.
17. Справочник для студентов Сельскохозяйственного отделения Киевского политехнического института / Сост. под ред. П.Р.Слезкина. – К., 1910. – 62 с.
18. Микулин А. Краткий обзор деятельности Общества вспомоществования нуждающимся студентам Киевского Политехнического института Императора Александра II за первое десятилетие (1903-1912) // Справочник-путеводитель по Киеву и его окрестностям. Издание Комитета Общества вспомоществования нуждающимся студентам Киевского Политехнического института. – К., 1913. – С.129-141.
19. Доклад председателя Совета Съезда горнопромышленников Юга России горного инженера Н.Ф. фон Дитмара по вопросу: О преобразовании Екатеринославского высшего горного училища. – Х., 1907. – 8 с.
20. Днепропетровский горный институт: Исторический очерк: В 2-х кн. / А.А.Ренгевич, И.П.Гаркуша, Н.Я.Биличенко и др. – Кн.1: История и развитие (1899-1989). – М.: Недра, 1990. – 345 с.
21. Російський державний історичний архів, м. С.-Петербург (РДІА). – Ф.37. – Оп.69. – Спр.31.
22. Рубин П.Г. Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего горного училища и его деятельности за первое десятилетие (1899-1909). – Екатеринослав, 1909. – 147 с.
23. РДІА. – Ф.1278. – Оп.2. – Спр.1811.
24. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М.: Институт истории СССР, 1991. – 392 с.
25. Записка о Киевском коммерческом институте (1910). – К., 1910. – 62 с.
26. Киевский коммерческий институт. 1913 г. (История возникновения и современное состояние). – К., 1913. – 32 с.
27. Третяк К.О. Історія забудови та архітектури Києва наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 192 с.
28. Нарядько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2002. – 222 с.
29. Записка по вопросу о преобразовании Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества в Коммерческий институт и о постройке собственного здания. – Х., 1914. – 13 с.
30. Отчет Харьковских Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества. За 1914-1915 учебный год. – Х., 1915. – 42 с.
31. Степанович Є.П. З історії вищої спеціальної освіти на Україні // УІЖ. – 1982. – №1 – С.72-79.

Довжук И.В. Роль предпринимателей в развитии высшего образования в Украине в конце XIX – начале XX вв.

В статье рассматривается вклад предпринимателей в развитие высшего образования в Украине пореформенного периода в условиях социально-экономической модернизации. Обращено внимание на роль создаваемых высших технических учебных заведений в подготовке специалистов для отечественной индустрии.

Ключевые слова: предприниматели, Украина, высшие учебные заведения, промышленность.

Dovzhuk I.V. The role of entrepreneurs in the development of higher education in Ukraine at the end of XIXth – the beginning of XXth centuries.

The contribution of entrepreneurs into the development of higher education in the post-reform period in Ukraine in socio-economic modernization terms are scrutinized in the article. Attention is paid to the role of established higher technical educational establishments in training specialists for the domestic industry.

Key words: entrepreneurs, Ukraine, higher educational establishments, industry.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
27.10.2011

УДК 347.83:379.823

Евдокимов Н.А.

СТЕПЕНЬ ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЗАЙМСТВОВАНИЙ

Розкриваються причини успішного прийняття Верховною Радою України законів про діяльність засобів масової інформації в 90-х роках ХХ ст.; вказуються недоліки законодавчої бази та народжені ними запозичення телерадіокомпаніями України безкоштовного низької якості телепродукту США і Росії.

Ключові слова: засоби масової інформації, правове забезпечення їх діяльності, законодавча база, відео продукт, свобода громадян, культурні цінності, менталітет, сателітне суспільство.

В объеме данной статьи мы коснемся лишь проблемы правового обеспечения информационной деятельности СМИ (средств массовой информации) в освещении процессов становления гражданского общества в современной Украине, как фундамента строительства реально независимого государства. Этому вопросу посвящается сегодня множество исследовательских проектов, научных трудов, философских, социологических, психологических конференций. Но, на наш взгляд, несмотря на свою актуальность, данная тематика недостаточно еще проработана в отечественной научной литературе. Нашей основной задачей является анализ некоторых парадоксов дендоологизации украинского молодого государства и связанных с этим процессов функционирования СМИ, в частности телевизионных каналов.

В новейшей истории Украины зафиксирован факт, свидетельствующий, что провозглашение 20 лет назад, 24 августа 1991 года, независимой Украины, буквально оглушило политических деятелей не только за рубежом, но и еще тогда в советской Украине. « Мабуть – писал на заре ХХІ века доктор философских наук, профессор Института народоведения НАН Украины О. Грынив, - ніхто не заперечить, що такий розвиток подій ще тиждень перед тим здавався неймовірним. Українська людність не могла отямитись після

гекачепітського перевороту, що нагадував появу комети. Тільки певна синхронність розвитку подій в Україні і Росії сприяла тому, що незалежність почали усвідомлювати як реальність» [1, 60].

В этом высказывании авторитетного ученого большая доля правды. На самом деле ускоренный политический процесс развития Украины после гекачепистского периода поставил и украинских парламентариев, и руководителей СМИ в необычайно сложное неосмысленное и иллюзорное положение. Почти одновременно одобренный Верховной Радой Акт провозглашения независимости Украины противодействовал реалистичному подходу к оценке тогдашних событий, ведь такое совпадение никак не отражало единства интересов постгекачепистского украинского общества. С одной стороны, действовали еще идеологические компартийные установки из Москвы, которых по сложившейся традиции придерживалось и большинство народных депутатов, и руководителей так называемых государственных газет и телерадиокомпаний.

С другой стороны, быстро усилилось влияние массовой западной культуры, в частности СМИ США, Великобритании и других стран НАТО на сознание представителей украинского социума.

В такой идеологической раздвоенности поспешно начали приниматься законы Украины о СМИ, в частности о телевидении и радиовещании, которые родительской пуповиной еще крепко были связаны со средствами масс-медиа России, а потом и США. Это прежде всего, законы Украины «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про системи Суспільного телебачення і радіомовлення України», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про інформаційні агентства», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про рекламу» и т.д.

Можно отметить, что за 20 лет независимости наше молодое государство имеет наиболее развитую систему информационного законодательства. Однако из этого не следует, что мы можем быть удовлетворены состоянием дел в этой сфере. В законодательных актах по-прежнему содержатся положения, позаимствованные (без учета политической обстановки в гражданском обществе Украины, менталитета ее населения) из законов России, США, других держав Запада, а также явные «лазейки», позволяющие нарушать информационное законодательство со стороны государственных органов, отдельных должностных лиц и граждан, чем естественно вызываются факты притеснения свободы слова, скрытой цензуры, даже физической расправы с неугодными журналистами.

Общеизвестно, что людям (не только украинцам) гораздо привычнее и легче быть ведомыми различными внешними силами, многие из которых оказывают мощное манипулирующее воздействие на их сознание. Это, как утверждает исследователь Е.С. Гордиенко, прежде всего СМИ, система образования, институты социальной политики, права, религии и др. [2, 200].

Безусловно, подобные выводы говорят не о том, что вопросы демократизации страны и становления гражданского общества с участием СМИ чужды нашим журналистам и политикам «априори», а лишь о том, что процесс

освоения личностью новых горизонтов осознания себя окажется для каждого из нас, в том числе и ученых, достаточно сложным и продолжительным. К тому же, имея склонность подражать более «сильным профессионалам» в телевизионной отрасли, к примеру, в реализации постулатов расширения прав и свобод граждан, многие руководители и журналисты телекомпаний Украины начали не только слепо копировать зарубежные телепрограммы, но и большую часть эфирного времени заполнять низкопробным, но бесплатным видеопродуктом России и особенно США, что особенно наглядно просматривается на канале ICTV.

Рассматривая данную проблематику, социолог С.Л. Катаев называет украинское общество и его ведущих политиков, законодателей и руководителей СМИ сателлитами, то есть формально независимыми, но фактически подчиненными по доброй воле крупным развитым странам. Такими странами-доменами (покровителями) являются, в первую очередь, Россия и США. Но исследователь подчеркивает, что само российское общество во многом также является сателлитом, «системно прикрепляющимся государством в экономическом, политическом и ментальном, социокультурном смыслах» по отношению к западному обществу [3, 19].

При таком положении естественно возник вопрос о создании законодательной базы, регламентирующей деятельность, в первую очередь, СМИ, а в них – телерадиокомпаний, т.к. царил буквально беспредел при наполнении сеток телевизионного вещания. Новые идеалы, жизненные установки, пришедшие в наше общество в начале 90-х годов преимущественно из США и основанные на рыночных ценностях, принципах индивидуализма, конкуренции, высокой скорости жизни, разнообразия СМИ (любой гражданин Украины сегодня имеет право открывать свою газету, журнал, редакции радио и телевидения), довольно быстро заполнили информационное пространство, «потеснив, - как пишет Е.С. Гордиенко, - привычные устои» [2, 195]. С одной стороны обеспечивается как бы свобода слова, но с другой – происходит насаждение культурных образцов для слаборазвитых стран, во многом противоречащих традиционным культурным ценностям нашего народа. Одни только образцы западной рекламы, примитивных социально-психологических установок, некачественной теле – и кинопродукции, часто опошляющих высоко ценимые нашими предками такие понятия, как любовь, дружба, православная вера, смысл жизни, сегодня вызывают у большинства украинцев отторжение, неприязнь. Потребовалось срочное создание наблюдательно-запретительного органа в сфере телевидения и радиовещания. Так, в середине 90-х годов XX в. появился Национальный совет Украины по вопросам телевидения и радиовещания, который стал не только выдавать лицензии на право вещания в эфире, но и контролировать выполнение условий этих лицензий. Вот лишь фрагмент из «Звернення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення до телеглядачів та радіослухачів», підтверджуючий негативне воздействие на людей, особенно детей, западной масс-культуры: «... Неодноразово зверталась увага керівників ТРО на необхідність безумовного виконання ними законодавчих актів, що стосуються діяльності зразків зарубіжної «маскультури». Ряд телерадіоорганізацій одержали попередження. За останній час ситуація змінилась на краще, боротьба з відео

піратством дала позитивні наслідки. Проте викликає стурбованість наявність в електронних засобах масової інформації фільмів і передач, які наповнені жорстокістю, насильством і розпустою, що негативно впливає на фізичний стан та мораль молодих громадян, спричиняє загострення кримінальної ситуації в державі, зокрема серед неповнолітніх» [4, 24].

Со дня публикации этого обращения минуло более 10 лет. Но на наш взгляд, в телераиопространстве Украины существенных изменений не произошло. Сателлитное начало продолжает доминировать при принятии Верховной Радой новых законов и создании новых телерадиопрограмм и после юбилейной даты в жизни украинского общества – 20-летия независимости нашей державы. Вывод: настало время внести существенные изменения не только в законы о СМИ (а их сегодня насчитывается более десяти), но и в Конституцию Украины. Для примера возьмем статью 15 Основного Закона: «...жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язковою ». Чтобы уяснить суть этого положения, надо заглянуть хотя бы в толковый словарь и мы прочтем: «Идеология – система взглядов и идей, мировоззрение» [5, 232]. Попробуйте на примере своих детей, внуков – новых украинцев выработать у них единое цельное мировоззрение, когда нет ни системы взглядов и идей, ни системы ценностей. Какой уж здесь может быть спрос с журналистов?!

Вывод: степень правовой защиты деятельности СМИ соответствует законодательной базе стран Запада, однако законы Украины не регулируют соответствие заимствованного телепродукта менталитету украинского общества.

Литература

- 1.Олег Гринів. Парадокси державотворення / Гринів Олег // Збірник праць кафедри української преси. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 60 – 65.
- 2.Екатерина Сергеевна Гордиенко. Фактор ментальности в становлении гражданского общества современной Украины / Гордиенко Е.С. // Украина в Евроатлантическом контексте. Гражданское общество и средства массовой информации. Пиар-деятельность в СМИ. – Луганск: Знание, 2004. – 398 с.
- 3.Катаев С.Л. Украина как сателлитное общество / С.Л. Катаев // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб.наук.прац. – Харків, 2002. – 202 с.
- 4.Цит. за книгою: Євдокимов М.О. Жанри журналістики. Хрестоматія (з коментарями автора). Навчальний посібник. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 328 с.
- 5.Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М.: Госизд-во иностр. и национ. словарей, 1961. – 900 с.

Євдокимов Н.А. Степень правовой защиты деятельности средств массовой информации в демократическом обществе сквозь призму заимствований.

Раскрываются причины поспешного принятия Верховной Радой Украины законов о деятельности средств массовой информации в 90-х годах XX в.; указываются недостатки законодательной базы и порождаемые ими заимствования телерадиокомпаниями Украины бесплатного низкого качества телепродукта США и России.

Ключевые слова: *средства массовой информации, правовое обеспечение их деятельности, законодательная база, видеопроduct, свобода граждан, культурные ценности, менталитет, сателлитное общество.*

Evdokimov N.A. Degree of legal defense of activity of mass medias in democratic society through the prism of borrowings.

The article is devoted to the reasons of realizing by the Supreme Rada of Ukraine the laws about activity of mass media in tin 90-th years of the XX century. The mistakes of law basis and

chap low quality of TV-product of USA and Russia, which reflected in mass media companies of Ukraine, are analyzed.

Key words: *mass media, the law aspect of their activity, the law basis; video-product; freedom of civil population, the cultural values; mental satellite society.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
05.09.2011

ББК 63.3(7США)+Т3(0)63-6

Желєзняк І.С.

МИРОТВОРЧІ ОПЕРАЦІЇ ТА ГУМАНІТАРНІ ІНТЕРВЕНЦІЇ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПРЕЗИДЕНТА КЛІНТОНА

Дається аналіз особливого підходу Б.Клінтона та його Адміністрації до операцій ООН та НАТО на теренах колишньої Югославії. Визначаються основні протиріччя між Президентом та його апаратом щодо участі в акціях під егідою цих організацій.

Ключові слова: *Б. Клінтон, ООН, НАТО, США, Боснія, Косово, Сербія, миротворчі операції.*

Кінець «холодної війни» кардинальним чином змінив геополітичну обстановку на світовій арені. Сполучені Штати опинилися в становищі, коли їх економічний і військовий розвиток значно випереджав інші країни, а політична роль США у світі стала ще більш важливою. У Вашингтона тепер не було необхідності передбачати реакцію Східного блоку перед тим чи іншим кроком – США отримали значну свободу дій у своїй зовнішній політиці.

Об'єктом дослідження є політика США в боснійському конфлікті і косовській кризі, предметом - зміст, інструменти, результати цієї політики.

У даній статті події 1990-х рр. інтерпретовані з урахуванням змін геополітичної ситуації і сучасної тенденції розвитку світової політики. Ряд джерел, використаних у роботі, вводиться в науковий обіг у вітчизняній історіографії вперше.

Діяльність ООН та інших організацій у сфері миротворства завжди знаходилася в центрі уваги вчених та політиків. Саме цим зумовлюється звернення до цієї проблематики представників різних історичних шкіл. Нові тенденції у міжнародно-правовому регулюванні, аналіз функціонування ООН і НАТО в контексті сучасних проблем миротворства розглядається в роботах В.С. Бруза [1], М. Мандельбаума [10], Ю.І. Жданова [3], а також донецьких науковців Крапівіна О.В та Тодорова І.Я. [2].

Істотний вклад до розробки проблеми вносять статті, які аналізують діяльність провідних держав світу з миротворчих операцій та здійснення гуманітарних інтервенцій. Саме до них відносяться статті Дж. Стейнберга [15], Р. Хааса [9], Е. Нагенгаста [13] та Дж. Ная [14].

Окремим джерелом дослідження проблематики миротворчих операцій 1990-х рр. ХХ століття варто виділити мемуари президента США Б. Клінтона [4].

З розпадом Радянського Союзу світове співтовариство постало перед складним вибором моделей взаємин у якісно нових міжнародних обставинах. Закінчилася «холодна війна», США стали єдиною наддержавою і зникли потенційні загрози для їх внутрішньої безпеки.

Президент Клінтон вступив на посаду у 1993 р., коли все ще не було вироблено чітких зовнішньополітичних пріоритетів і, реагуючи на ті чи інші виклики, його Адміністрація приймала негайні рішення з приводу розв'язання конкретних проблем. Загалом, роки правління Клінтона можна охарактеризувати як поступовий перехід від відносно стабільної визначеності періоду «холодної війни» до неочікуваних неоконсервативною Адміністрацією президента терористичних атак 11 вересня 2001 р. Проте, одним з аспектів, що підкреслює особливість політичної лінії Клінтона і відрізняє його від попередника, є унікальне ставлення до визначення багатосторонніх підходів стосовно зовнішньополітичних питань, серед яких – тісна співпраця з американо-орієнтованими країнами та міжнародними інституціями. На відміну від Клінтона, його попередник – Дж. Буш-старший, – дотримувався односторонніх тенденцій у веденні міжнародних справ. Крім того, протягом шести років Клінтону доводилося працювати з республіканським Конгресом, що був надзвичайно відданий ідеалам своєї партії і неухильно дотримувався її лінії поведінки.

Перші протиріччя зовнішньої політики Клінтона почали виникати внаслідок розбіжностей з курсом попередника. Дж. Буш-старший цілковито підтримував діяльність ООН із забезпечення населення Сомалі гуманітарною допомогою. Проте, доволі специфічний політичний устрій Сомалі не міг гарантувати контингентові ООН цілковиту безпеку від нападів з боку тамтешніх воєначальників. Отже, в жовтні 1993 р. у місті Могадішо була проведена військова операція на чолі зі США в результаті якої було вбито 18 американських солдатів, а 79 – поранені. Цей інцидент значно прискорив вивід Вашингтоном своїх військ, а згадана операція істотно вплинула на подальше формування Клінтоном свого зовнішньополітичного курсу. Як приклад, можна привести подальше невтручання у ситуацію з геноцидом в Руанді у 1994 році, а також доволі суперечливе рішення щодо висадки наземних військ на Балкани.

До того ж, Клінтону необхідно було детально проаналізувати терористичні атаки і можливе їх повторення в майбутньому. Лише за місяць після інаугурації вантажівка з вибухівкою злетіла в повітря на автостоянці під однією з веж Торгівельного центру, які будуть знищені терористами у 2001 році. Інцидент забрав життя шести чоловік і близько тисячі було поранено. Цілий ряд людей було визнано винними в плануванні та проведенні в життя цього вибуху. Серед них – Шейх Омар Абдель Рахман – суніт-екстреміст. У тому ж 1993 році було здійснено невдалий замах на колишнього американського президента Дж. Буша-старшого, який мав зробити промову в Кувейтському університеті. Напад було зірвано завдяки противникам режиму Саддама Хусейна, а у червні того ж року США здійснили ракетний удар по Багдаду. 7 серпня 1998 року американські посольства в Кенії та Танзанії було атаковано, а Усаму бін Ладена визнано відповідальним. 20 серпня того ж року президент Клінтон надав дозвіл нанести удари крилатими ракетами по тренувальним таборам терористів в Афганістані та ймовірному хімічному заводі в Судані з кодовою назвою операція Infinite Reach. Приблизно за місяць до кінця президентського строку Клінтона, терористи-смертники аль-Каїди атакували американський есмінець в Аденському порту, в результаті чого загинуло 17 моряків [5, с. 320]. Хоча в ЦРУ й було створено спеціальний підрозділ для пошуку й затримання бін

Ладена, через фактичну його бездіяльність Клінтона неодноразово критикували за недостатнє переймання зростаючою загрозою з боку аль-Каїди. Незважаючи на всі спроби, ні Адміністрація Клінтона, ні його наступника аж до 11 вересня 2001 року не змогли виробити послідовний план з попередження терористичних загроз для розвідувальних управлінь.

Проте, найбільш значні протиріччя в зовнішній політиці Клінтона можна прослідкувати після розпаду Югославії, коли республіки одна за одною прагнули отримати незалежність від поліетнічної федерації на чолі з Сербією. Словенія та Хорватія першими заявили про незалежність в 1991 р., пізніше – було проведено референдум в Боснії та Герцеговині. Остання складалася з трьох головних етнічних груп: сербів, котрі виявили бажання залишитися в складі Югославії, хорватів та боснійців-мусульман. Хоча боснійські серби й бойкотували референдум, незалежність було проголошено більшістю голосів з 98% населення, яке прийняло участь в голосуванні. Декларація незалежності від квітня 1992 мала результатом початок збройних конфліктів. ООН направила до регіону свої миротворчі сили, але вони не виявилися ефективними у спробі встановлення стабільності в регіоні. Боснійськими сербами під командуванням генерала Р.Младіча було вчинено масові вбивства приблизно 8000 мусульманських чоловіків біля Сребніци у липні 1995 року [8, с. 256].

Протягом виборчої кампанії 1992 року Клінтон заявляв, що, у разі необхідності, він застосує військову силу задля забезпечення гуманітарною допомогою населення Боснії та Герцеговини. Але після вступу на посаду опозиційні настрої урядових структур військовому втручання на Балкани дали зрозуміти, що американські солдати зможуть бути задіяними лише в разі досягнення міжнародної згоди, хоча Франція, Великобританія, Канада, Іспанія та деякі інші держави вже направили своїх військових миротворчим силам ООН. Однак, Клінтон санкціонував постачання провіанту та сировини до Боснії військово-повітряними силами США. Хоча Клінтон вніс пропозицію стосовно того, щоб США забезпечували озброєнням боснійців, його план було відхилено європейськими державами. У квітні 1994 року небували масштаби насильства в Боснії та облога Горажде спонукали британського генерала сера Майкла Роуза, командувача миротворчими силами ООН в Боснії, вимагати обмежені повітряні удари літаками НАТО, на що Клінтон одразу ж погодився [11, сс. 8-9].

Часті корективи політичної лінії адміністрації Клінтона та істотні розбіжності з європейськими лідерами щодо стратегії вносили розлад в проведення операції. Проте, президент Клінтон здійснив доволі вдалий дипломатичний хід з метою досягнення домовленостей між воюючими сторонами, що мало результатом зустріч в Дейтоні, Огайо, в листопаді 1995 р. Навіть незважаючи на те, що в ході переговорів Палата представників більшістю голосів проголосувала за заборону використання коштів на відправку американських солдат до миротворчої місії в Боснії, Клінтону вдалося отримати згоду на відправку військових сил США незважаючи відмову обох Палат.

Обставини, що незабаром виникли в Косово, мали багато спільного з боснійським конфліктом. В Косово проживають переважним чином етнічні албанці, котрі робили чисельні спроби отримати незалежність, а це постійно перешкождалося урядом Югославії. Сепаратистські групи албанців виступали

за отримання суверенітету, що призвело до насильства всередині краю. Після Дейтонської угоди 1995 року було створено Армію визволення Косово, яка періодично штурмувала сербські військові об'єкти. Дещо пізніше югославська армія долучилася до конфлікту і, таким чином, розпочалися масові безпорядки та з'явилося безліч біженців. НАТО зробила спробу виступити посередником у вирішенні конфлікту між косовськими албанцями та Слободаном Мілошевичем, який зайняв пост президента Югославії у 1997 році. Проте, посередництво не вдалося, і НАТО розпочала бомбардування Сербії у березні 1999, використовуючи переважно американські повітряний флот та крилаті ракети [7, с. 128].

Косовська кампанія номінально була керована НАТО, тому командувачі американського контингенту були невдоволені втручанням політичних лідерів та правозахисників інших держав [6, с. 47]. Такий досвід дещо пізніше скоректує політичну лінію США у війні в Афганістані, коли була необхідна політична підтримка НАТО, але фактично Альянсу не давали можливості брати участь у військових операціях.

Після капітуляції Югославії адміністрація Клінтона заявила, що США досягли усіх поставлених цілей в Косово. Вони і примусили Мілошевича прийняти свої умови, включаючи повернення албанських біженців, і уникнули можливого розриву стосунків з Москвою, і врегулювали ситуацію з бомбардуванням китайського посольства в Белграді [12, с. 7]

30 вересня 1999 року, під час промови в центрі Вудро Вільсона Лі Гамільтон, колишній голова комітету з міжнародних відносин, вказував на недостатнє обґрунтування застосуванню повітряних атак без урахування імовірності жертв серед мирного населення. Крім того, він вважав помилковим відмовитися від використання сухопутних військ і заздалегідь повідомити про це ворога. Більш того, повноваження НАТО не були альтернативою резолюції Ради Безпеки ООН, яка санкціонує інтервенцію.

На протязі кількох місяців після завершення косовської кампанії мали місце численні суперечки між США та Європейським Союзом з приводу обсягів участі сторін у миротворчих операціях та хто буде відповідальним з фінансової точки зору за реконструкцію провінції. Варто наголосити, що європейський внесок до кампанії становив 70% військовослужбовців і 80% бюджету на реконструкцію, але цим з різних причин нехтують конгресмени. Клінтону ніколи не вдавалося забезпечити масштабну підтримку суспільства чи Конгресу встановленню миру та стабільності на Балканах [10, с. 78].

Коли Дж. Буш-молодший прийшов до влади, існували побоювання, що США повністю залишать Балкани, але Колін Пауелл запевнив Вашингтон у необхідності перебування американських військ на період, настільки це буде необхідним. Але після реакції на терористичні атаки вересня 2001 року стало зрозумілим, що Вашингтон очікує від ЄС лідерства у вирішенні проблем в Боснії та на Балканах.

Після скандалу за участі Моніки Левінської, для більшості американських медіа Косово відійшло на другий план. У самий розпал косовської кризи Клінтон був повністю відданий справі будь-якою ціною залишитися на президентському посту. Хоча в результаті процедури імпичменту у Клінтона залишалося замало часу для переймання зовнішньополітичними питаннями, він

деякою мірою завдячував міжнародним обставинам, ситуація в яких частково відвертала увагу від скандалу.

Незважаючи на критику за ведення справ в Косово, Клінтон бажав залишитися в історії як президент-миротворець. Він зробив значний внесок до врегулювання проблем у Північній Ірландії і встановив досягнення стабільності на Балканах власним пріоритетом.

Таким чином, Клінтон заслуговує на суперечливі оцінки за ведення зовнішньої політики США. Після досить вдалого старту, коли основна увага приділялася вирішенню внутрішніх потреб держави, він збагнув, що не може ігнорувати виклики міжнародній стабільності. Як і його попередник, Клінтон вагався з використанням військової сили, особливо в перші роки югославського конфлікту; а коли він санкціонував вступ американської сторони, головним пріоритетом президента стало уникнення жертв серед підданих США.

Основними питання порядку денного в зовнішній політиці Клінтона були Балкани, Близький Схід та Ірландія. Президент часто наголошував на виключній ролі торгівлі та економіки у міжнародних відносинах і, можливо, досяг успіхів у підтримці ринкових демократій світу.

Література

1. Бруз В. ООН й врегулювання міжнародних конфліктів: навч. Посібник. – К.: Либідь, 1995. – 112 с.
2. Евроатлантическая интеграция Украины и международные отношения / Под ред. проф. А.В.Крапивина. – Донецк: Донецкий национальный университет. – 2008. – 240 с.
3. Жданов Ю. Принудительные меры в международном праве. – М.: Диалог_МГУ, 1998. – 136 с.
4. Клинтон Б. Моя жизнь. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 1088 с.
5. Хомский Н. Новый военный гуманизм: уроки Косова. М.: Праксис, 2002. – 320 с.
6. Clark W. Waging Modern War. – New York: Public Affairs. – 2001. – 479 p.
7. Daalder I. Getting to Dayton: the Making of America's Bosnian Policy. Brookings Institution Press, 2000. – 204 p.
8. Gibbs D. First Do No Harm: Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia. Vanderbilt University Press, 2009. – 327 p.
9. Haas R. What to Do with American Primacy // The Foreign Affairs. September-October, 1999. – Vol. 78. - № 5. – P. 37-50.
10. Henriksen D. NATO's Gamble: Combining Diplomacy and Airpower in the Kosovo Crisis, 1998-1999. – Naval Institute Press. – 2007. – 263 p.
11. Kaufman J. NATO and the Former Yugoslavia: Crisis, Conflict and the Atlantic Alliance. Rowman & Littlefield Publishers, 2002. – pp. 8-9.
12. Mandelbaum M. A Perfect Failure: NATO's War against Yugoslavia // The Foreign Affairs. September-October, 1999. Vol. 78. № 5. P. 2-8
13. Nagengast E. German and U.S. Intervention against Yugoslav Sovereignty // Ethics in International Affairs: Theories and Cases / Edited by A. Valls. Rowman & Littlefield Publishers, 2000. P. 151-168
14. Nye J. Redefining the National Interest // The Foreign Affairs. July-August, 1999. - Vol. 78. - № 4.
15. Steinberg J. Perfect Polemic: Blind to Reality on Kosovo // The Foreign Affairs. November-December, 1999. Vol. 78. № 6. P. 128-133.

Железняк И.С. Миротворческие операции и гуманитарные интервенции во внешней политике президента Клинтона.

Дается анализ особенного отношения Б.Клинтона и его Администрации к операциям ООН и НАТО на территории Югославии. Определяются основные противоречия между

Президентом и его аппаратом касательно участия в военных мероприятиях под эгидой этих организаций.

Ключевые слова: Б. Клинтон, ООН, НАТО, США, Босния, Косово, Сербия, миротворческие операции.

Zhelezniak I.S. Peacekeeping Operations and Humanitarian Interventions in Foreign Policy of President Clinton.

The article deals with analysis of B. Clinton's and his Administration unique approach towards UN and NATO operations in former Yugoslavia. Main contradictions between the President and his apparatus towards participation in actions under the auspices of these organizations are highlighted in the article.

Key words: B. Clinton, UN, NATO, the USA, Bosnia, Kosovo, Serbia, peacekeeping operations.

Рецензент: **Кравець Ю.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
26.08.2011

УДК 636.09:612.017:577.27:615.37(091)(477)

Іващенко Н.В.

**ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВЕТЕРИНАРНОЇ
ІМУНОБІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ: 1960-2010**

Подано періодизацію розвитку ветеринарної імунобіології на теренах України впродовж 1960-2010 рр. Виокремлено основні досягнення та показано внесок вищих навчальних та науково-дослідних установ ветеринарного профілю у розвиток ВІБ як наукового напрямку.

Ключові слова: Україна, ветеринарна імунобіологія, інфекційні хвороби тварин, періодизація, кафедри, лабораторії.

Сьогодні ветеринарна імунобіологія (ВІБ) є самостійною науковою дисципліною, фундаментальні і прикладні досягнення якої пов'язані з вирішенням проблем вакцинації тварин та людей проти багатьох найнебезпечніших інфекційних захворювань. ВІБ набула інтенсивного розвитку і вдало вирішує завдання молекулярної біології, генетики та ветеринарної медицини.

Мета та завдання статті полягають у визначенні основних етапів становлення і розвитку ВІБ в Україні на основі вивчення діяльності науково-дослідних та навчальних установ ветеринарного та біологічного профілів.

Аналіз і синтез результатів дослідження дозволяє твердити, що історичні пошуки вчених з проблем еволюції ВІБ в Україні у 1960-2010 рр. мали лише фрагментарний характер, але загальної картини розвитку ВІБ в Україні не створено. Історія ВІБ в Україні за зазначений період висвітлювалася в контексті історії ветеринарної медицини і відображена в роботах В.М. Апатенка, С.К. Рудика, П.І. Вербицького.

Джерельну базу дослідження склали документи фондів Національної академії аграрних наук України (НААН), Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАНУ, Державної науково-технічної бібліотеки України, науково-інформаційного центру Національного наукового центру «Інституту експериментальної і клінічної ветеринарної медицини» НААН (ННЦ

«ІЕКВМ»), наукової бібліотеки Національного університету біоресурсів і природокористування України (НУБіП), Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОВ).

Наприкінці 50-х–початку 60-х років ХХ ст. в СРСР на промисловій основі починається інтенсивний розвиток скотарства та птахівництва. Відбувається об'єднання дрібних колгоспів, перетворення їх на радгоспи, створення великих тваринницьких ферм, що потребувало більш інтенсивної ветеринарної діяльності.

З 1960 р. продовжується розширення мережі вищих ветеринарних закладів для підготовки ветеринарних лікарів. В СРСР у 1956 р. було 34 ветеринарних вищих навчальних закладів (ВНЗ), а у 1968 р. їх стало вже 55. З них 8 функціонувало в Україні. Це посприяло прискореному розвитку ВІБ [6, с. 321]. В Україні у починають проводитися дослідження в галузі ВІБ у вищих навчальних закладах (ВНЗ) та науково-дослідних установах (НДУ). В них створюються нові кафедри та окремі лабораторії.

До 60-х років ХХ ст. жоден ВНЗ не випускав спеціалістів-імунологів і в жодному з них (медичному, ветеринарному або сільськогосподарському) не було кафедр імунології. Тому цієї спеціальності довгий час не було у переліку навчальних дисциплін. Частково це пояснюється тим, що раніше її відносили до мікробіології і вирішувала переважно проблеми попередження інфекційних хвороб за допомогою вакцин.

З 1965 р. значно зростає інтерес науковців до імунології. У 1966 р. спеціальний комітет експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я затвердив документ про викладання цієї дисципліни в медичних вузах. В тому ж році в Академмістечку (м. Новосибірськ) було розроблено самостійний курс загальної (неінфекційної) імунології для студентів четвертого курсу медико-біологічного факультету університету, який викладав Рем Вікторович Петров. У Всесоюзному інституті експериментальної ветеринарії, яку очолив академік ВАСГНІЛ Я.Р. Коваленко була створена перша лабораторія ветеринарної імунології [8, с. 5].

В Україні до 1960 р. Наукові дослідження велися переважно в Українському науково-дослідному інституті експериментальної ветеринарії (УНДІЕВ, нині – ННЦ «ІЕКВМ»). Показниками вагомості досліджень стосовно інфекційних хвороб в УНДІЕВ протягом десятиліття 1959-1969 рр., було створення нових підрозділів, що мало велике значення для розвитку ВІБ. Серед них: лабораторія вивчення хвороб молодняка сільськогосподарських тварин (1968 р.), відділ загальної епізоотології й прогнозів (1968 р.), лабораторія вивчення лейкозів (1969 р.).

Науково-дослідну роботу в царині ВІБ вели не лише у підрозділи інституту, а також й науково-дослідні станції (НДС): Рівненська (з 1959 р.) та Київська (з 1968 р.). До УНДІЕВ в різні роки були прикріплені НДС – Кримська (1954), Полтавська (1958), Одеська та Дніпропетровська (1961) [9, с. 11-12].

Наприкінці 50х - середини 60-х років ХХ ст. в Україні починають створюватися інститути, діяльність яких безпосередньо пов'язана з ВІБ.

У 1959 р. на базі науково-дослідної станції птахівництва в Кам'янці-Подільському було організовано науково-дослідний інститут птахівництва (нині – Інститут птахівництва НААН), який згодом був переведений у с. Бірки

Харківської області, Зміївського району. Саме в цей період в інституті було започатковано, як структурну одиницю відділ профілактики хвороб птиці. Наукова діяльність підрозділу була спрямована на захист птиці від інфекційних хвороб і розробку їх методів діагностики. У 60-70-ті роки ХХ ст. в Інституті птахівництва були проведені дослідження хвороб водоплавної птиці (Дорошко І.М., Панікар І.І.). Вперше в СРСР було створено живу атенуйовану вакцину проти вірусного гепатиту каченят на ембріонах качок [2].

Важливе значення у дослідженні інфекцій мало і створення у 1960 р. відділу сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології (м. Чернігів). Матеріали ЦДАВОВ свідчать, що на початку існування відділу велике значення мали дослідження лептоспірозу тварин та вірусно-кишковими захворюваннями. У 1964 році, у відділі вивчалися умови вирощування в культурах тканин кишкових вірусів молодняку сільськогосподарських тварин, виділялися кишкові віруси від птиці, свиней та вивчалися їх біологічні та фізико-хімічні властивості. Лабораторія імунології у 1960-1965 роках займалася вивченням еризипелотриксів та імунітету у сільськогосподарських тварин та птиці, імунітетом і процесом створення антитіл при еризипельозі сільськогосподарських тварин, типуванням еризипелотриксів, які розповсюджені на території УРСР (1961-1965) [12, арк. 4-6, 22-39, 45-58, 70-84, 85-101].

З 1960 р. також розпочав свою діяльність і Український науково-дослідний інститут фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин (нині – Інститут біології тварин НААН, м. Львів). В інституті досліджувалися проблеми переважно неінфекційної ВІБ.

У 1969 р. відділ сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології було реорганізовано в Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської мікробіології (нині – Інститут сільськогосподарської мікробіології НААН). Відповідно, розширилось коло завдань. Здійснювались дослідження з проблем як загальної, так і ветеринарної імунології, вірусології та мікробіології: розробка і впровадження нових мікробіологічних методів і препаратів для діагностики, лікування і профілактики туберкульозу великої рогатої худоби, дослідження ентеровірусів свиней, розробка методів і засобів діагностики і специфічної профілактики енцефаломієліту, пневмонії, гастроентериту і пневмоентериту свиней тощо.

У 70-х роках ХХ ст. імунологію починають викладати на курсах мікробіології сільськогосподарських ВНЗ. Імунологічні лабораторії з'явилися в більшості науково-дослідних інститутів. Переважна більшість досліджень щодо вивчення та діагностики інфекційних хвороб велась імунологічними методами. Зазначену роботу здійснювали на кафедрі мікробіології Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка (КНУ). У 1974 р. на посаду завідувача кафедри мікробіології було обрано А.Ю. Вершигору, якою він керував до 1988 р. У 80-ті роки ХХ ст. Під його керівництвом починають вивчатись закономірності формування імунної відповіді на стафілококові антигени, розпочинаються дослідження з отримання препаратів трансфер-фактора зі специфічністю до збудників інфекційних захворювань людини і тварин бактеріальної, вірусної та грибової етіології [10, с. 20-21].

Важливе значення для розвитку ВІБ мало створення у 1974 р. на базі Білоцерківського державного аграрного університету (нині – Білоцерківський національний аграрний університет (БНАУ)) факультету підвищення кваліфікації. З 1993 р. факультет на його базі створено Інститут післядипломного навчання для керівників і спеціалістів ветеринарної медицини – ІПНКСВМ) [11, с. 457-473].

Перехід свинарства на промислову основу сприяв реорганізації у 1972 р. лабораторії загальної епізоотології і прогнозування УНДІЕВ (м. Київ) у відділ епізоотології і прогнозування УНДІЕВ, який у 1976 р. став філією УНДІЕВ, а у 1977 р. – Українським науково-дослідним ветеринарним інститутом (нині – Інститут ветеринарної медицини (ІВМ)) [7]. В новоствореному інституті велика увага приділяється проблемам шлунково-кишкових захворювань свиней (Собко А.І., Риженко В.П., Романенко В.П., Завірюха А.І. та ін.).

У 80-ті роки ХХ ст. в Україні розпочинається викладання дисципліни з імунології. У 1981 р. у Львівському медичному інституті почали читати курс клінічної імунології, а з 1993 р. введено спеціальність клінічного імунолога [5, с. 91]. У 1983 р. на кафедрі мікробіології КНУ з ініціативи А. Ю. Вершигори була введена спеціалізація з імунології, а кафедра згодом отримала назву – кафедра мікробіології та загальної імунології. Вченим було видано один з перших вітчизняних посібників – підручник «Иммунология» (1975), який, лише за життя автора, двічі перевидавався. Про успішну діяльність вченого та його однодумців свідчить той факт, що у 1986 р. кафедрою на базі лабораторії синтетичних антимікробних речовин біологічного факультету була створена лабораторія мікробіологічних та імунологічних проблем біотехнології [10, с. 20-21]. Ці дослідження були продовжені в Одеському національному університеті ім. І.І. Мечникова доцентом М.О. Алфер'євою, яка вперше на кафедрі мікробіології почала викладати загальний курс імунології.

З 90-х років минулого століття, завдяки накопиченому досвіду попередників та відповідно вимогам часу, імунологія викладається на більшості кафедр мікробіології і вірусології ВНЗ ветеринарного профілю. Викладання цієї дисципліни розпочинається і на кафедрі лабораторної діагностики інфекційних хвороб сільськогосподарських тварин ІПНКСВМ (Івченко В.М.). В такий спосіб розширювалось коло науковців у галузі імунології та бактеріології [11, с. 465].

90-ті роки ХХ ст. характеризуються також удосконаленням якості підготовки спеціалістів ветеринарної медицини. Для студентів створюються фундаментальні підручники, навчальні посібники, практичні керівництва з усіх ветеринарних дисциплін. Планами передбачалось більш глибоке вивчення вірусології, епізоотології, ветеринарної мікробіології [6, с. 321]. Все це сприяло і викладанню імунології. У 1994 р. та 1996 р. було видано навчальні посібники з ветеринарної імунології та імунопатології [1; 3].

У незалежній Україні розширюються напрями робіт філій та науково-дослідних станцій. Деякі з них було перетворено в інститути – на базі Рівненської науково-дослідної ветеринарної станції у створено Інститут епізоотології (1994). Львівська філія Всесоюзного державного науково-дослідного контрольного інституту ветеринарних препаратів (м. Москва) була реорганізована у Державний науково-дослідний контрольний інститут

ветеринарних препаратів і кормових добавок (1991); Київська філія – у Державний науково-контрольний інститут біотехнології і штамів мікроорганізмів (ДНКІБШМ, 1998) [4]. ДНКІБШМ започатковує в Україні контроль якості ВІЗ та розпочинає роботу у сфері розроблення та впровадження державних стандартів з їх якості та гармонізації з міжнародними стандартами (ISO).

Важливого значення на початок ХХІ ст. набуває вивчення пріонних інфекцій. При Інституті біології тварин (м. Львів) у 2001 р. було створено науково-виробничий центр з вивчення пріонних інфекцій. Згодом, у 2003 р. у ІЕКВМ було організовано Південно-Східний центр з вивчення пріонних інфекцій.

З 2005 р. на кафедрі мікробіології, вірусології та імунології Державної зооветеринарної академії (ДЗВА) було введено самостійний курс імунології. Фахівцями кафедри також вперше була розроблена навчальна програма з ветеринарної імунології як самостійної дисципліни.

Велике значення в напрямку вивчення імунітету, а також розробок та впровадження більш досконалих методів діагностики, лікування і профілактики інфекційних хвороб тварин та птиці мали напрацювання таких ВНЗ: НУБіПУ, ДЗВА, БНАУ, Сумського національного аграрного університету, Луганського національного аграрного університету, Одеського національного аграрного університету, Полтавської державної аграрної академії.

Серед НДУ України, які працюють в галузі ВІБ нами виділено: ННЦ «ІЕКВМ», ІВМ НААН, Інститут епізоотології НААН, Інститут сільськогосподарської мікробіології НААН, ДНКІБШМ, Інститут птахівництва НААН, Інститут біології тварин.

Науково-теоретичні та прикладні напрацювання вченими цих установ мали великий вплив на розвиток ветеринарної медицини України. Були розроблені системи заходів щодо боротьби з ящуром, бруцельозом, лейкозом, туберкульозом, мікоплазмозом тощо. Рівень наукового потенціалу ВНЗ та НДУ України ветеринарного та біологічного профілів сприяв розвитку ВІБ як окремої науки.

На підставі проведеного дослідження еволюції ВІБ на теренах України нами розроблена періодизація.

Перший етап (кінець 50-х–середина 60-х рр. ХХ ст.) – започаткування ВІБ як науки. В Україні починають створюватися інститути, діяльність яких безпосередньо пов'язана з ВІБ. Започатковано фундаментальні дослідження стосовно вірусних і бактеріальних хвороб та імунологічні дослідження неінфекційної патології тварин і птиці.

Другий етап (середина 60-х рр. – початок 80-х рр. ХХ ст.) – становлення ВІБ як навчальної дисципліни. З 70-х рр. імунологію починають викладати на ветеринарних факультетах українських ВНЗ. Для заповнення дефіциту в виробничих та наукових кадрах ветеринарних та біологічних фахівців в галузі імунології в Україні починають діяти нові факультети та науково-дослідні лабораторії.

Третій етап (початок 80-х–кінець 90-х років ХХ ст.) – забезпечення ВІБ науковими кадрами. Характеризується удосконаленням якості підготовки

спеціалістів ветеринарної медицини. У ВНЗ ветеринарного профілю починають створюватись кафедри імунології, починають видаватися підручники.

Четвертий етап (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.) – удосконалення наукової бази досліджень з ВІБ. Реорганізація наукових і навчальних установ. Посилення їх наукової-експериментальної та матеріально-технічної бази.

В такий спосіб нами встановлено, що розвиток в Україні ВІБ зумовлений епізоотичним станом та потребами тваринницьких господарств. На основі зібраного матеріалу нами вперше розроблено періодизацію становлення та подальшого розвитку ВІБ в Україні продовж 1960-2010 рр. Виокремлено найвагоміші досягнення і систематизовано НДУ та ВНЗ що зробили вагомий внесок у розвиток ВІБ.

Дослідження в даному напрямі дозволять зробити прогнози щодо подальшого розвитку ВІБ як наукового напрямку і надати науково аргументовані рекомендації щодо його розвитку.

Література

1. Апатенко В. М. Ветеринарна імунологія та імунопатологія: навчальн. посібник для викладачів і студентів ф-та вет. медицини вузів / В. М. Апатенко. – К.: Урожай, 1994. – 129 с.
2. Безрукава І. Ю. Відділ профілактики хвороб птиці Інституту птахівництва УААН на службі вітчизняного птахівництва / І. Ю. Безрукава, Л. І. Наливайко, Г. В. Білецька // Птахівництво : міжвід. темат. наук. зб. – Х., 2009. – Вип. 64. – С. 3-9.
3. Ветеринарна мікробіологія та імунологія : підручник / А. В. Демченко, В. О. Бортнічук, В. Г. Скибіцький, В. М. Апатенко. – К. : Урожай, 1996. – 368 с.
4. Державний науково-контрольний інститут біотехнології і штамів мікроорганізмів на порозі двадцять першого століття / В. А. Прискока, Ф. С. Вабіщевич, О. П. Степанюк, О. Ф. Блоцька, Н. А. Пархоменко, Л. І. Акименко // Ветеринарна медицина: міжвід. темат. наук. зб. – Х., 2000. – № 78, т. 2. – С. 171-176.
5. Імунологічна терапія: реалії та перспективи // Клінічна імунологія, алергологія, інфектологія. – 2008. – № 1 (12). – С. 91-95.
6. Минеева Т. И. История ветеринарии : учебное пособие / Т. И. Минеева. – СПб., М., Краснодар : Лань, 2005. – 384 с.
7. Ображей А. Ф. А. І. Собко – організатор та засновник інституту ветеринарної медицини УААН / А. Ф. Ображей // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 2001. – Вип. 36. – С. 12-14.
8. Проблемы ветеринарной иммунологии : науч. труды / Всесоюз. акад. с.-х. наук им. В.И. Ленина. – М. : Агропромиздат, 1985. – 216 с.
9. Стегний Б. Т. К 80-летию создания первого в Украине института научной и практической ветеринарии (ИЭКВМ) / Б. Т. Стегний, Г. А. Красников // Ветеринарна медицина: міжвід. темат. наук. зб. – Х., 2002. – Вип. 80 – С. 7-25.
10. Степура Л. Кафедри мікробіології та загальної імунології 70 років (історія та сучасність) / Л. Степура, О. Радченко, О. Моложава ; за ред. В. К. Позура. – К. : Київський ун-т, 2003. – 52 с.
11. Факультет ветеринарної медицини: історія і сучасність (1931-2006) / За ред. В. М. Власенка і В. І. Левченка. – Біла Церква, 2006. – 480 с.
12. Центральный державный архив вищих органов власти и управления Украины, м. Київ. – Ф. Р-27 Министерство сельского хозяйства УССР. – Оп. 20. – Спр. 731 Научный отчет Украинского научно-исследовательского института земледелия за 1964 год по Черниговскому отделу сельскохозяйственной микробиологии, вирусологии и иммунологии, 476 арк.

Иващенко Н.В. Основные этапы развития ветеринарной иммунобиологии в Украине: 1960-2010.

Освещается периодизация становления и развития ветеринарной иммунологии в Украине за 1960-2010 годы. Выделены основные достижения и показан вклад высших учебных заведений и научно-исследовательских учреждений ветеринарного профиля в развитие этого направления науки.

Ключевые слова: Украина, ветеринарная иммунология, инфекционные болезни животных, периодизация, кафедры, лаборатории.

Ivaschenko N.V. Basic stages of development of veterinary immunobiology in Ukraine: 1960-2010.

In this article, the division into periods of veterinary immunobiology in Ukraine for 1960-2010 is reflected. The contribution of higher educational and research establishments of veterinary type is shown and development of this science and basic achievements are distinguished.

Key words: veterinary, immunology, infections, diseases, animals, periodisation, departments, laboratories.

Рецензент: Сергієнко Ю.Г., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
29.07.2011

УДК 930+94

Каденюк О.С.

ФОРМУВАННЯ ЕЛІТАРНОЇ ОСОБИСТОСТІ НА ПОБУТОВОМУ РІВНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ (друга половина ХІХ ст. – 1914 р.)

Проаналізовано вплив родинного побутового виховання на становлення особистості представників еліти в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: сім'я, побут, виховання, елітарна особистість.

Сьогодні української держави має багато рис, що притаманні періоду зламу ХІХ – ХХ століть. Це стосується як соціально-економічних, так і суспільно-політичних явищ. Тому звернення до минулого може допомогти краще розібратися в сучасному і накреслити позитивні напрямки майбутнього розвою. Суспільство завжди виявляло підвищений інтерес до діяльності національної еліти України, оскільки процес становлення нашої держави об'єктивно вимагає активного включення до її розвитку осіб, які здатні адекватно оцінювати ситуацію в країні, прогнозувати перспективи розвитку майбутнього. Саме представники еліти фактично стають провідниками нації. І сьогодні особливості формування, життя і праці еліти також викликають наукову та практичну зацікавленість істориків, соціологів, політологів, філософів та ін. науковців [1].

У вказаному аспекті дуже актуальним представляється дослідження традиційно усталених основ української родини – першоджерела формування елітарної особистості. У ній особа з дитячих років поглинала перші ознаки національної свідомості; у дитині виховувалися патріотизм, морально-етичні чесноти та цінності української ментальності. Паралельно із зазначеним назрілим є також вивчення впливу державної системи освіти на виховання лідерських якостей у процесі становлення елітарної особистості.

Адекватне соціально-історичне осмислення процесу формування представників національної еліти надає можливість на теоретичному рівні розробити певне підґрунтя, а на практичному – вирішити численні питання сучасності, від яких у значній мірі залежить повсякденне життя пересічних

громадян. Це також сприятиме визначенню необхідних умов для формування нового покоління національної еліти в Україні.

Метою статті є дослідити вплив родинного виховання на становлення елітарної особистості в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.

Для повноцінного функціонування національної еліти необхідна циклічність її зміни, здатність відтворювати себе через механізми соціалізації у соціальних інститутах суспільства: сім'ю, систему освіти, громадську діяльність в організаційних структурах суспільства – гуртки, об'єднання, політичні партії тощо.

Певна річ, що найбільш сприятливими умовами розвитку сім'ї були періоди, коли український народ мав свою державність, але у XIX – на початку XX ст. політичний і державний суверенітет був повністю втрачений. Деформувався національний ідеал, відсутня була національна ідея, а українська родина відчувала на собі соціально-політичний та національний гніт. Українські землі були розпорошені між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Проводячи імперську політику, останні прагнули позбавити українців національної свідомості, національних коренів, знищити культуру, духовність тощо.

Представники української національної еліти XIX ст. усвідомлювали суспільну роль і значення родини у формуванні елітарної особистості, тому важливу роль у нелегкій справі виховання покладалося на сім'ю, де “вперше утворюються в розумі дитини ті чи інші поняття і смаки, засвоюються відомі звички і нахили, складаються ті первісні риси характеру, які згодом набудуть певної форми” [2].

В останній чверті XIX ст. підйом громадської активності не міг залишити байдужими до суспільних проблем жодну українську свідому родину, адже саме в сім'ї найгостріше відчуваються хвороби суспільства: витіснення рідної мови, масова неписьменність, асиміляторська політика тощо, тому саме у національно свідомих українських родинах пильно берегли національну ментальність, гуманність і демократизм, своєрідність українського духу, честь і гідність свого народу. Найяскравішими представниками української національної еліти, де збереглися традиції національного виховання були відомі українські родини Винниченків, Галаганів, Грушевських, Дорошенків, Драгоманових, Косачів, Коцюбинських, Левицьких, Лисенків, Міхновських, Старицьких, Терещенків та ін. [3].

Вирішальний вплив на формування моральної сфери особистості, виховання характеру, доброти, толерантності, безкорисливості має родина. Такі важливі ознаки елітарності, як національна свідомість, шляхетність, інтелектуальна продуктивність, зосередженість на духовних цінностях тощо, вимагають належного способу життя та комфорту, а це можливо насамперед у родині. Як зазначав І. Огієнко, “великі люди з великими виробленими характерами звичайно виховуються у відповідних родинах – що дитина одержить від батьків своїх, те і в життя понесе, і нестиме його аж до могили” [4].

На той час вважалося, що тільки в сім'ї можна отримати належну освіту, тому заможні елітарні родини надавали перевагу освіті й вихованню підростаючого покоління в хатніх умовах. Це було обумовлено тим, що

державна система освіти не влаштовувала багатьох освічених і свідомих представників української еліти. На думку сучасної дослідниці Л. Новаківської, потрапивши до школи, дитина “переставала бути живою дитиною, а робилася знаряддям суворой дисципліни і виправки” [5]. Саме з цієї причини широкого розповсюдження набули приватні освітні заклади. Так, відомий педагог Олена Пчілка створила власну материнську школу родинного виховання, яка була унікальним осередком духовності і культури. Система виховання в цій школі ґрунтувалася на засадах народної педагогіки, зокрема на таких її принципах, як гуманізм, природовідповідність, народність, єдність виховання і життя, врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованця, поєднання поваги до дитини з вимогливістю до неї.

В елітарних родинах Грінченків, Драгоманових, Стешенків, Науменків та ін. з метою ідейного визначення особистості велике значення мало знайомство з класичною філософією та літературою, зокрема українською та російською. Уміло дібране, тактовно коментоване читання пробуджувало в дітей прагнення до кращого, закладало основи розуміння своїх обов’язків перед суспільством, формувало зневагу до нещастя, до всього, що заважало народному самоусвідомленню.

Значного поширення у досліджуваній період набували ідеї видатного українського письменника, філософа-гуманіста, просвітителя, народного вчителя Г. Сковороди. Цьому сприяло, зокрема те, що у своїй педагогічній діяльності він спирався на народні традиції, з великою повагою ставився до дітей, розвивав у них природні нахили, не пригнічував їхньої волі, виховував любов до Вітчизни, до народу, працелюбність, чесність, вдячність батькам. Митець використовував у виховній роботі народні пісні, казки, прислів’я, байки, ігри, усвідомлюючи їхнє важливе виховне значення, що імпонувало сім’ям з великими статками.

Значна увага в елітарних родинах надавалась вивченню іноземних мов, що надавало можливість знайомити дітей з іншими культурами, розвивати творчі вміння, ерудицію, сприяло інтелектуальному росту, виводило вихованців на європейський простір.

Художньо-естетичне виховання в елітарних родинах Алчевських, Лисенків, Левицьких, Заклинських та ін. закладало основи естетичної культури дітей: відбувалося перше естетичне сприйняття прекрасного в навколишній дійсності; формувалися естетичні смаки і почуття; створювалися умови для оволодіння надбаннями національного мистецтва, музики, танцю, театру, побуту, ремесел тощо; виховувалася потреба створювати навколо себе прекрасне; розвивалися таланти і обдарування дітей [6].

Так, наприклад, М.Старицький рано залишився сиротою і відтоді турботи про його виховання взяв на себе двоюрідний брат його матері – В.Р. Лисенко, батько М.В.Лисенка. Разом з М.Лисенком – майбутнім видатним композитором – Старицький часто гостював у родичів, де співали російські та українські народні пісні, думи, читали заборонені вірші Т.Шевченка. Старицький не тільки прилучився до музичної культури, а й мав змогу ознайомитися з вітчизняною і зарубіжною літературою. На цей же час припадає і захоплення Старицького театром, “Наталку Полтавку”, “Москаля-чарівника”, “Сватання на

Гончарівці”, що ставилися аматорським гуртком, він і під кінець життя згадував як найкраще з усього ним баченого [7].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття у родинях Лисенків, Рильських, Старицьких, Драгоманових, Грушевських, Косачів велику роль відіграло фольклорне виховання. Воно відкрило дітям велич рідного народу, прилучало їх до народної пісні, збираючи фольклор і залучаючи до цього дітей. Разом з матір’ю вони були учасниками народних свят, обрядових дійств, відвідували ярмарки, слухали кобзарів та лірників [8].

У родинному середовищі української еліти неабиякого значення надавали фізичному розвитку дітей, адже здоров’я – це запорука не тільки матеріального благополуччя, а й джерело життєрадісного настрою, краси людини. Прикладом фізичної досконалості людини було запорозьке козацтво. Батьки часто використовували національний досвід виховання лицарського духу й козацької мужності, самовідданості, загартованості тіла й волі.

Важливе місце також посідало виховання загальнолюдських моральних цінностей: правди, любові, справедливості, патріотизму, працелюбності та інших чеснот. Тут велике значення мала не тільки просвітницька діяльність батьків, а й вчинки, переконання, передача стійких моральних знань вихованцям. Головною метою виховання було набуття молодим поколінням морального досвіду, успадкування духовних надбань родини й українського народу в цілому, досягнення високої культури міжлюдських взаємин.

Отже, елітарна родина значною мірою впливала на інтелектуальний, фізичний та духовний розвиток дитини. Батьки брали участь у розвитку пізнавальних інтересів, здібностей, нахилів і талантів дітей, формували в них свідоме ставлення до знань і прагнення до постійного їх оновлення, підвищували у них духовну культуру в цілому.

На нашу думку, виховні зусилля тільки тоді матимуть вплив на формування особистості, коли базуватимуться на міцному національному підґрунті. Це підтверджують і видатні представники українського народу: “Дерево тоді тільки може рости, – писав І. Франко, – коли має коріння в землі ...” [9]. Тому важливо не втратити той багатотисячолітній досвід представників української еліти, що втілений у справі виховання елітарної особистості. Іншими словами: “Українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією, увійти в їх кров...” [10].

Роль національної елітарної родини у справі виховання підростаючого покоління представлена у І. Нечуя-Левицького, за яким сім’я – прямий осередок формування і розвитку дітей і молоді, в ній повинні домінувати українська мова і культура, звичаї, має бути дієвою участь батьків у національно-політичному житті, прихильність до української літератури. Велику роль у вихованні дитини відіграє формування її національної свідомості, самосвідомості і характеру, виховання поваги і любові до батьків, до рідної землі та історії свого народу [11].

Характеризуючи українську національну родину, треба зазначити, що під національним вихованням ми розуміємо історично зумовлену і створену самим народом систему родинних цінностей, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, навчально-виховних осередків, закладів та інших форм

соціальної практики, спрямовану на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, виховання їх у дусі природничо-історичного розвитку духовної та матеріальної культури нації.

На жаль, наприкінці XIX – на початку XX ст. у силу відомих причин (поневолення, русифікації, тоталітаризму) політика у сфері національного виховання зводилася до того, щоб розмити національну свідомість, зруйнувати весь національно-культурний устрій життя українців, спрямувати в забуття історичну пам'ять, героїчне і трагічне минуле, знищити народні традиції, звичаї, мову. У 1901р. М.Міхновський, виголошуючи промову на засіданні Харківського товариства поширення у народі грамотності, зазначав згубність і шкоду для українських дітей русифікаторських заходів в початковій освіті. Букварі та читанки, які застосовувалися в навчальному процесі, писалися малозрозумілою для дітей-українців російською мовою і були нецікавими та занадто складними для дітей, бо розраховувалися на жителів великоруських губерній [12].

Отже, доходимо висновку, що ті українські родини, які мали матеріальні можливості, віддавали перевагу хатній освіті, де цей процес відбувався під наглядом та контролем, як правило, за участю батьків. Останні вважали, що важливого значення у родинах української еліти кінця XIX – початку XX ст. набували виховання та формування національної самосвідомості дитини, формування уявлення про власну націю, її самобутність. Через національну спрямованість світогляду батьків у таких родинах плекалися гуманістичні основи особистості, її моральні чесноти. Особливо тут шанувалися рідна мова, знання роду та збереження його честі, родинно-побутова культура, гостинність, демократизм стосунків тощо. Саме такі сприятливі умови освіти та виховання, що панували в українській елітарній родині надавали широкі можливості дітям розвиватися інтелектуально, фізично, естетично, творчо.

Так, М.Міхновський, народився у сім'ї українського священика Івана Міхновського, який був зразковим проповідником та з сумлінням ставився до своїх обов'язків. Слушним є згадка В.Андрієвського, що І. Міхновський «свої проповіді виголошував тільки українською мовою, не зважаючи на сувору заборону російської цивільної й духовної адміністрації» [13].

Родина Міхновських була тісно пов'язана з творчістю Т.Шевченка, у близьких стосунках з родиною видатного історика М.Маркевича і з його видатними друзями, з якими батьку Міхновському доводилося спілкуватись [14]. Син був пізньою дитиною, тому сімейний уклад був досить усталений, майже консервативний, і все сильніше проявлялася схильність до непохитного підтримання сімейних традицій, які у процесі виховання відігравали найважливішу роль.

Виховання дітей у сім'ях українських священників на народних традиціях ставали характерними для другої половини XIX ст. У побуті священик був вільний у виборі мови спілкування і зазвичай вибирав рідну, українську. Контролювати повсякденне життя урядові структури не мали змоги. Так О. Лотоцький, відомий український політичний діяч кінця XIX – початку XX ст., вихований у родині священика, так описував світогляд свого батька: «Національне почуття його було щире, природне. Не робив він з того засадничої справи, - українська стихія для нього була надто натуральною,

безперечною річчю, щоб над тим роздумувати, і весь характер нашого родинного життя був суто український. Українська мова була виключною. Мовою спілкування і в нас, і в родині, і в зносинах зі стороннім оточенням – з сусідніми священиками, з місцевою адміністрацією, з офіціалістами сусідніх маєтків і т.п.» [15].

Суттєвий вплив на формування національної свідомості дітей мали домашні зібрання (вечірки), які були традиційними для родин Драгоманових, Старицьких, Рильських, Грінченків, Левицьких, Барвінських та ін. Це були зустрічі видатних людей, на яких обговорювалися література і мистецтво, новини суспільно-громадського життя, проблеми українства. У розмовах постійно порушувалися питання збереження основ національної культури та мови нашого народу. Провідні діячі української культури добре розуміли, що колонізаторським задумам потрібно чинити опір, бо коли зникне рідна мова, культура, то не буде потреби дбати про збереження самобутності української нації. Зазначимо, що в елітарних родинях цього періоду існував культ української мови, її плекали як у приватному, так і в публічному житті. Рідне слово (яскраве, образне, педагогічно доцільне, висококультурне) було головним знаряддям виховання людяності, засобом ціннісного бачення світу, що формувало їх національну психологію, характер, світогляд [16].

Цьому сприяли літературні вечори, де читалися художні твори, у тому числі й про українську минувшину. Такі сімейні читання служили не лише для задоволення інтересів дорослих, а й для підготовки дітей до школи, розширення їхнього світогляду в молодшому шкільному віці. Як правило, читалися книги М. Гоголя, Д. Стороженка, Д. Мордовця та інших відомих письменників, видані російською мовою. Після Валуєвського указу 1863 р. і Емського циркуляру 1876 р. українське друковане слово було заборонене. Але ті, хто перед собою ставив за мету одержати книги І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького і навіть Т. Шевченка, могли це зробити. Без сумніву, в українських сім'ях були книги поета, зокрема «Кобзар». Магнетичний вплив творчості Т. Шевченка діти в елітних родинях відчували дуже рано і перебували у його полоні все життя.

Характерним прикладом існування родинних умов виховання елітарної особистості є родина Д. Донцова. Д. Донцов народився в Мелітополі у 1883 р. Крім нього, в родині ще було два брати і дві сестри. Побутові умови родини були добрі. Сім'я мала великі прибутки з маєтків, які здавали в оренду, та з торговельного підприємства, яке успішно розвивалося. У домі Донцових, за тодішнім звичаєм, розмовляли російською мовою, хоч родина знала й українську мову. Донцов згадує, як його мати влаштовувала так звані читки для дітей і гостей, причому її улюбленим автором був О. Стороженко. В домі була власна бібліотека, яка, крім російських і українських авторів, мала також переклади творів західноєвропейських письменників. Родина відвідувала український театр (гастролі українських театральних труп, які також побували у Мелітополі) і жваво цікавилася культурним життям. Але, згадує учений «...українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко, яких я знаю з того часу, як навчився читати, цебто від 6 років життя (батько мав їх в бібліотеці)» [17].

На національні почуття особистості, що формувалася, значний вплив надавало сільське середовище. Зокрема, К. Серебрякова (дружина В. Антоновича) у своїй згадці про М. Міхновського так описувала настрої своїх ровесників: «Хіба живу людину можна вдержати і не дозволити цікавитися тим, що довкола, не ставити собі питань, чому все йде так, а не інакше, не бачити різниці між українським і московським! Українська стихія була всюди: в повітрі, в природі, в таких характерних і поетичних наших біленьких, соломою критих хатах, у садочках, в наших чудових степах, на яких стільки співу, де кожна частина повітря співає, в чудових місячних ночах, повних співів соловейків, де тільки один кінчає свою пісню, а вже починає другий, де все сповнено їх співом. А у сусідньому хуторі співають дівчата, їм вторять хлопці і пісня розкладається на кілька голосів і летить по степу вдалечінь» [18].

Однак, у родинях з меншими прибутками на перший план висувався приклад батьків та необхідність його наслідування. Олена Пчілка у споминах про М. Драгоманова зазначала: «Завдяки тому, що наші тато й мама не були «великими панамі», у нас не було ніяких гувернерів, ні гувернанток. Доглядала нас мама, за поміччю няньок; про духовний розвиток і про початок науки, себто книжної науки,— дбав тато. Жили ми в дуже близькому оточенню нашої дворової челяді і взагалі дрібної гадяцької людності. А та полтавська повітова людність в ті давні часи ще значно більше зберігала українські властивості, ніж пізніше. Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо: се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут; з усім тим зливалося й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям.» [19].

Перші життєві враження, В. Липинського, також були здобуті від спілкування з українськими селянами та під великим впливом батьків, що наклало глибокий відбиток на його світосприйняття.

Така ж доля випала й В. Винниченкові: у дитячі роки він допомагав батькові, який наймитував, а згодом – пішов у чумаки. Йому судилося зазнати того, що й іншим селянам-бідарям, заробітчанами, – жорстоку експлуатацію, приниження людської гідності, голод, духовну сліпоту й відчай, що вибухає сліпою помстою. Відтоді ненависть до соціальної нерівності стає визначальною підвалиною формування характеру і світогляду В. Винниченка. Уже під час навчання в гімназії підліток не раз виявляв протестні настрої, наражався на конфлікти з начальством, що привело навіть до ускладнень із завершенням освіти [20].

Значний вплив на молодого Б. Грінченка також здійснило навколишнє україномовне середовище та наслідування прикладу батьків. Так, син відставного штабс-капітана, дворянина, повністю русифікованої особи та матері росіянки, Борис виховувався в російському дусі. В сім'ї ніколи не говорили українською мовою. Зростав Борис в атмосфері прихильності, за його словами, до «московських патріотичних тенденцій шовіністичного кольору». Але навколишнє україномовне дитяче середовище справляло на 7-8-ми річного хлопчика свій вплив. Хлопець не тільки насичувався українською мовою, а й пізнав народне життя у всій його простоті та складнощах. Ця народна стихія захопила малу дитину, в душі якої був великий природний потяг до етнічного єства. Та й серед

російської літератури були образи (наприклад, Тарас Бульба), які належали Україні, українству і не могли полишити талановиту дитину байдужою. Не пройшли повз 12 річного Бориса Шевченків «Кобзар» та інші україномовні твори, які потрапляли до нього від сільських товаришів. Це остаточно визначило світоглядну орієнтацію Б. Грінченка. У 13 років він уже стає національно свідомою особистістю. «У 13 років зробився тим, чим...єсть», - писав Б. Грінченко. З тих пір став писати українською мовою. Не маючи системної освіти вивчив німецьку, французьку, польську, чеську, італійську» [21].

Отже, на прикладі Б. Грінченка ми бачимо, що на його становлення як представника української національної еліти впливала не тільки сім'я чи сімейне виховання російськомовної спрямованості, а, насамперед, навколишнє україномовне середовище, природний талант та потяг до етнічного ества. Тобто, сімейне виховання, що набувало значення у формуванні майбутнього представника національної еліти повинно органічно доповнюватися загальним середовищем, повсякденним життям особи.

Отже, формування і розвиток національно свідомої особистості починається від моменту її народження, тому роль родини, яка є першим вихователем дитини, середовищем передачі їй духовного багатства, культурних традицій, практичних умінь і навичок є панівною – це виховання на культурно-історичному досвіді рідного народу, його багатовіковій мудрості, духовності; воно є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання. Незважаючи на антиукраїнську, асиміляторську політику царського уряду, українська елітарна родина залишалась тим острівцем українського духу, де зберігались національні атрибути: традиції, мова, культура, національна ментальність, гуманність і демократизм, честь і гідність нашого народу. Батьки в таких родинах чітко усвідомлювали суспільну роль і значення свого родинного виховання, його взаємозв'язок з суспільно-політичним життям в країні.

В українських родинах значна увага приділялась формуванню загальнолюдських моральних цінностей: правди, любові, справедливості, патріотизму, толерантності, працелюбності тощо. Отримання освіти в хатніх умовах передбачало обов'язковий фізичний розвиток дитини, вивчення іноземних мов, художньо-естетичне виховання, знання класичної літератури.

Окрім цілеспрямованого процесу домашнього навчання та виховання дітей в елітарних родинах, яку не всі українські родини могли мати, на наш погляд, великого значення набували такі форми впливу як власний приклад батьків, українське (переважно - сільське) оточення, домашні зібрання, існування належних умов життя. До того ж становлення української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося у специфічних умовах: по-перше, колоніальна та русифікаторська політика російського царизму штучно уповільнювала процес виховання освічених людей в Україні; по-друге, нерівні умови конкуренції із закордонними спеціалістами гальмували розвиток вітчизняної технічної інтелігенції; по-третє, частина української інтелігенції переймалася революційними ідеями і поповнювала лави загальноросійського визвольного руху; по-четверте, національно орієнтована інтелігенція виступала рушієм та ідеологом культурно-національного відродження в Україні.

Вже напередодні Першої світової війни українська національна еліта мала чіткі критерії щодо свого якісного оновлення та діяльності і виступала досить вагомим чинником українства. Тому предметом подальших наукових досліджень з порушеної нами теми може бути вивчення значення державної освіти у формуванні особистості представників національної еліти України.

Література

1. Занік Я.М. Міська культурницька національна еліта Наддніпрянщини як чинник формування українського соціуму у другій половині XIX – на початку XX століття / Ярослав Занік // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / [Відп. редактор О. Я. Пилипчук]. – К., 2007. – Вип. 32; Філоретова Л.М. Учительська еліта як складова частина антиурядового руху напередодні Першої світової війни / Л.М.Філоретова // Еліта і цивілізаційні процеси формування націй. – У 2-х томах / [Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса]. – К, 2006; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XX ст.). Историко-социальный очерк / Н.А. Шип. – К.: Наук. думка, 1991 тощо.
2. Музичка І. Родина – перша школа / І. Музичка. – Брюссель, Лондон, Мюнхен, Нью-Йорк, Торонто: Вид-во Центр. Управи СУМ, 1974. – С. 1.
3. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навчальний посібник / М.Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – С. 12.
4. Огієнко І. Княгиня Анна – засновниця першої дівочої школи художніх ремесел у Києві / І. Огієнко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №1-2. – С. 64.
5. Новаківська Л. В. Берегиня роду і нації (Олена Пчілка) / Л.В. Новаківська. – К.: Науковий світ, 2002. – С. 20.
6. Хлистун І.Г. Сімейні виховні цінності у родині Старицьких-Лисенків / І.Г. Хлистун // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Вип. 11. – К.: Науковий світ, 2005. – С. 239-243.
7. Хлистун І. Г. Естетичний аспект формування національної еліти (на прикладі родини Старицьких – Лисенків) / І.Г. Хлистун // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. - Том 51.- К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. - С.82-89.
8. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник / Н. Сивачук. – К.: Деміург, 2003. – С. 7.
9. Франко І. Педагогічні статі і висловлювання [упоряд. О.Г. Дзевєрін]. – К.: Радянська школа, 1960. – С. 9.
10. Євшан М. Національне виховання / М. Євшан // Життя і мистецтво. – 1920. – Ч. 2. – С. 39.
11. Побірченко Н. Проблеми національного виховання в творчості Івана Нечуя-Левицького: Семінарії / Н. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2000. – С. 74-76.
12. ДАХО. - Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 251. – Арк. 108.
13. Андрієвський В. Микола Міхновський / В. Андрієвський. - Мюнхен, 1950. - С. 589.
14. ДАЧО. – Ф. 1435. - Оп. 1. - Спр. 832. - Арк. 109.
15. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Ч. 1. – Варшава, 1932. - С. 7-8.
16. Хлистун І.Г. Національне виховання в родинах української еліти (кінець XIX- початок XX століття): дис. ...кандидата пед. наук: 13.00.01 / Хлистун Інна Григорівна. – Умань, 2006. – С. 60.
17. http://www.ukrstor.com/ukrstor/donzow_bio.html
18. Антонович К. З моїх спогадів про Миколу Міхновського / К. Антонович // Самостійна Україна. - 1957. - Ч. 11. - С. 4-9.
19. Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова. / Олена Пчілка // Україна. – 1926. - № 2-3. - С. 38-64.
20. Солдатенко В. Володимир Винниченко: “...Я заявляю ...про своє бажання вступити до К.П.У” / В. Солдатенко. – С. 20. / <http://komukr.kpu.net.ua/2005.04/8.htm>
21. Белебега І.О. Українська еліта / І.О. Белебега. – Харків: Березіль, 1999. – С. 193.

Каденюк А.С. Формирование элитарной личности на бытовом уровне: исторический аспект (вторая половина XIX в. – 1914 г.).

Проанализировано влияние семейного бытового воспитания на становление личности представителей элиты в Украине в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: семья, быт, воспитание, элитарная личность.

Kadenyuk A.S. Forming of elite personality at domestic level: historical aspect (second halves of XIX century - 1914).

Influence of family domestic education on becoming of personality of representatives of elite in Ukraine in the end of XIX – the beginning of XX century is analyzed.

Keywords: family, way of life, education, elite personality.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
08.11.2011

УДК 94(477) «10/11»

Кальницька Н.Д., Шишкова О.М.

МОРАЛЬНІ НАСТАНОВИ У РОБОТАХ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ ТА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Проводиться паралель між двома титанами слова: Володимиром Далем та Володимиром Мономахом, у працях яких зустрілися ті моральні настанови, що не втратили свого значення і сьогодні.

Ключові слова: «Повчання дітям», «Тлумачний словник», прислів'я, морально-етичні поради, духовність, релігія.

Особа – творець історії. Цей цілком незаперечний за своєю сутністю вислів не завжди вважався правильним: лише півстоліття тому людина не мала права ні на особистість, ні на бодай якое окреме значення у своєму суспільстві. Але змінюються часи, змінюються оцінки. Повертається правда історії, а з нею й наші погляди на неї, як на спільність долі людей. Люди сьогодні, живучи своїм життям, через свої турботи, на жаль починають забувати про історичне минуле свого народу, про тернистий шлях, який він проходить до визнання, про всі перипетії долі, які тією чи іншою мірою заважали становленню народності зі своєю власною мовою, традиціями, обрядами та звичаями. У житті кожної людини поряд ідуть добро і зло, правда і брехня, порядність і підлість, щирість і лукавність, працьовитість і лінощі, патріотизм і зрадництво. І ці поняття будуть вічними, доки буде існувати людство. Тому звернення до позаісторичних етичних норм завжди буде актуальною.

Володимир Мономах і Володимир Даль – дві людини, яких відділяють одне від одного вісім століть. Вони такі різні, але їх погляди на суспільство, життя та морально-етичні вчинки залишаються незмінними і легко простежуються крізь призму віків нами, сучасниками. Найсильніша риса творів двох Володимирів – їх психологічна насиченість та поетичність образної мови. Вони так тонко розуміли настрої та почуття своєї країни, тому, з часом, це легко відбивалося на папері і отримувало всенародне визнання. Вони знали, що людям ніколи не пізно вчитися, тим паче, якщо навчатися вони будуть на помилках своїх ідейних наставників. Часто в своїх творах Володимири зверталися до сумління, яким повинні підпорядковуватися усі вчинки. Хоч Мономах і Даль жили в різних століттях і в державах, що перебували на

відмінних етапах розвитку, але вчинки та бажання людей залишалися незмінними в будь-який історичний період: вони кривдили ближнього свого, були ладні піти на все, щоб захопити владу, а жага до збагачення – основна мета життя кожного. Проте з'являлися представники «іншого бачення»: порядність і вихованість займали провідне місце, людські якості розглядалися зовсім по-іншому. Такі люди хотіли докорінно змінити суспільство, зробити його ідеальним; часто такі «мрійники» не могли знайти собі місця в цьому суспільстві, бо їхні ідеї вважалися утопічними, і держава, на думку керівних станів, не потребувала таких рішучих змін.

Твори В. Даля зібрані в одне ціле звід народнопоетичних моральних стандартів, які зберегли своє значення і у теперішні часи. Він постає перед нами як продовжувач справи Володимира Мономаха – князя, який увійшов в історію не тільки як відомий полководець, що розбив половців, але і як літературний діяч. Він – провидець, автор «Повчання», яке залишилося у спадок нащадкам та в якому і зараз можна знайти поради. Недаремно Даль стверджував, що Володимир Мономах «велик яко Бог» [1, с. 3].

Метою роботи є висвітлення творчості В.Даля, основаної на морально-етичних принципах, що тісно поєднуються, і є продовженням «Повчань» Володимира Мономаха, першоджерелами яких є народна мудрість.

Для Луганщини, як і для всього Донбасу, XIX століття було часом пізнання себе як важливої частини країни, що має виняткову самостійну цінність. Розвиток виробничих сил проходив в умовах активного творчого життя народу, який представив різноманітні зразки культури. «Одним із багатьох був феномен Володимира Даля, котрого подарувала світові Луганщина» [3, с. 267].

Володимир Даль народився 10 листопада 1801 року у Луганську. Тут пройшло його дитинство, зародилася любов до рідного краю, яку він проніс через усе своє довге життя, обравши собі літературний псевдонім Козак Луганський. Через 4 роки сім'я переїхала до Миколаєва. Тут і почалося формування світогляду хлопця. З малих літ Даль полюбляв бувати на міських базарах та ярмарках, де в їх веселому дійстві прислухався до барвистої мови своїх земляків, зачарований, простоюючи годинами перед яким-небудь сивим Перебендею, що, перебираючи струни кобзи, виспівував думи про колишні славні подвиги козацтва.

Потім був Петербурзький морський кадетський корпус, закінчивши його, молодий мічман повертався додому і дуже змерз, на що співчутливий перевізник показав батоном на небо, промовив: «Замолаживает!». Володимир, не знаючи цього слова, спитав пояснення і записав його: «Замолаживать – иначе пасмурнетъ – в Новгородской губернии значит заволакиваться тучами, говоря о небе; клониться к ненастью» [1, с.222]. Як визначить Даль, це слово і стане початком його чотиритомного «Тлумачного словника», першим кроком у розвитку його літературних, етнографічних та лінгвістичних здібностей.

У 30-40- х рр. XIX ст. В. І. Даль був найпопулярнішим письменником повсякдення і склав 100 нарисів російського життя, котрі друкувалися у «Вітчизняних записках» та в інших столичних журналах, а пізніше склали два томи у зібранні його творів. Його діяльність високо цінували О. Пушкін, І. Тургенєв, В. Белінський. У 1845 р. Белінський написав: «Після Гоголя це

перший талант у російській літературі» [4, с. 81]. Звернення до коренів, до минулого було притаманне творчості В. Даля, тому не дивно, що не міг він оминати і праці Володимира Мономаха.

Слід зазначити, що за князювання Володимира Мономаха у Києві (1113–1125) на Русі вщухли міжкнязівські чвари. У Видубицькому монастирі за його підтримкою було створено осередок книжників. Це був ідеологічний центр всієї Київської Русі. На замовлення князя було розпочато написання «Повісті временних літ». Сам Мономах також не цурався пера, будучи ідейно спорідненим із цим осередком книжників.

Наприкінці київського князювання Володимир почав замислюватися над сенсом життя, над долею суспільства, намагався оцінити свою тривалу політичну кар'єру. Він бажав передати величезний досвід нащадкам, прагнучи, щоб вони взяли з нього найкраще й не повторювали його помилок. Так, слід гадати, було і створено «Повчання дітям».

Твір князя був написаний людиною, яка пройшла тривалий шлях до посади володаря. Уже будучи старим, Мономах не приховував негативних вчинків, яких припустився на довгому життєвому шляху. Скорботний тон твору був викликаний недосяжністю того політичного і морального ідеалу, якого прагнув та не завжди досягав князь. «Твори Володимира Мономаха дають нам яскравий образ освіченої світської людини старої Русі, зокрема її книжного читання, мовного та літературного вміння, а разом із тим християнського забарвлення політичної ідеології того часу [8, с. 128]». «Повчання» написано приблизно у 10-х рр. XII ст. У ньому згадується, що Володимир уже готується до смерті – він пише повчання «сидячи на санях», – та дякує Богові за те, що «довів його до цих днів». Починається коротеньким вступом, де князь, говорячи про свій вік, просить дітей та інших читачів («хтось інший, хто почує грамоту цю») поставитися з повагою до повчання, а коли воно не сподобається, то вибачити авторові, зважаючи на його старий вік, – мовляв, «сказав нісенітницю на далекому шляху».

Мудрий правитель дає поради князям щодо того, як управляти державою. Певно, що над своїм твором він працював протягом багатьох років. Перша частина була написана тоді, коли Мономах готувався посісти київський стіл. Ця частина – релігійно-морального характеру, з рясним уживанням текстів св. Письма та релігійних цитат. Вона починається текстами з Псалтиря, вибраних із тих місць, що читаються у перший тиждень Великого посту. Головна тема – загибель грішних та спасіння праведних: «Якщо ви будете хрест цілувати братам чи комусь іншому, то усправедливте серце своє на те, на чому зможете устояти, на тому й цілуйте, а, поцілувавши хрест, стережіться, щоб не погубили душі своєї, порушивши присягу» [6, с. 46]. Виписавши ще моральні поради юнакам з «Поучення» Василя Великого, Володимир додає ще кілька порад. У них ідеться про моральну дисципліну: «опанування очей, утримання язика, смиренність ума, поневолення тіла, знищення гніву, чистота думки, дбання про добрі вчинки». «Як тебе чогось позбавляють – не метися, як тебе ненавидять або женуть – терпи, як тебе ганять – прохай вибачення [8, с. 124]». Похвалою Господові Мономах закінчує першу частину, в основному за те, що Бог так небагато вимагає від людини (у Даля читаємо «Жити – Богу служити»). Не треба зовсім «самотності, чернецтва, посту», достатньо «трьох малих дій» -

«каяття, сліз, милостині». Володимир закінчує проханням до читачів виконувати якщо не все, то хоча б половину цих духовних вимог.

У другій частині «Повчань» описано походи князя, його військові дії, подаються світські поради, переважно щодо політичної моралі. Тут спочатку йдеться про князівські обов'язки та обов'язки загальнолюдські. Світські повчання закінчує Володимир програмою князівського дня: вставати до схід сонця: «... нехай не застане вас сонце в ліжку», найперше йти до церкви, потім радитися з дружиною: «... дружину любити і не давати власті над собою» [6, с. 47], судити людей (це знаходимо і у Даля: «Суди того, хто скривдив кого»).

Третя частина написана пізніше і звучить як заповіт руського правителя своїм синам і нащадкам, пояснює попередні поради князя на прикладі його власного життя: «Не пильнував я життя свого, не жалував своєї голови. Що треба було робити слугі, те робив сам...; також і бідного і смерда, і убогої вдовиці не давав сильним покривдити (цього торкається і Даль: «Бідного ображати – собі добра не бажати») [7, с. 89].

Отже, твір князя Володимира змальовує ідеальний образ правителя Руської землі, який повинен стежити за збереженням єдності та могутності Русі, запобігати князівським усобицям і захищати руські землі від нападників. Він сподівався на те, що майбутні покоління винесуть із цих «Повчань» зерно істини і не зроблять тих помилок, які колись у своєму житті припустився сам Мономах.

«Світські поради» були витримані у дусі християнської гуманності. Почавши з допомоги бідним, сиротам та вдовицям, Володимир звертався до правосуддя взагалі, вимагаючи м'якого суду (він проти смертної кари): «Звільни покривдженого, суди (справедливо) сироту, оправдай вдовицю»; вірності обіцянкам: він радив додавати «хресне цілування» лише тоді, коли людина певна, що зможе виконати свої обіцянки.

У свою чергу «полюючи» на слова В.І. Даль ніколи не розлучався із зошитом, до якого він записував тлумачення різних слів, прислів'їв і приказок: «Не соромно мовчати, коли нічого сказати», «У чужій хаті не будь примітній, а будь привітний [2, с. 113]». Подібні правила-настанови можна знайти в «Повчаннях» Володимира Мономаха. Однаковими є у В. Даля і В. Мономаха пошана до людей: «Старших шануйте, як отця, а молодих – як братів», піклування про хворих, ставлення до жінки: «Жону свою любіте, але не дайте їй над собою власті». Князь засуджує лінощі, пияцтво: «Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло» (Даль також звертається до одвічних проблем: «П'яниця не свій – сам собі чужий», говорить про те, що краще кропіткою працею збирати гроші, аніж пропивати їх: «Труд грошину копить, а хміль її топить»), «Лінощі усьому лихому мати: що людина вміє – те забуде, а чого ж не вміє – того не вчиться» [7, с.112]. Ці перестороги є актуальними і в наш час.

На жаль, морально-етичні поради не були поширеними серед населення, до них зверталися тільки тоді, коли у черговий раз обпікалися, а до тих пір принципи покривалися пилюкою віків і ніхто не проявляв ніякої ініціативи, щоб черпати мудрість.

На творчості Володимира Даля позитивно відобразилося хороше знання ним життя людей – ніхто із письменників XIX ст. не подорожував по Русі

стільки, скільки цей чоловік. «Прекрасні душевні якості, обдарованість, товарицькість, різносторонність інтересів Козака привертали увагу оточення [4, с. 81]». У протывагу йому Мономах, залишаючись у своїй світлиці, знав про становище свого князівства тільки з розповідей свого оточення – це говорить про те, що князь не міг тверезо оцінювати ті чи інші події.

На відміну від Володимира Мономаха, Даль збирав прислів'я та приказки протягом усього життя, – це не було стихійним поривом. Князь же хоч і цікавився правовою літературою, проте не поспішав створити звід законів і вже, будучи літньою людиною та спостерігаючи за усобицями між своїми братами, він вирішив залишити своїм нащадкам твір, в якому важливу роль відіграють «моральні норми, яких має дотримуватися кожна освічена людина» [5, с. 80].

Таким чином, князь Київської Русі Володимир Мономах та просвітник ХІХ ст. Володимир Даль, кожен у свій час, вони зробили величезну роботу і залишили неоціненний внесок до скарбниці української літератури та історії. «Повчання» одного, разом із зібраними прислів'ями іншого створюють довершений витвір, яким у власному житті повинна користуватися кожна людина.

Зазначимо, в основі «Повчання» В. Мономаха та просвітницької діяльності В. І. Даля були покладені моральні принципи, що є основою християнського віровчення. Якщо людина давньоруських часів відрізнялася глибоким зануренням у релігійну стихію (це було стандартом середньовічної епохи), то у ХІХ ст., у часи промислового перевороту та впливу ідей реалізму, підняття освітнього рівня населення, дуже важливим для суспільства було зберегти морально-етичну сторону. Це прекрасно розумів В. І. Даль. Тим більше, що подібна проблема залишається важливою і актуальною у будь-якому історичному вимірі і для будь-якого суспільства (християнського, мусульманського тощо). Це інтернаціональне та вічне питання і вирішувати його треба постійно, доки буде існувати людство.

Література

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. / Даль В. И. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004 – 700 с.
2. Єненко Ю.О. Слово про Козака Луганського: Художньо-документальний нарис / Єненко Ю.О. – Луганськ: Редакційно-видавничий відділ опублікування преси, 1994. – 64 с.
3. Історія Луганського краю: Навчальний посібник / Єфремов А. С. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 432 с., 16 кол. іл.
4. Мій рідний край – Луганщина: Конспекти тем для вчителів та учнів / Укладач Сорокіна Г. А. – Луганськ: СПД Резников, 2008. – 164 с.
5. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.
6. Остапенко П.В. Усі видатні постаті історії України / Остапенко П.В. – Х.: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – 352 с.
7. Свідерській Ю. Історія України: Підручник / Свідерській Ю. – К.: Грамота, 2007. – 272 с.
8. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Чижевський Д. – Київ: Просвіта, 1999. – 558 с.

Кальницькая Н.Д., Шишкова О.М. Моральные принципы в работах Владимира Даля и Владимира Мономаха.

В статье проводится параллель между двумя титанами слова: Владимиром Далем и Владимиром Мономахом, в трудах которых встретились моральные принципы, не утратившие своего значения и сегодня.

Ключевые слова: «Поучение детям», «Толковый словарь», пословицы, морально-этические советы, духовность, религия.

Kalnitskaia N.D., Shishkova O.M. The moral principles in the works of Vladimir Dahl and Vladimir Monomakh.

In the article draws a line between two artists of the word V. Dahl and V. Monomakh, the moral principles that met at their works did not lose importance in present time.

Key words: «Precept to children», «The explanatory dictionary», proverbs, moral advises, spirituality, religion.

Рецензент: **Євдокимов М.О.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
08.09.2011

УДК 930.35(477.7):911.37(«18-19»)

Константинова В.М.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Аналізуються основні зібрання опублікованих джерел з історії урбанізаційних процесів на півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що вийшли друком з кінця 80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Південна Україна, опубліковані джерела, урбанізація.

Із пошуками коріння «міської традиції» непересічного значення набуває дослідження характеру, специфіки та конкретики урбанізаційних процесів у регіоні за імперської доби. Причому чи не вирішальним для розуміння цих процесів є звернення до періоду, що слідував за початком реформ Олександра II — адже саме з цим часом традиційно асоціюється поширення Україною модернізації, складовою якої зазвичай і вважається урбанізація. І саме стосовно цього часу в «міській» історіографії наявний цілий комплекс лагун, фактографічних помилок і кліше, що, будучи зумовлені використанням традиційного кола джерел і тривалим домінуванням класового підходу, не давали змоги побачити цілісну коректну картину урбанізації Південної України, підміняючи її «біографіями» окремих міст або ж висвітленням лише окремих аспектів «міської історії», часто — без бачення місця цих аспектів у загальній логіці урбанізації.

Задля формування чіткішого уявлення про актуалізовану джерельну базу, для акцентування на тих джерельних комплексах, які, попри свою важливість для реконструкції урбанізаційної історії Півдня, досі залишалися не введеними до наукового обігу, вважаємо за доцільне зосередитися на розгляді джерел при їх розподілі за формальною ознакою на неопубліковані та опубліковані. В статті звернемо увагу на опубліковані джерела на рубежі ХХ – початку ХХІ ст. з історії урбанізаційних процесів. Помітне розширення і тематичного, і видового кола джерел, до якого звертаються археографи, спостерігається з кінця 1980–х рр.

Усе поширенішою стає практика публікації джерел у додатках до монографічних досліджень. Зокрема документи, що стосуються станиць Азовського війська 1861 – 1867 рр., з Повного Зібрання законів Російської

імперії, фондів Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву Краснодарського краю опубліковані в додатках до монографії Л. Маленко [11]; низка документів, цікавих у контексті урбанізаційної проблематики, опублікована А.В. Гедьо [8].

Разом із тим набуває поширення публікація суто археографічних видань.

Останнім часом з'являється все більше видань, які являють собою зібрання листівок і фотографій, причому якість і поліграфії, і коментарів, що супроводжують фотодокументи, широко варіюється [10, с.78].

Видані щоденники бердянця В.К. Крижанівського, матеріали з історії Херсона, Олександрівська, Єлисаветграда, Берислава, Одеси, інших міст Півдня [10, с.78].

На особливу увагу заслуговує започаткована Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України серія «Джерела з історії Південної України», в рамках якої, між іншим, опубліковані епістолярна спадщина родини Нечаєвих [9] і низка мемуарів та щоденників, в яких відобразилося сприйняття міст регіону як селянами, так і безпосередньо їхніми мешканцями [12–14].

Останнім часом ведеться активна робота з публікації усних джерел з історії Південної України, записаних організованими А.В. Бойком експедиціями Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізькою філією Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Експедиції проводилися починаючи з 2000 р., і серед опитаних респондентів було присутньо чимало тих, хто пам'ятав події досліджуваного нами періоду. Важливо, що в запитальниках цих експедицій присутній окремий тематичний блок «Село та місто».

Поки ще чекають на публікацію комплекси усноісторичних джерел, сформовані нами в ході експедицій з дослідження проблем «Феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції» і «Свої серед чужих, чужі серед своїх?»: сприйняття городянами Північного Приазов'я селян-переселенців і місце останніх у соціальній структурі міст краю». Хоча абсолютна більшість записаних розповідей стосувалася переважно епохи «соціалістичного будівництва», часів розгортання урбанізації як широкого процесу, визначеного індустріальним розвитком кінця 1920-х – 1930-х рр., нам вдалося отримати кілька усних свідчень, в яких переказувалися родинні згадки про «допромислову добу» в історії регіону; дещо більше переказів було про часи активного розвитку міст Півдня ХІХ ст., про період пореформеного піднесення промисловості й торгівлі, про процеси початку ХХ ст.

Варто згадати, що при певному інтересі західних дослідників до Південної України та безпосередньо її «міської історії», вони і за радянських часів, і в пострадянський період акцентували увагу на створенні аналітичних, а не археографічних праць.

Насамкінець огляду джерел з історії урбанізаційних процесів Південної України варто наголосити, що широта урбаністичної проблематики, стан розвитку діловодства, досягнення видавничої справи, добра, порівняно з попередніми історичними періодами, збереженість архівних фондів та ціла низка інших чинників зумовили існування потенційної джерельної бази, актуалізувати яку в повному обсязі одному дослідникові чи навіть інституції не

уявляється можливим. Адже лише виявлені та опубліковані нами спільно з І.І. Лиманом матеріали з історії тільки одного міського навчального закладу регіону — Бердянської чоловічої гімназії — склали двотомник обсягом 134 умовних друкованих аркушів [4; 5] (ще два томи цього археографічного видання, в яких простежується історія Бердянського навчального закладу 1920 – 1953 рр. і вміщується ряд документів з історії гімназії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., мають обсяг 140 умовних друкованих аркушів [6; 7]). Самі виявлені, систематизовані та опубліковані нами статті газети «Одеський Вісник» за 1861 – 1893 рр., присвячені лише одному південноукраїнському місту — Бердянську — склали двотомне археографічне видання обсягом 45 умовних друкованих аркушів [2; 3]. Нарешті, тільки матеріали, які стосуються одного бердянця — В.К. Крижанівського — склали археографічне видання в 17 умовних друкованих аркушів [1].

Література

- 1.«Бердянський літописець» Василь Крижанівський / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. — Бердянськ-Київ-Едмонтон: РА «Тандем-У», 2007. — 300 с.
- 2.«Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861 – 1875 рр.) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. — Бердянськ-Таганрог: РА «Тандем-У», 2007. — 360 с.
- 3.«Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876 – 1893 рр.) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. — Бердянськ-Невинномиськ: РА «Тандем-У», 2007. — 339 с.
- 4.Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. — К.: Освіта України, 2007. — 631 с. — (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II).
- 5.Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман.— К.: Освіта України, 2006. — 528 с. — (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I).
- 6.Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932 – 1953 роки) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман.— К.: Освіта України, 2009. — 782 с. — (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том IV).
- 7.Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920 – 1935 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова.— К.: Освіта України, 2008. — 569 с. — (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III).
- 8.Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): Монографія / А.В. Гедьо. — К., 2001. — 245 с.
- 9.Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець ХVІІІ – перша половина ХХ століття) / Упорядники: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та інші. Наук. ред. А. Бойко. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. — 488 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 3).
10. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) / В.М. Константинова. — Запоріжжя: АА Тандем, 2010. — 596 с.
11. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866) / Л. Маленко. — Запоріжжя, 2000. — 513 с.
12. Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій. Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. — 484 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 5. Книга 1).
13. Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій. Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. — 542 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 5. Книга 2).
14. Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. — 632 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 9).

Константинова В.Н. Опубликованные источники по истории урбанизационных процессов на юге Украины второй половины XIX – начала XX в.

Анализируются основные собрания опубликованных источников по истории урбанизационных процессов на юге Украины второй половины XIX – начала XX в., которые были напечатаны с конца 80-х гг. XX в.

Ключевые слова: Южная Украина, опубликованные источники, урбанизация.

Konstantinova V.M. Published sources of the history of urbanization processes in the Southern Ukraine of the second half of the XIX – at the beginning of XX century

The main collections of published sources of the history of urbanization processes in the Southern Ukraine of the second half of the XIX – at the beginning of XX century, that were published from the end of 80th of the XX century, are analyzed.

Key words: Southern Ukraine, published sources, urbanization.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
30.08.2011

УДК 355.018:323.11(477) «1945/1953»

Корольова Г.І.

ВПЛИВ КОРУПЦІЙНИХ ДІЙ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ НА СУСПІЛЬНУ СВІДОМІСТЬ СЕЛЯН УКРАЇНИ (1945-1953 рр.)

Визначені причини і масштаби розповсюдження корупції серед партійно-радянської номенклатури обласного і районного рівнів і голів колгоспів у повоєнний період історії України. Проаналізовано вплив корупційної діяльності партократів на суспільну свідомість селян.

Ключові слова: корупція, корупційні дії, хабарництво, партійно-радянська номенклатура обласного і районного рівня, селяни, суспільна свідомість.

Одним з найголовніших державних завдань в Україні є боротьба з корупцією. У всіх розвинених державах світу корупція відноситься до тяжких кримінальних злочинів. Згідно з макроекономічними дослідженнями, вона є перешкодою для економічного зростання країни, у тому числі аграрного сектора. Крім того, небезпечним є вплив корупції на суспільну мораль громадян. На наш погляд, для визначення шляхів подолання цього суспільно небезпечного явища слід проаналізувати його витoki, які відносяться до радянського періоду історії країни. Поза всяким сумнівом, сформовані у той час моральні норми вплинули на сприйняття корупції і в незалежній Україні. Багато чиновників є вихідцями з партійної номенклатури СРСР, вони перенесли усталені практики, пристосували їх до теперішніх реалій. Так само частина ціннісних норм досі транслюється певною частиною суспільства, у тому числі й селянами, які зберегли такі цінності як патерналізм та боязливе відношення до владних структур.

Проблема поширення корупції в радянський період історії привертала увагу науковців. У світ вийшло чимало узагальнюючих праць та монографій, які досліджували корупційні дії бюрократії вищого ешелону влади в СРСР. Так, дослідники В.С. Журавський, М.І. Михальченко та О.М. Михальченко в колективній монографії розглянули взаємозв'язок корупції з різними сферами суспільного життя [1]. Серед вчених, які безпосередньо вивчали історію корупції в СРСР, слід зазначити К. Кожемякіна, Г.Д. Божка, Э.Ю. Козонова, П. Берліна та ін. [2-5]. Науковці доводили, що корупції є не політикою, а антиполітикою, яка руйнує державний механізм та деформує суспільні відносини. З нашої точки зору,

доцільним є дослідження масштабів розповсюдження корупції серед чиновників низового і середнього рівня керівництва сільським господарством, вплив їхній дій на зміну норм моралі селян.

Відомо, що корупція поширюється зверху вниз, проте приклад «верхів» є показовим для всього суспільства. Ми будемо розглядати діяльність не стільки вищої партійно-державної еліти, а номенклатури обласного і районного рівнів, голів колгоспів, які безпосередньо керували питаннями сільського господарства. Метою нашого дослідження є аналіз впливу корупційних дій цих управлінців на суспільну свідомість селян у повоєнний період історії України, коли після перемоги у Другій світовій війні відбудовувалася економіка країни.

Перш за все, необхідно визначити поняття корупції. При цьому відмітимо, що в науковій літературі цей термін розглядається як неоднозначне явище. *Корупція* (від лат. corrumpere — «розтлівати») — термін, що позначає використання посадовою особою своїх владних повноважень і прав у цілях особистої вигоди, що суперечить законодавству і моралі. Найчастіше термін застосовується по відношенню до бюрократичного апарату і політичної еліти [6]. Слід зазначити дві складові цього поняття. Одна пов'язана з нелегальним використанням службового становища в корисних цілях, інша говорить про мотивацію поведінки, тобто про моральну деградацію корупціонера. Ця сторона проблеми найчастіше залишається в тіні, адже саме з неї і починається корупція. До корупції може бути схильна будь-яка людина, що володіє дискреційною владою (право на розподіл ресурсів, які не є власністю особи). Визначальним стимулом до корупції є можливість здобуття економічного прибутку, а суттєвим стримуючим чинником — ризик покарання. Відмітимо, що А. Данте в «Божественній комедії» помістив хабарників у восьме (передостаннє) коло пекла [7].

Слід зазначити, що в Радянському Союзі у порівнянні з Російською імперією кількість чиновників збільшилася у декілька разів. Так, якщо в 1913 р. на 1000 жителів їх було 1,63, то в 1922 р. вже 5,2; 1928 р. — 6,9; 1940 р. — 9,5; 1950 — 10,2 [8]. Безумовно, серед них було чимало чесних людей, які щиро вірили в ідеали комунізму. Але, на відміну від простих робітників і селян, партійно-державні управлінці за рознарядкою мали багаточисельні привілеї, які не лише не контролювалися суспільством, але і зовсім не витікали з теорії класиків марксизму-ленінізму. Втім, навіть ці пільги не задовольняли потреби частини номенклатури. Радянська влада намагалася боротися з корупцією, але ця боротьба мала специфічні особливості. По-перше, корупція як поняття і як явище в офіційно-нормативних документах не визнавалась. Радянська енциклопедія наступним чином визначала цей термін: «Корупція - (від лат. corrūptiō - підкуп) процес, пов'язаний з прямим використанням особою прав завдяки його посади, в цілях особистого збагачення. Корупція характерна для буржуазних держав і суспільств» [9]. Звертає на себе увагу політизованість цього визначення. Громадянам нав'язувалася думка, що для соціалістичного суспільства вона є нехарактерним явищем. По-друге, замість поняття «корупція» в радянську «правосвідомість» запроваджувалися терміни «хабарництво», «зловживання службовим становищем», «потурання». Кримінальна відповідальність за цей злочин була встановлена ще Декретом РНК РСФРР «Про хабарництво» (8.05.1918 р.), який передбачав позбавлення

волі на термін 5 років у поєднанні з примусовими роботами. Надалі відповідальність за одержання і надання хабара встановлювалася Кримінальними кодексами СРСР 1922 р., 1926 р. та 1960 р. Кодекс УСРР 1927 р. за отримання хабара при обтяжуючих обставинах передбачав застосування виключної міри соціального захисту – розстріл [10]. Отже, з одного боку радянська влада намагалася боротися з корупцією найбільш радикальними методами, з іншого - заперечення терміну приводило до заперечення самого явища, тим самим заздальгідь влада прирікала на невдачу як аналіз явища, так і боротьбу з його кримінально-караними наслідками.

У повоєнний час головним завданням для СРСР, зокрема України, стало швидке відродження економічного потенціалу країни, у тому числі й сільського господарства. Багато в чому це сталося завдяки наявності сильної державної влади. Адже серйозною перепоною для відновлення мирного життя стало розповсюдження корупції. Існує думка, що у період керівництва Радянським Союзом Й. Сталіна вона мала обмежений характер. Безумовно, якщо порівнювати її масштаби у зазначений період із періодом «застою», насправді хабарництво не мало всеохоплюючого характеру. Але повільно корупція зачепила практично всі прошарки суспільства. Втім специфіка боротьби з цим явищем полягала у вибірковості засудження, адже верхівка партії була практично недоторканою. Навіть ті судові процеси, що відбулись, були приховані від суспільства, а осуду з боку суспільства корупціонери так і не зазнали.

Ситуацію не виправив навіть Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4.06.1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і суспільного майна» [11, арк. 70]. Чимало керівників партійно-державних установ обласного і районного рівня, голови колгоспів все активніше використовували службове становище для розкрадання колгоспного майна. У зв'язку з цим інтерес викликають листи громадян керівникам партії та уряду України і Радянського Союзу. Так, група офіцерів - комуністів (10 осіб), що проживали в м. Берегово Закарпатської області 12.12.1947 р. написали листа секретареві ЦК КП(б)У Л.М. Кагановичу, в якому повідомляли: «Окружком послав нас, полковників у відставці, на хлібозаготівлю в села. Ми з'ясували, що винними у незадовільній ситуації з постачанням державі хліба і молока є керівні працівники. Завідувач земельним відділом Клещенко і агроном Товт умисне заплутали кількість землі у населення, щоб легко було брати хабар. У результаті бідняки мають 1 га, а по книгах значиться 3-4 га. У селі Дідове біднота так і говорить: «Стався куркульський розділ землі - кулакам землю дали, а нам немає». По 20 соток землі вони відібрали у 22-х селян на користь начальника Окружного відділу МВС Дмитренка, заступника голови Окрісполкому Шкляренка і інструкторів обкому Клещенко і Фабіана. Землю їм обробляють кулаки. Крім того, офіцери повідомили, що «3-й секретар ОК Никітенко і Шкляренко «дали санкцію» селянам села Паскудь гнати самогон із хліба». Однак, 31.07.1947 р. органи міліції затримали селянина Іжовського за протизаконне виготовлення самогону. Матеріал направили до суду, але із-за втручання Никітенка, кримінальну справу закрили. Обком партії за порушення соціалістичної законності оголосив зазначеним посадовим особам лише догани [12, арк. 56-63].

Таким чином, в умовах заперечення легального приватного підприємництва неодмінними атрибутами корупціонерів були управлінська

позиція і наявність неформальних контактів з безпосереднім начальством і ключовими особами з правоохоронних і контролюючих органів. При цьому корупціонерів дуже цікавила можливість володіння землею як джерела для отримання додаткового прибутку. Підкреслимо, що описані події відбувались у період голоду 1947 р., коли мільйони громадян України були фізично виснажені через відсутність необхідних продуктів харчування. Крім того, дуже негативні наслідки на свідомість селян мала вказівка партійної номенклатури виготовляти самогон у таких умовах.

Законодавство Радянського Союзу допускало в якості джерел інформації анонімні заяви та листи від громадян. Так, анонімний лист на ім'я уповноваженого Ради Міністрів СРСР з колгоспних справ 22.12.1950 г. поступив від селян Кременецького району Тернопільської області: «Ми, група товаришів партійно-радянського активу, звертаємося до вас з питанням – може бути так, щоб колишній секретар райкому КП(б)У тов. Канілов грубо порушував Статут колгоспу, узяв собі корову, конфісковану у попа, яка має бути в колгоспі, але оскільки ця рекордсменка давала добовий надій 25030 літрів молока, так, на його думку, такої корови в колгоспі не повинно бути, а лише у нього. Це говорить про пережитки приватновласницької психології в його свідомості. Радянський народ веде рішучу боротьбу з розкрадачами суспільної власності, але в Тернопільській області цю істину, що записана в Сталінській Конституції, не виконують окремі начальники. Канілов уповноваженим райкому партії дав вказівку: у чесних колгоспників забрати зернові з присадибних ділянок. Ці дії викликали незадоволеність у місцевого населення, яке зверталось із скаргами в Раду Міністрів і ЦК КП(б)У, але хліб колгоспникам так і не повернули, а зараз серед колгоспників йдуть розмови, що Канілов отримав підвищення – його перевели в обком партії. Приїдете до нас в район, Ви ще більше узнаете. Ми сподіваємося, що Ви вживете заходи, якщо ж Ви поступите так, як працівники з області – ми повідомимо товариша Андрєєву» [13, арк. 50]. Отже, селяни-активісти, які щиро вірили в справедливість радянської «народної влади», не бажали мовчати про обкрадання колгоспників апаратними робітниками та сподівались на допомогу більш «високого начальства». Але відсутність сформованих механізмів взаємодії інститутів влади та громадян, кумівство і політичне заступництво приводили до послаблення механізмів контролю суспільства над корупцією.

Листи, які містили прохання допомоги в боротьбі з корупцією на місцях, поступали і в редакцію газети «Правда». Так, обстановку в Каменсько-Бугському районі Запорізької області описав завідувач районного відділу соціального забезпечення, гвардії майор у відставці Давіденко. У своєму листі від 27.10.1947 р. «В «Правду» про правду» він повідомив, що районне керівництво і голови колгоспів другий рік саботують хлібозаготівлі і потурають злодіям. Щодня в районі з'являються нові озброєні банди. Автор так визначив ситуацію в районі: «Причинами такого «ганебного явища» є дрібнобуржуазна розбещеність 1-го секретаря райкому партії Рудченка, 2-го секретаря Назаренка і 3-го секретаря Шматова. У 1946 р. вони, під гаслом Бухаріна – «збагачуйтеся», робили все можливе для особистої наживи. Їх дружини, які використовували «правове» становище, машинами експортували хліб і фрукти на ринки, спекулювали і наживали капітали. Прийом подарунків, винагород від

господарників визначив секретарів райкому в «полон» голів колгоспів. Самі вони є дрібними власниками-спекулянтами, тому і не здатні вести боротьбу з розбазарюванням колгоспних земель і крадіжками у колгоспах. У районі, в результаті самозахоплень, виведено з колгоспів 400 га землі. У 42 колгоспах району є 1600 осіб «уявних колгоспників» без трудовнів, які мають по 1 га. Під прапором колгоспу вони виродилися в капіталістичні елементи». Відмітимо, що 10.12.1947 р. обком партії поставив питання про виключення Давідченка з партії за «обмову» працівників райкому, обкому і ЦК КП(б)У. Проте факт того, що план хлібопоставок в 1946 р. район виконав лише на 40 %, а в 1947 р. – на 50 %, при тому, що до кримінальної відповідальності за розкрадання хліба було притягнене 500 осіб, неможливо було приховати. Нові листи від інвалідів Вітчизняної війни та статті у районних і обласних газетах (лише за два місяці 1947 р. було надруковано 12 статей), ЦК КП(б)У було вимушене доручити обкому партії новий розгляд справи. В районі побувало 20 апаратних працівників, які теж перетворилися на «ручних» і «нешкідливих». За результатами нової перевірки керівників району попередили, вони «покаялися» перед громадськістю і обіцяли «виправитися». Повернувшись після проходження партійних курсів на попередні посади, вони відмовилися від масового пограбування колгоспів, але «зайнялись» райспоживспількою (РПС) і Заготзерно. Так, з бази РПС секретарі райкому узяли товарів на суму 24 тис. крб. Після арешту завідувача бази Боброва було виявлено 1013 записок з вимогою безкоштовно видати їм вказані товари.

Ситуація в районі безумовно турбувала керівництво СРСР. Наприкінці 1947 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання» у Каменсько-Дніпровському районі». Проте і після виходу документу відрізання наднормативних присадибних ділянок колгоспників було проведено формально. Крім того, в районі грубо порушувався Статут сільгоспартілі: більшість колгоспників фактично були усунені від участі в діяльності колгоспів, а це вело до вкрай низької трудової дисципліни. В 1947 р. мінімум трудовнів не виробило 20 % працездатних колгоспників, а в колгоспі «Червоний Жовтень» - 61,1 %. Члени сімей правлінь колгоспів взагалі не працювали [12, арк. 103, 107-108, 152-157].

Таким чином, боротьба з корупціонерами із державного апарату велася винятково представниками цього ж апарату, які не в змозі були змінити причини виникнення корупції, що прямували до найважливіших умов існування системи. Пріоритетами поведінки партократів була турбота, перш за все, про комфорт власного життя. Ці норми поведінки впливали на укорінення негативного стереотипу селян щодо колгоспного ладу. Практика роботи «верхів» приводила «низи» до зневірення у «будівництво світлого майбутнього», сприяла бажанню селян побудувати власний «маленькій світ» на своїй присадибній ділянці, збільшити її розміри та якнайменше працювати на колгоспних ланах.

Прояви корупції були поширені і в аграрному секторі економіки Миколаївської області. Так, уповноважений Ради Міністрів СРСР з колгоспних справ виявив грубі порушення Статуту сільгоспартілі в Єланецькому районі з боку голови виконкому райради Молчана і завідувача сільгоспвідділом райкому КП(б)У Чухнова, які за наказом секретаря обкому партії Татаренка були звільнені з посади. Проте сигнали про порушення законодавства продовжили поступати.

Так, у 1948 р. завідуючий райвідділом сільського господарства Рукавиця безкоштовно взяв 100 кг пшениці в колгоспі «Червона Україна». Керівники харчокомбінату нібито на «харчування учасників партконференції» взяли у колгоспі «Прапор комунізму» продукти харчування за ціною, що була занижена на 75 % від ринкової вартості. Всього керівники району безкоштовно або за заниженими цінами розжилися продуктами на суму 30 тис. крб., а погасили на день перевірки тільки 5 тис. крб. [14, арк. 77-80]. Подібна ситуація спостерігалась і в Полтавській області. З цього приводу бюро обкому КП(б)У 5.01.1950 г. прийняло постанову «Про факти порушення Статуту сільськогосподарської артлі в колгоспах Сенчанського району». Вказувалося, що в 1949 р. при потуранні голови райвиконкому Ярмоленка, секретаря райкому партії Авраменка і завідувача райсільгоспвідділом Проценка в колгоспах широко застосовувалася практика розкрадання продуктів шляхом відпустки їх на проведення святкових обідів. Крім того, обкому партії стало відомо, що відповідальні особи - заступник голови райвиконкому Безрукий і заступник начальника районного відділення МГБ Тріфонов - в колгоспах ім. Сталіна та Ворошилова купували худобу за заниженими цінами. Проте винні в розкраданні колгоспного майна не були притягнені до відповідальності [15, арк. 5].

Отже, в загальному вигляді корупція в сільському господарстві Української РСР мала дуже специфічну форму, основні склади злочинів того часу були такі: відпускання дефіцитної продукції (продуктів, худоби та ін.) за цінами, нижче ринкової вартості; корегування плану хлібозаготівель; призначення на відповідальні посади «довірених» осіб; приховування махінацій; грубі порушення планової і фінансової дисципліни; лібералізм стосовно хабарників; погана робота із громадськістю тощо.

За радянських часів була засекречена заява 20.01.1947 р. 2-го секретаря Ніжанковічського РК КП(б)У по Дрогобицькій області М.Г. Петренка, адресована секретарю ЦК КП(б)У Єпішеву: «Вважаю злочином умовчувати факти порушення соціалістичної законності, які здійснив колишній 1-й секретар Ніжанковічського РК КП(б)У тов. П.А. Кравець, який, використовуючи службове становище, в 1946 р. взяв у плодопітомнику радгоспу «Червона Зірка» продукти харчування, не заплативши за це навіть державну собівартість. Дружина Кравця займається спекуляцією, продає пшеницю місцевим громадянам за базарними цінами 15 крб. за кг. Ці факти стали відомі ворожим елементам і радянським громадянам, які тепер ведуть розмови про те, що у зв'язку із закупівлею хліба забирають у нас останнє жито, а самі продають його за спекулятивними цінами». Проте за усталеною практикою секретаря «авторитетного партійного закладу» не звільнили з посади, а відправили на курси партійної школи при ЦК КП(б)У до м. Львова [16, арк. 156].

У рішенні ЦК КП(б)У по звіту Тернопільського обкому партії було вказано на факти грубого порушення радянських законів. Так, завідувач райфо, безпартійний П'яткін з агентом Ськородумовим тероризували і знущалися над селянами Великодедеркальського району. У селянина Бойкова із с. Горінка вони «купили» коня за 400 крб., але грошей не заплатили. Через деякий час селянин став просити П'яткіна повернути борг, але той нагрубіянив і вигнав його, при цьому гроші привласнив [17, арк. 37].

Ці приклади з життя повоєнного часу показують, що корупція нерідко виступала в якості єдиного можливого засобу впровадження ринкових відносин у

планову економіку. Партійні керівники, які турбувались, перш за все, про отримання додаткових засобів існування, формували у свідомості селян негативний образ влади, яка, з їх точки зору, була спрямована на те, щоб відібрати останні матеріальні блага в обмін на обіцянки «світлого майбутнього».

Використання службового стану для розкрадання колгоспного майна було розповсюджено і серед голів колгоспів та директорів радгоспів. З цього приводу державні архіви України вміщують значну кількість повідомлень. Так, в Сумській області голова колгоспу ім. Леніна Буринського району Лавський з метою присвоїти приховав 5 т зерна у відходи. Активісти колгоспу виявили сховище і здали хліб державі. Голова колгоспу «ХІІ партз'їзд» Синевського району М.К. Палило укрит під виглядом насіння 198 ц зерна, яке підлягало здачі державі [18, арк. 57]. У Київській області 18.07.1947 р. голова колгоспу «Більшовик» Бородянського району Р. Троценко продав на ринку 2 п зерна, а на виручені гроші купив 12 л горілки і спільно з бригадирами розпив її [16, арк. 255]. Голова колгоспу «Маяк» Красноокшянського району Одеської області Голубник незаконно припинив будівництво 10 колгоспних споруд, а неосвоєні матеріали пішли на будівництво його власного будинку. Залишок будматеріалів забрав 2-й секретар райкому партії. За результатами розслідування анонімної заяви селян з колгоспу «Більшовик» с. Романівки Тальновського району Київської області були встановлені факти злочинної діяльності голови колгоспу Г.Н. Ковіня. На слідстві колгоспник А. Бевзенко показав: «...у 1948 р. для закупівлі автомашини Ковіня направив у відрядження в м. Київ колгоспників А. Рачка і А. Галушка, які на звалищі купили машину «Шеврале», на що витратили 17.000 крб., але документів не пред'явили. Машина скоро вийшла із строю». Крім того, голова колгоспу спекулював продуктами, які призначалися на оплату трудовнів, а невдоволених колгоспників жорстоко бив [19, арк.150]. Якщо вищезазначені особи були притягнені до кримінальної відповідальності і виключені з партії, то голова сільради Коломієць, який у колгоспах «Червона Україна» та ім. «Ілліча» Еланецького району Миколаївської області безоплатно взяв продукти на суму 470 руб., зробив успішну кар'єру. У період перевірки він працював головою колгоспу ім. Політвідділу. На пропозицію бухгалтера розрахуватися з боргом, він заявив: «Зараз укрупнюють колгоспи і мені довіряють, у моїй кишені 3 печатки, тебе я слухати не хочу» [19, арк. 75].

Дослідники однією з причини розповсюдження корупції називають серйозні недогляди в кадровій роботі, бюрократизм і тяганину при розгляді законних звернень громадян. Прикладом є ситуація щодо доповідної записки командирів військової частини 44791 від гвардії старшого сержанта О.З. Фесенка. Він писав: «31 січня 1950 р. я прибув у відпустку додому в с. Шарівка Богодухівського району Харківської області і побачив, що дах будинку, в якому живуть мої батьки, протікає. Я звернувся до голови колгоспу тов. Салашенка з проханням виписати соломи. Голова відмовив, мотивуючи відсутністю соломи. Від батька я дізнався про грубі порушення Статуту сільгоспартілі головою колгоспу: він виписав 2 воза соломи особам, які не були колгоспниками; колгоспні продукти на ринку він продає за однією ціною, а прибуткує за зниженою, частину грошей привласнює і пропиває та ін. Я написав заяву в райком КП(б)У, в якій повідомив про всі неподобства, що

творить голова колгоспу. За скаргу сільрада прийняла рішення звільнити з роботи мого батька». Солдат ще 3 рази звертався в райком і обком КП(б)У. Після розслідування справи на роботу його батька відновили, але стосовно голови колгоспу ніякого покарання не було застосовано [15, арк.10-12].

Безумовно, багаточисельні факти намагання представників адміністративного апарату колгоспів привласнити матеріальні цінності господарств негативно впливали на менталітет і поведінку рядових колгоспників. Отже, характерною ознакою корупції був конфлікт між діями посадової особи та інтересами пересічного селянина. Приватновласницька психологія у свідомості окремих керівників та селян продовжувала переважати над проголошеними радянською владою цінностями загального суспільного блага.

Деякі партійні та судові функціонери використовували службове становище для задоволення своїх інтимних потреб. Так, у довідці від 1.11.1949 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова «Про результати перевірки анонімного листа про негідну поведінку 1-го секретаря Горохівського райкому КП(б)У Волинської області тов. Сальникова і райпрокурора тов. Клімченка» вказувалося, що «товариш Сальників в побуті поводить негідно, в кожному селі району має зв'язок з жінками легкої поведінки. Крім того, тов. Сальників підтримує інтимні зв'язки з жінками, які скомпрометували себе у період німецької окупації, унаслідок чого дружина тов. Сальникова владнувала їм скандали, деяким жінкам завдавала публічні образи, загрожувала побоями і обіцяла випалити очі кислотою. Райпрокурор І.К. Клімченко в побуті поводить розбещено... Зокрема, будучи в селах району, він дозволяє випивки і зв'язки з жінками, живе разом з головою сільської ради с. Новосели С. Кирилюк та завідувачкою сепаратним пунктом Є. Улан та ін.» [19, арк. 77].

Отже, однією з форм корупції і моральної деградації партократії став принцип: «думаю одне, говорю інше, а роблю третє». Проголошена радянською владою рівність статей у суспільстві неодноразово була порушена. Адже жінка, яка бажала або отримати власну недоторканість з боку репресивних органів, або зробити кар'єру, була вимушена давати згоду на «непристойні пропозиції» чоловіків, що мали владу.

Безумовно, влада намагалась боротися з корупційними явищами. Дані таблиці повідомляють про покарання (виключення з ВКП(б)) номенклатурних працівників за здійснення і потурання хабарництву (Таб. 1) [19, арк. 10].

Таблиця 1

Кількість виключених з партії членів ВКП(б) за проступки на 10.12.1949 г.

Види проступків	Кількість осіб	%
Всього	1254	100
Зловживання службовим становищем, розкрадання цінностей	287	23
Здійснення релігійних обрядів	107	8
Аморальні проступки	51	4
За відрив від парторганізації	42	3,5
Втрата партійних документів	25	2
Утаєння компрометуючих даних при вступі до партії	16	1,3
Інші провини	306	24,5
Комунисти, що залишилися на окупованій території	383	30,5

Отже, одним із самих високих відсотків виключених за проступки з партії партократів були комуністи, що зловживали службовим становищем, займались хабарництвом та розтратами – 23 % (287 осіб з 1254). Адже зазначимо, що покарання стосувалось, перш за все, номенклатурних робітників міськкомів і райкомів партії, голів колгоспів тощо.

Таким чином, тоталітарна система, що існувала в СРСР, зокрема й в Україні, довела свою неспроможність ліквідувати корупцію, адже вона сама породжувала державно-партійну бюрократію. Очевидним є жорстка невідповідність між слабким розумінням корупційних явищ та примітивним поясненням їхніх причин і неадекватних засобів боротьби з ними. Наведені факти показують, що корупційні дії номенклатури завдавали чималу шкоду сільському господарству країни, спостерігалось зростання соціальної нерівності. Це сприяло подальшій втраті віри селян у можливість здійснення проголошеної державою мети - «побудови комунізму», підвищення їх добробуту завдяки колективній праці в колгоспах та загальній зміні усталених норм моралі колгоспників.

У подальшому дослідженні ми вважаємо доцільним проаналізувати масштаб розповсюдження корупції серед керівників партійних і державних установ України у період хрущовської «відлиги» та брежнєвського «застою» та вплив їхніх дій на модифікацію поведінки пересічних селян.

Література

1. Корупція в Україні – не політика. Монографія / В.С. Журавський, М.І. Михальченко, О.М. Михальченко. – К.: Фенікс, 2007. – 408 с.
2. Божок Г.Д. Історичні витоки корупції: [Електронний ресурс]. - Режим доступу : // www.law-property.in.ua/.../61-idol-gd-histo.
3. Берлін П. Русское взяточничество как социально-историческое явление // Современный мир. – 2000. – № 8. – С. 21-24.
4. Камлик М., Невмержицький Є. Корупція в Україні / М. Камлик, Є. Невмержицький – К., 1998. – 310 с.
5. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / Сьюзан Роуз-Аккерман; пер. с англ. О. А. Алякринского. — М.: Логос, 2003. — 356 с.
6. Верстюк С. Корупція: визначення, причини появи, вплив на економіку // Економіка України. – 2001. - № 3. – С. 66-74.
7. Данте Алигьери Божественная комедия Серия: Библиотека великих писателей. Брокгауз - Ефрон Эксмо, 2009. – 544 с.
8. Писарькова Л.Ф. Много ли чиновников было в России? / Отечественные записки. 2004. - № 2. – С. 25.
9. Советская Энциклопедия. - М.: Изд. 4-е, 1988. – 1632 с.
10. Рогульський С.С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук. – Київ, 2005. – 187 с.
11. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАГО України). - Ф. 1, Оп. 24. - Спр. 1179. –156 арк.
12. Там само. – Оп. 23. - Спр. 5000. - 180 арк.
13. Там само. – Оп. 24. - Спр. 1167. –88 арк.
14. Там само. – Оп. 23. - Спр. 5176. –264 арк.
15. Там само. – Оп. 24. – Спр. 369. - 57 арк.
16. Там само. – Оп. 23. - Спр.4960. - 289 арк.
17. Державний Архів Луганської області. - Ф. П-179. - Оп. 3 - Спр. 1235 – 168 арк.
18. ЦДАГО України. - Ф. 1, Оп. 23. - Спр. 4557. - 139 арк.
19. Там само. – Оп. 24. - Спр. 36. - 461 арк.

Королёва Г.И. Влияние коррупционных действий партийно-советской номенклатуры на общественное сознание крестьян Украины (1945-1953 гг.).

Раскрыты причины и масштабы распространения коррупции среди партийно-советской номенклатуры областного и районного уровней, председателей колхозов в послевоенный период истории Украины. Проанализировано влияние коррупционной деятельности партocrats на общественное сознание крестьян.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные действия, взяточничество, партийно-советская номенклатура областного и районного уровня, крестьяне, общественное сознание.

Korolyova G.I. Influence of corruption actions of party-soviet nomenclature on public consciousness of peasants of Ukraine (1945-1953).

Reasons and scales of distribution of corruption among the party-soviet nomenclature of regional and district levels and chairmen of collective farms expose in a post-war period of history of Ukraine. Influence of corruption activity of partokratov is analyzed on public consciousness of peasants.

Key words: corruption, corruption actions, bribery, party-soviet nomenclature of regional and district level, peasants, public consciousness.

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
12.10.2011

УДК 630*945.24

Корчанова Ю.А.

**СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ВЫСТАВКИ – ОДНА ИЗ ФОРМ
РАСПРОСТРАНЕНИЯ АГРИКУЛЬТУРНЫХ ЗНАНИЙ
(НА МАТЕРИАЛЕ ХАРЬКОВСКОЙ ВЫСТАВКИ 1888г.)**

Дан анализ работы Всероссийской сельскохозяйственной выставки в г. Харькове в 1888г. как источника агрикультурных знаний.

Ключевые слова: Всероссийская, выставка, знания, агрикультура.

Известно, что знания приобретаются путем преемственности, мудрствования и опытом. Как продукт общественной материальной и духовной деятельности людей знания на выставках, в музеях в большей степени представляются в эмпирической форме, в виде артефактов. Сельскохозяйственные выставки как и сельскохозяйственные музеи имеют предназначение способствовать прогрессу в области агрикультурных знаний. Это одна из форм агрикультурного воздействия на земледельца. Она дает посетителям наглядное представление о состоянии агрикультуры в целом, или по отраслям (специальные выставки), показать прогрессивные сдвиги и достижения.

Свое начало выставки берут от французских музеев, основание которым положили министр финансов Кольберж Б. (1619-1683) и первый министр Франции Мазарини Д. (1602-1661) (ЭС Брокгауза и Ефрона, 1892).

Первые сельскохозяйственные выставки начали устраиваться в Англии и Германии. В России сельскохозяйственные выставки были учреждены в 1842г. Первая сельскохозяйственная выставка была организована Министерством государственных имуществ (МГИ) в 1843г. в Одессе, вторая – в с. Великом Ярославской губернии. Эти две выставки послужили началом целому ряду сельскохозяйственных выставок по всей России. В Ромнах и Лебедине (Украина) они на несколько лет стали постоянными. Экспонентами выставок могли быть лица различных сословий, а высшая награда – золотая и серебряная

медали присуждались лишь дворянам и лицам городского сословия. Для крестьян были установлены другие награды – малая серебряная медаль, денежная премия и подарки.

В дореформенной России выставки не оказывали прогрессивного влияния на агрикультуру в целом. Правда, государственные крестьяне по распоряжению своего местного начальства, участвовали в выставках. После реформы 1861 число выставок стало быстро возрастать. Они устраивались в губернских, уездных городах и в больших селениях. Специальные выставки начинают действовать с 1862. С этого года по 1867 в Архангельской губернии устраивались выставки крупного рогатого скота. Выставка мериносного овцеводства была устроена в Харькове в 1870, а виноградарства и виноделия – в Одессе. Всероссийские выставки скота состоялись в 1869 (Санкт-Петербург) и в 1872 (Москва). В 1879 состоялась выставка молочных производств (Санкт-Петербург). Международная выставка садоводства (Санкт-Петербург) была устроена в 1884г. Выставка мериносных овец в Харькове состоялась в этом же году. Всероссийские коннозаводства устраивались в Москве (1866, 1869, 1872).

Пальму первенства всемирных выставок приняла Англия (1851). Затем через каждые 4 года они проводились в Париже, Лондоне, Вене, Филадельфии, Чикаго (1893).

Начало Всероссийской сельскохозяйственной выставки было положено Императорским Вольным Экономическим Обществом (ВЭО) в 1850 (Санкт-Петербург). Вторая аналогичная выставка была устроена в 1860 (Санкт-Петербург). Третья Всероссийская сельскохозяйственная выставка была организована Московским обществом сельского хозяйства. Инициатором четвертой Всероссийской сельскохозяйственной выставки выступило Харьковское общество сельского хозяйства (1888) (Харьковский календарь, 1888). Характер ее подробно описан в календаре ученым агрономом Шишкиным А.Н. (1864-1898). В 1876 Шишкин А.Н. занял кафедру сельскохозяйственной экономии Петровской земледельческой и лесной академии, сменив кафедру земледелия в Новоалександровском с.х. институте. В 1878 Шишкин А.Н. защитил магистерскую диссертацию на степень магистра сельского хозяйства, а в 1880 был избран ординарным профессором Петровки. После закрытия академии в 1893 поселился на своем хуторе в Харьковской губернии. Среди многих трудов его заслуживает внимания «Очерк исторического развития с/х науки и практики в текущем столетии» (1888) (ЭС Брокгауза и Ефрона, 1908). Харьковскую выставку финансировала МГИ, оно же представило экспонаты образцовых фирм Петровской, Харьковской, Горецкой, Мариинской, Успенской и Уманского с/х училища. В своем описании Харьковской выставки Шишкин А.Н. приводит выдержки из доклада первого доктора сельского хозяйства Советова А.В. (1826-1901). Любопытно отметить, что редактировал Харьковский календарь известный украинский этнограф Ефименко П.С. (1835-1908) с 1884 по 1887 – муж украинского и российского историка Ефименко Александры Яковлевны (1848-1918).

На Харьковской выставке были представлены отделы: коневодства, крупного рогатого скота, молочный, овцеводства, свиноводства, земледельческих орудий и машин, произведения земледелия, сельскохозяйственные технические производства, садоводства и огородничества, сушки плодов и овощей, а также

научный отдел. В отделе коневодства было выставлено 230 лошадей из 13 губерний. Куратором этого отдела был профессор Кулешов П.Н. (1854-1936), выпускник Харьковского ветеринарного института и Петровской академии. Он по праву считается основоположником русской зоотехнической науки. Разъяснения по лесоводству проводил профессор Петровской академии Турский М.К. (1840-1899), выдающийся лесовод, знаток Велико-Анадольского лесничества. Зоотехнические вопросы курировал профессор Петровки Червинский Н.П. (1848-1920), уроженец города Чернигова. Сельскохозяйственную статистику курировал профессор Фортунатов А.Ф. (1856-1925), выдающийся земский статистик. Необходимо отметить, что все названные профессора проходили стажировку в области агрикультуры в зарубежных странах, таких как: Англия, Франция, Швейцария, Германия, США.

ОТДЕЛ КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА (КРС). В этом отделе были представлены экспоненты из 15 губерний. Первые 5 мест по числу экспонентов и числу скота занимали украинские губернии, такие как: Екатеринославская, Харьковская, Полтавская, Херсонская и Таврическая. Частично этот факт можно объяснить расстоянием доставки КРС, но не маловажную роль здесь сыграл и уровень развития скотоводства в этих губерниях.

ОТДЕЛ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ОРУДИЙ И МАШИН. Его возглавил известный деятель на сельскохозяйственном поприще Черняев В.В. (1844-1892), сын украинского известного ботаника профессора Черняева В.Н. (1794-1871). Сам Черняев В.В., окончил Харьковский университет и Петровскую земледельческую и лесную академию. Он всячески способствовал распространению земледельческих машин и орудий в хозяйствах, снискал себе почетную известность лекциями в сельскохозяйственном музее Санкт-Петербурга и на разных сельскохозяйственных выставках. Черняев В.В. считался компетентным специалистом по с/х машиностроению в течение 24 лет являлся сотрудником «Земледельческой Газеты», отвечая в ней на запросы хозяев, написал вместе с Костычевым П.А. (1845-1895) и опубликовал труд «Посев полевых растений и употребляемых при нем машин и орудий» (ЭС Брокгауза и Ефрона, 1903).

Впервые на выставку допускались сельскохозяйственные машины и орудия иностранного производства. Это давало возможность говорить о преимуществах и недостатках тех или иных машин. Экспертиза проводилась не испытанием, а только наружным осмотром. Из иностранных плугов были представлены: саковские, колонистские, англо-болгарские, шведские для северных губерний, американские, многокорпусные, рансоновские и эккеровские. Для крестьянских хозяйств демонстрировались дешевые одноконные плуги американского типа. Не учитывая плотности почв иногда хулили эккеровские плуги. Некоторые участники красили отвалы плугов, чего делать было нельзя, так как они становились шероховатыми и забивались землей. Не только плуги, но и другие с/х машины были представлены иностранными фирмами на Харьковской выставке. Экспансию иностранцев сам Черняев В.В. объяснял так: «Стыдно сознаться, что до сих пор наши строители употребляют иностранную сталь и железо для земледельческих машин и орудий. Употребляют же не из-за каприза, а из простого коммерческого расчета: лучше и выгоднее употребить дешевый и хороший материал, хотя б и

иностранный, чем дорогой и плохой приготовленный русский». В докладе Советова А.В. отмечалось, что в имении Алчевского А.К. с х.Алексеевки, Славяносербского уезда получен урожай трав в 40 пудов с десятины (640кг).

ОТДЕЛ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ. В нем были представлены пшеница, ячмень, овес, хмель, табак, семена трав. Урожайность трав в имении Алчевского А.К. (1835-1901) не уступало урожайности эспарцета в Западной Европе. Семена этой травы Алчевский А.К. продавал по дешевым ценам. Сам Алчевский А.К. был владельцем Харьковского торгового банка. Он финансировал строительство Донецко-Юрьевского металлургического завода (ныне Алчевский металлургический комбинат). В 1901 Алчевский А.К. обанкротился и покончил жизнь самоубийством. По данным писателя Филоненко в имении Алчевского с 1896 по 1901 работал известный агроном Измаильский А., проживавший в селении Александровск, близ Луганска.

ОТДЕЛ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА. В нем были представлены мука, крупы, крахмал, спирты, сахар, пиво, мед, коровье и растительные масла.

ОТДЕЛ САДОВОДСТВА И ОГОРОДНИЧЕСТВА. В нем были представлены репа, морковь, подсолнух, выращенные на школьных приусадебных участках.

НАУЧНЫЙ ОТДЕЛ. Он имел программу, в которой отмечалось, что целью выставки является представить наглядно те успехи, на поприще научного сельского хозяйства в последние время; дать понятие о тех средствах, какими пользуются при демонстративном преподавании с/х предметов (статьи, планы, модели, коллекции, учебные пособия). В этом отделе была представлена брошюра Лисицына «Питомники и огороды при народных школах». Программа выставки была разослана Петровской с/х академией во все с/х учебные заведения России. все объявления в павильонах выставки делали студенты Петровки и ее профессора, указанные выше. Целью же научного отдела было убедить посетителей, насколько серьезно поставлено с/х образование России. Профессор Шемет Э.Б. опубликовал работы профессоров и студентов в книге «Сборник сведений Петровской земледельческой и лесной академии». Научный отдел не мало способствовал укреплению в обществе сознания о пользе научных с/х знаний для земледельческой практики. В этом отделе была представлена книга Докучаева В.В. (1846-1903) «Чернозем», а также его Нижегородские работы с почвенными образцами и геологическими картами. Петровская академия представила приборы для определения механических и физических свойств почв. Приборы по физиологии растений были представлены преподавателем Горыгорецкого земледельческого училища Рытовым М.В. (1846-1920). Рытов Михаил Васильевич родился в Новомиргороде, Херсонской губернии. В 1878 он становится преподавателем Горыгорецкого земледельческого училища, в котором проработал 41 год. Это был один из крупнейших специалистов в области овощеводства и плодоводства. В 1918-1919 он работал профессором Петроградского агрономического института, затем профессором Воронежского сельскохозяйственного института.

В недостатках Харьковской выставки было отмечено: На выставке было мало экспонатов разных губерний, а преимущественно были экспонаты южной

полосы России. Не было экспонатов крестьянских хозяйств и по этому поводу один из посетителей сказал: «Все это хорошо, жаль, что на выставке нет ни хохла, ни хохлушки».

Не смотря на эти недостатки Всероссийская сельскохозяйственная выставка в Харькове в 1888 явилась важным событием в агрикультуре не только южных губерний, но и других губерний России.

Литература

1. Выставки ЭС Брокгауза и Ефрона, т.14, СПб, 1892.
2. Харьковский календарь за 1888. Харьков. – С. 1-167.
3. Черняев В.В. ЭС Брокгауза и Ефрона, т.76, СПб, 1903.
4. Шишкин А.Н. ЭС Брокгауза и Ефрона, т.78. 1908.

Корчанова Ю.О. Сільськогосподарські виставки – одна із форм розповсюдження агрикультурних знань (на матеріалі Харківської виставки 1888р.).

Даний аналіз роботи Всеросійської сільськогосподарської виставки в м. Харкові в 1888р. як джерела агрикультурних знань.

Ключові слова: *Всеросійська, виставка, знання, агрикультура.*

Korchanova Y.O. Agricultural exhibitions – one of forms of distribution of agricultural knowledges (on material of Kharkovskaya exhibition in 1888).

The analysis of work of the All-Russian agricultural exhibition Kharkov in 1888 as a hearth of source knowledges is given.

Keywords: *All-Russian, exhibition, knowledge, agricultural.*

Рецензент: **Сапицька О.М.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
15.09.2011

УДК 930+94

Кривуля О.О.

ЗМІНИ В ОДЯЗІ ТА ВЗУТТІ РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК-ГОРОДЯНОК УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 20-30-х років ХХ ст.

Висвітлюються особливості змін у жіночому одязі та взутті, як одної зі структур повсякдення, за допомогою якої, в тому числі, формувалася субкультура жінок-городянок в радянській Україні у 20-30-і роки ХХ ст.

Ключові слова: *одяг, взуття, жінки-городянки, жіноча субкультура.*

Одяг багато значить у нашому житті, бо виконує декілька важливих функцій: прикриває тіло людини, зігріває у холод, захищає від пошкоджень, прикрашає тіло тощо. Він виступає також в якості невербальної комунікації, бо дозволяє людині безмовно висловити, до якого соціального стану вона належить, чим займається. Про це ж говорить і взуття, і прикраси, і різні аксесуари. Народна мудрість наголошує, що зустрічають за одягом. Те, що носить людина і як вона це робить допомагає зрозуміти оточуючим її внутрішній стан, можливо, навіть, світогляд, загалом культуру людини. За допомогою одягу та взуття можна отримати значний масив інформації про власника, про епоху, в якій він живе.

Одяг радянського періоду, безумовно, відображав ідеологію влади, показував місце людини у тоталітарній державі, безумовно окреслював її вподобання. Особливо цікавими виявляються особливості жіночого одягу та взуття, які можуть допомогти нам зрозуміти субкультуру радянських жінок-

городянок в Україні у 20-30-і роки ХХ ст., чим і визначається актуальність обраної теми.

Історіографічний доробок з порушеної нами проблеми представлений декількома працями, автори яких лише опосередковано торкалися питання одягу та взуття жінок у перші роки радянської влади. Серед них слід назвати російську дослідницю Н.Лебіну, яка один з пунктів монографії присвятила саме змінам у одязі радянських громадян [1]. Вітчизняні історики зверталися лише до окремих аспектів щодо одягу радянських мешканців. Це дослідники О.Рябченко [2] і О.Мовчан [3]. Питання щодо ціноутворення та товарообігу в радянській Україні представлені у дослідженнях радянського вченого А.Малафеева [4] та сучасного вітчизняного науковця М.Трояна [5]. Цікаві факти з теми зустрічаються у навчальному посібнику, авторами якого є Ю.Комаров, В. Мисян, А.Осмоловський та ін. [6]. Спеціального аналізу щодо змін у зовнішньому вигляді радянських жінок-городянок у 20-30-і роки ХХ ст. зроблено ще не було, що і стало предметом нашої статті.

Метою статті є спроба визначити особливості змін у жіночому одязі та взутті, як одної зі структур повсякдення, за допомогою якої, в тому числі, формувалася субкультура жінок-городянок в радянській Україні у 20-30-і роки ХХ ст.

Одяг, як повсякденний, так і робочий, є частиною культури жінок. Городянок від селянок завжди відрізняв їх зовнішній вигляд. У період, що досліджується, зміни у одязі та взутті міських жінок визначали їх смаки й можливості, соціальний стан, а головне зміни у поглядах влади на створення образу радянських жінок.

Після Першої світової війни жінки у суспільстві, не лише у радянському, але й у західному, ставали більш незалежними, емансипованими. Відповідно й одяг ставав більш відкритим і спрощеним.

У часи військового комунізму у моду увійшли шкіряні куртки, які носили чекісти і комісари, а згодом й інші працівники (до речі, пошиті вони були ще за часів Першої світової війни для авіаційних батальйонів). Жінки носили сукні з солдатської тканини, прямі юбки, ситцеві блузки й куртки.

Характерно, що у революційні часи не віталася прикрашення одягу мереживом, брошками чи краватками. Радикально налаштованою молоддю яскравий колір асоціювався із буржуазною модою. Нормальним і доречним вважався старий одяг із латками з грубої тканини. Віталися скромність і суворість у костюмі.

На початку 20-х років поступово зникли довгі сукні, корсети, прикраси, вкоротилися спідниці, більш зручними стали блузки. У вжитку з'явилися штучні тканини, виробництво яких було налагоджено у середині 20-х років. Модними залишалися бавовняні й шовкові тканини [7]. Розпочалася активна робота модельєрів зі створення нових форм радянського одягу для жінок. Нові моделі відповідали призначенню, новому образу радянської жінки, що формувався. Відповідно підбиралася й тканина.

З розгортанням непу з'явилися перші тканини з друкованим малюнком, в основному з ситцю, сатину, фланелі. Став популярним геометричний орнамент. Модними були сукні з абстрактним декором і безпредметними малюнками. Побутовий одяг майже не мав оздоблення. Визнаною вважалася сукня-сорочка

прямого силуету з низькою лінією талії на стегнах, що приховувала фігуру жінки, її вагу і вік. Також увійшли в моду „юнгштурмівки” з прямою юбкою темного кольору. На її основі створено форму для комсомольців темно-зеленого кольору. Розкішний і взагалі гарний одяг засуджувався, що можна прослідкувати за протоколами численних комсомольських зборів. За гарну сукню могли виключити з комсомолу, скоротити на роботі, позбавити кар’єрного зростання.

Нові радянські жінки все частіше носили більш зручний одяг чоловічого покрою, а також почали палити. До речі, паління також виступало одним із факторів наслідування чоловікам і в котрий раз доводило про намагання жінок зрівнятися із ними. Така практика активно бралася із західної культури.

Незважаючи на офіційне „неприйняття революційним суспільством усього буржуазного”, саме з журналів і кінострічок західноєвропейських країн бралася манера поведження жінок та основа для створення нового радянського одягу, хоча й надзвичайно спрощеного та збідненого декором та якістю тканин.

Та не слід забувати, що у перші роки радянської влади, а це були надзвичайно складні часи, жінки намагалися у першу чергу вижити, прогодувати дітей. Про моду ж годі було й думати. Їхній одяг теж був відповідним. Так, зустрічається багато відомостей з проханнями окремих громадянок про забезпечення їх різними речами. Це були прохання червоноармійок, активних революціонерок-комуністок, які на початку 20-х років, повернувшись додому, нічого не мали. В умовах суцільної безгосподарності та зловживань, пов’язаних з крадіжками державного майна, такі прохання майже не задовольнялися, бо не було такої можливості. Виключення стосувалися лише забезпечення одягом та взуттям представників партійно-радянської верхівки та членів їх сімей.

У роки непу, коли відновилися купівля-продаж, громадяни почали продавати старий одяг, який вже був немодним. На полицях крамниць з’явилися й гарні речі, але їх далеко не всі могли купити, бо у країні царювали розруха, безробіття, бідність. Старі ж речі, які неможливо було перешити, продавали за низьку плату лахмітникам. Про труднощі з одягом і взуттям згадувала Євгенія Кекало (Смирнова), яка на початку 20-х років організувала дитячі установи у Миргородському повіті Полтавської губернії: „Заробітку вважайте не було. Коли підходив час його отримувати, мільйони втрачали свою цінність. Рідко отримували натурою: м’ясні відходи. Взувалися влітку у мотузкові туфлі на дерев’янках. Підшви робили зі старих калош. Особливо погано було з одягом і взуттям у зимовий час” [8].

У середині 20-х років жінки з робітничих сімей все ще не були забезпечені теплим одягом, а кількість натільної білизни не перевищувала двох пар. Але нестачу теплового одягу було ліквідовано до 1927 р. Тоді ж увійшли у вжиток шкарпетки й панчохи, але запас цих виробів ще був замалим (2,5–3 пари на особу).

Під кінець десятиліття у робітничому середовищі, внаслідок збільшення прибутків та оновлення товарного асортименту, скоротилася купівля чобіт і валянок та збільшилася купівля черевиків і туфель. Також збільшилася й купівля готового одягу, зокрема, трикотажного, хоча, як і раніше, частіше купували дешеві речі. Повільніше зростала у членів робітничих родин кількість

жіночих суконь та верхнього одягу, що зумовлювалося дефіцитом вовняних тканин. Окрім 1–2 вовняних комплектів, решту становив бавовняний одяг, котрий швидко зношувався. До того ж якість одягу залишалася низькою [9].

Із взуття жінки носили, як і чоловіки, чоботи, черевики, парусинові тапки, рідше туфлі.

Загалом, протягом 20-х років, одяг, яким користувалися широкі маси, відрізнявся неякісними матеріалами і непрофесійним виготовленням. Тому не дивно, що жінки часто перешивали одяг зі старого або шили зі штор, простирадл, скатертин і покривал.

Ще важче було із одягом і взуттям студентам. Влада намагалася зробити громадян непримітними, однаковими, щоб ніхто не виділявся у натовпі вкрай бідно одягнених. Все інше сприймалося як буржуазне, невластиве соціалістичній культурі, а тому невідповідне для радянської людини.

Так, доктор медичних наук, професор О. Фуголь, яка у 20-і роки була студенткою Харківського медичного інституту, підкреслювала, що деякі жінки, як і багато чоловіків носили шинелі і шкіряні куртки. Сучасна дослідниця О.Рябченко, вивчаючи, яким чином відбувалося конструювання пролетарської ідентичності, зазначає: „Загалом вдягалися в те, що мали, аби лише відповідати „пролетарському” вигляду. „Одяг був своєрідним знаком, який мав підкреслити пролетарську сутність тих, кому вони належали. Відмінна від інших світських форм модель одягу мала вказати масовій свідомості на внутрішній зміст, на наявність відповідної знакової сутності у господарів цих речей. Але в дійсності одяг – знак не завжди відповідав їхньому внутрішньому змісту. І робітничо-селянські маси, які приходили на навчання, і представники „колишніх”, в переважній своїй більшості не мали пристойного вбрання, особливо це було характерним для першої половини 1920-х рр. Часто студенти ходили босими до морозів і носили одну й ту ж сорочку без зміни” [10]. Підкреслюючи факти дискримінації жінок на робітфаках, вчена вказувала, що „форму і білизну отримували не всі робітфаківці, її не вистачало, а жінкам взагалі її навіть не замовляли. Жінки і тут зазнавали дискримінації, незважаючи на всі декларації щодо турботи про них. Проблеми жінки залишалися її власними проблемами і вирішувати їх вона мала сама. У кращому випадку, їм видавалося сукно для пошивки одягу” [11].

Загалом у радянських вишах не було модним носити гарні речі, до того ж це було небезпечно, бо могли виключити зі складу студентів, про що свідчать численні дані. Вступити до вишу більше шансів мала людина, яка носила старий у латках одяг. Це засвоїли й діти заможних верств, які при вступі теж намагалися одягатися якомога скромніше і неохайно, щоб не привертати до себе уваги. Така особливість стала одним з доказів пролетарського походження. Але навчалися й не маскуючись діти непманів за плату. „С. Олійник писав, що діти багатих непманів „з’являлися на лекції в бостонах, шовках, при золотих годинниках, у лакованих туфельках. Деяких привозили на заняття фаєтонами власні візники” [12].

Але з часом студенти почали приділяти більше уваги зовнішньому вигляду. Під кінець 20-х років і особливо у 30-і поступово намагання одягатися за модою вже не сприймалося так ворожо. „Сприяли цьому і дискусії на сторінках періодичних видань, і виступи радянських лідерів, і покращення

побутових умов студентства. Тоді ж стали проявлятися і риси особливої, радянської респектабельності. Але індивідуальності в цьому світі моди місця не було. Одноманітність одягу, як і його відсутність, нівелює відмінності між людьми, вони здаються сірою масою. Бути з усіма і бути як усі – залишалось єдиним способом вижити як в межах вузького студентського бюджету, так і в умовах тогочасної реальності” [13].

Із залученням жінок до суспільно-продуктивної праці, з’явився і відповідний робочий одяг. Він називався „виробничим одягом”, спецодягом, під яким розуміли різні види професійних костюмів і спортивну форму. Перший досвід розробки такого одягу був невдалим, оскільки часто він був незручним та й його кількість не задовольняла потреби усіх працюючих. Траплялися випадки, коли жінкам видавали одяг чоловічих розмірів, таке ж було із взуттям. Так, бетонниці Дніпробуду місили бетон у чоботах 42 розміру. Тоді ж з’явилися перші комбінезони з кишнями і застібками-блискавками.

На початку 20-х робочий одяг видавався як частина натуральної оплати. Оскільки його не вистачало, це породжувало конфлікти. Привілейованою категорією у отриманні спецодягу були, в першу чергу, робітники-комуністи.

Але потреби часу впливали на зміни в жіночому спецодязі. Жінки все активніше долучалися до раніше суто чоловічих професій, займалися спортом. Еталоном стала фігура жінок із розвиненими плечима, великими руками, сильними ногами. Тобто така фігура нагадувала чоловічу, що уособлювала силу, витривалість і працездатність. Звідси й розробка універсального робочого одягу як для жінок, так і для чоловіків. Жінки у деяких професіях носили брюки, піджаки, сорочки чоловічого покрою.

У 20-і роки були модними короткі зачіски, що стали обов’язковим атрибутом образу радянської жінки. При цьому переважали темні кольори волосся. Навіть блондинки фарбувалися у темний колір за допомогою басми чи хни. Але багато радянських жінок, переважно робітниць-активісток, носили на голові червоні хустки, які, певним чином, спрощували зовнішній вигляд. До того ж не потрібно було робити зачіску. Усі жінки виглядали однаково. Особливо це проявлялося на жіночих з’їздах, конференціях, зборах, де в залах засідань майоріли голови, покриті червоним. Усі здавалися однаковими. Ніхто не виділявся. Нічим не підкреслювалася жіноча краса – це була червона маса безликих жінок, якими було легко керувати. Червоний колір – це символ вогню та сонця, який умовно закликав шляхом боротьби досягти кращого, світлого майбутнього.

Зовсім по-іншому вдягалися непмани, які завозили одяг з Європи, а також жінки деяких можновладців та інших відомих осіб. Носили вишуканий жіночий одяг, а це перш за все сукні до колін, що були із заниженими таліями. Також використовувалися штучні квіти, нитки перлин навколо ший, високі черевики на шнурівці, міхові горжетки з лисиці чи песцю, жакети з каракулю. Замість червоних хусток модниці вдягали шляпки.

Отже, створювався контраст між звичайними працівницями у довгих юбках, червоних хустинах і черевиках з тканини з одного боку і дамами у коштовних гарних сукнях і прикрасах з іншого.

Руйнація ринкових відносин спричинила перебої у товарозабезпеченні, що негативно позначилося на постачанні міського населення одягом і взуттям

навіть у великих містах країни. Тому наприкінці 20-х – на початку 30-х років дуже складно було знайти гарний одяг. Населення обносилося. З 1929 р. одяг, як і продукти харчування, почали видавати по картках. Карткова система давала можливість окремим соціальним групам купувати одяг у певних магазинах, але в обмеженій кількості й обмежену кількість разів за місячною нормою. Спочатку картки видавала споживча кооперація, потім виконкоми і, врешті, підприємства та організації для своїх співробітників. Це вказувало на те, що не всі громадяни отримували картки, а лише працюючі, та особи, не позбавлені політичних прав. Крім того, з 1931 р. постачання велося за чотирма списками у відповідності до їх важливості. У країні в першу чергу постачалися промислові регіони (Донбас, Дніпровський регіон), а в містах – робітники підприємств важкої промисловості. У другу та третю чергу постачалися невеликі та неіндустріальні міста.

У цілому, оцінюючи карткову систему, слід наголосити, що вона не була спроможна вдягнути городян. Навіть у Донбасі в більшості магазинів готового одягу і галантереї полиці були пустими. Тому запровадили талонну систему. Талони видавалися на підприємствах задля придбання дефіцитних товарів. Навіть ремонт взуття проводився за талонами. Але й вони не допомагали.

Цілком характерною для індустріальних міст Донбасу, де, до речі, хоч зрідка з'являлись дефіцитні товари, була наступна картина, описана очевидцями: «Біля крамниці, де дають жіночі кофтинки, черга з понад 500 осіб. Почали кидати номерки угору, жінки повзають навколішках по вулиці, шукають номерки» [14]. За всіма товарами вже з ночі формувалася велика черга, в якій члени родини до ранку заміняли один одного.

Те, що можна було десь „дістати”, коштувало дорого й не кожний пересічний городянин міг дозволити собі таку покупку. Дуже часто товари, що надходили до крамниць, були низької якості.

Карткова і талонна системи не були ефективними не тільки через недостатню кількість товарів та їх низьку якість, а й завдяки феномену, що отримав у радянські часи назву «знайомство», «зв'язки» або «блат». Дефіцитні товари реалізовувалися у крамницях через «задні кімнати». Через це серед робітників на зайву сорочку, чоботи, білизну міг претендувати лише ударник. Іноді дефіцитні товари з'являлися на полицях перед святами, наприклад напередодні жіночого свята 8 березня.

У 1935 р. карткова система була відмінена, але одяг і взуття коштували дорого і громадяни купували їх лише за необхідністю. Тому не випадково, що надзвичайно популярними у ці роки стали жіночі журнали, які містили зразки кроїння одягу. За їх допомогою жінки шили одяг для себе і членів сім'ї, в'язали, вишивали.

Набули особливої популярності радянські ательє для індивідуального шиття одягу, послугами яких користувалися пересічні городянки, хоча одяг там коштував дорожче. Також іноді жінки користувалися послугами приватних кравців. Радянська ж еліта одягалася у приватних кравців та ательє, недоступних для простих громадян.

На початку 30-х років все ще існувала критика з боку партійних та комсомольських органів щодо зовнішнього вигляду жінок: одягу, взуття, макіяжу тощо. На численних комсомольських нарадах засуджувався „вплив міщанських, дрібнобуржуазних елементів: фарби на обличчі, вищипування

брів, довгих нігтів, довгої сукні до п'ят". Але при цьому акцентувалася увага на неосвіченості жінок, засуджувалося їх незнання загального становища у країні через те, що вони газет і книг не читали, дозвілля проводили на вечірках та танцях. „Зробили негодні зачіски – хіба в цьому справжня культура? – Справжня культура у чистій сукні, ретельно зачесаній голові, гарних туфлях і, головне, - у політичній грамотності”, - вказувалося на черговій комсомольській нараді [15]. Зазначене часто ставало причиною для звільнення жінок з комсомолу. Хоча найбільш спритні з них знаходили що відповісти на такі закиди: „Ми не бачили ані гарних туфель, ані гарної сукні. З Краматорська слід їхати до Києва, щоб купити гарний одяг. У місті декілька років не бачили хороших артистів, хорошої кінокартини. Немає навіть культурного місця, куди можна було б піти. Живемо у чотирьох стінах і на заводі” [16]. Справді, забезпечення населення якісним і гарним одягом все ще було незадовільним, навіть у промислових центрах.

Зрушення відбулися у виготовленні тканин та готового одягу. Так, зросла кількість виробництва ситцю. Завдяки його дешевизні ситець став найпопулярнішою тканиною. Промисловість почала виготовляти креп, шерстянку, фуляртин, сатин, коленкор, атлас, коверкот, шевйот, сукно, бостон, коломенк, фланель, бумазею тощо. Новинками стали й тонкі тканини: вольта, майя, маркізет, батист, зефір, шовк, атлас, крепдешин, файдешин, креп-жоржет. Але в магазинах ці тканини з'являлися дуже рідко, навіть у великих містах.

Виготовляли набивні тканини з агітаційними візерунками серпа й молота, зірок, тракторів, комбайнів, аеропланів тощо. Але у 1933 р. їх виробництво було припинено через „вульгаризацію ідей соціалізму й комунізму”.

Модним був одяг білого кольору: подовжений силует жіночого костюму, сукні, скроєні по косій із завищеною талією, рукавом-ліхтариком, маленьким комірцем. Розповсюдженими у 30-і роки були трикотажні футболки „соколки” з кольоровими шнурками, які відображали стереотип моди. Більш сміливі накидали на плечі міхові горжетки, фарбували губи червоною помадою і вкладали волосся хвилями. У моду 30-х років увійшли блондинки.

Про те, як одягалися у 30-і роки, згадувала одна з жінок-очевидців: „Більшість дівчат ходила у сатинових халатах, а під халатом було ситцеве чи фланелеве плаття. Із взуття були гумові туфлі з голубою облямівкою і на гудзичок застібалися. Ці туфлі можна було мити, потім зубним порошком їх змащували, так що вони були білі завжди. Взимку носили боти на гудзичках і в них можна було туфлі вставляти. Не було особливого одягу, так що все було дуже просто. Дуже скромний був одяг [17].

Не менш яскравими є спогади французького письменника А.Жида, який відвідав СРСР: „Отже, улітку майже всі ходять у білому. Всі один на одного схожі... В одязі виняткова одноманітність. Безперечно, те саме виявилось б у думках, якби це можна було побачити. Кожний зустрічний, здається, задоволений життям (так довго в усьому терпіли нужду, що тепер задоволені тим, що є). Коли сусід має не більше, то людина задоволена тим, що вона має... Я обійшов магазин уздовж і впоперек і від верху до низу. Товари, за винятком деяких, зовсім непридатні. Можна навіть подумати, що тканини, речі тощо спеціально виготовляються по можливості непривабливими, щоб їх можна було купити тільки в разі крайньої нужди... Усе виглядає жахливо [18].

Російська дослідниця Н.Лебіна зазначала: „Модними були дуже прості речі, тобто проста демократична мода. Але демократизм з’являвся не тому, що це був стиль життя, а тому, що це було злиденне існування. Жінки звичайно ходили у саржевих спідницях, хоча дуже мріяли про крепдешинове плаття, шкіряне натуральне взуття, а влітку ходили в парусинових туфлях, у парусинових черевиках, які чистилися зубним порошком. І навіть на танцмайданчиках залишалися сліди від нього. Це завжди було дуже видно” [19].

Загалом городянки одягалися дуже погано через постійну матеріальну нестачу, а головне, через тривале незадовільне забезпечення населення промтоварами. Виключення складали лише одиниці: споживачами модного одягу залишалися колишні непмани, котрі розбагатіли у попередні роки, як і раніше, сім’ї військових і партійних начальників, а також ті, хто працював на так званих „хлібних місцях”, пов’язаних із дефіцитом. І це не зважаючи на те, що з 1932 по 1936 рр. збільшилися витрати населення на придбання одягу, білизни і взуття у 2,5 рази. Це підтверджується і тим фактом, що протягом другої п’ятирічки товарообіг збільшився у 2,4 рази [20]. Якщо у першій половині 30-х елементарні потреби людини в одязі, білизні, взутті не задовольнялися, то вже у другій половині – добробут почав підвищуватися, хоча й не задовольняв у повній мірі потреби населення.

Так, з середини 30-х років ситуація дещо змінилася і ті категорії громадян, які отримували більш-менш відповідну заробітну платню, дістали можливість купувати різні необхідні речі. Змінилося і ставлення до моди й одягу в суспільстві. Поступово молодь почала відходити від революційних гасел про його аскетизм і функціональність. Пройшла мода на «кожанку». Дівчата вже не стояли перед загрозою бути виключеним з комсомолу за шовкові панчохи. Навпаки, намагання гарно вдягатися почало заохочуватися.

Кінозірки радянського кіно з екранів демонстрували модний гарний одяг. У великих містах видавалися і розповсюджувалися журнали мод.

Причини такої різкої зміни влади до зовнішнього вигляду городянок, на перший погляд, були елементарними, але в той же час і не позбавленими сенсу. Так, перш за все, активно діяла система матеріального заохочення робітниць: високий заробіток та пільги на отримання дефіцитних товарів мали у країні ударниці, а пізніше стахановки. Це повинно було стати прикладом для кращої трудової діяльності решти робітниць.

Стахановці отримали можливість купувати одяг у спеціалізованих магазинах. Так, на Всесоюзній нараді стахановців промисловості й транспорту в Москві в 1935 р. стахановку Марусю Макарову запитали куди вона буде витратити таку велику зарплатню – 1336 рублів. На що та відповіла, що збирається придбати молочного кольору туфлі за 180 руб., крепдешинову сукню за 200 руб., пальто за 700 руб. Це справді була мрія кожної радянської жінки, бо середній заробіток коливався по Україні у межах 150-200 руб., на які, у більшості випадків, жила не одна людина, але й ще 1-3 утриманця. Ще меншу зарплатню отримували лікарі, вчителі та інші службовці, для яких були доступні, в кращому випадку, парусинові туфлі, «толстовки» та смугасті футболки.

Оскільки стахановці приймали участь у різних прийомах, то деякі з них отримали можливість шити одяг за замовленням у спеціальних ательє.

Прийжджаючи до Москви, вони купували також духи, шеврові рукавички, шовкову білизну й шуби.

Загалом у сталінські часи гарний жіночий одяг був доступний лише обраним, тим, хто „заслужив”. Решті населення він був не по кишені, а до того ж його просто неможливо було купити в магазині. Але у майбутньому передбачалося, що будь-яка радянська людина зможе його купити.

Отже, у другій половині 30-х років радянська влада почала лояльно ставитися до гарного модного одягу, до жіночих прикрас та косметики.

Розглянемо ретельніше що саме носили жінки в цей період. Так, визнаним став на тканині квітковий малюнок, що не мав чіткого контуру, накладні кишені, більші за розміром, ніж раніше, комірці, юбки з високою талією і вертикальними складками. Перевагу почали віддавати костюму, що складався з жакету з накладними кишенями та вузької юбки з розрізом і складками. Модним був і приталений жакет, який одягали поверх квітчастої сукні.

Поряд із образом жінки-працівниці з'явився новий образ жінки, який пропонували сучасні журнали. Така жінка жила у достатку, одягала коштовний одяг, фарбувала червоним губи, вищипували брови, мала гарну укладку, носила сережки, буси, брошки. Одяг такої жінки був вишуканий – з мереживом, бантами, юбки до колін, які розширилися до низу, сукні складного крою зі штучними квітами. Але мрією радянської жінки все ще залишалася крепдешинова, але тепер квітчаста, сукня. Модними також були сукні з шовку в діагональну стрічку, сукні і блузки в горошок та сукні з однотонного креп-жоржету, які шили з кокетками, бантами, воланами. У моду увійшли плісировка, шляпки та маленькі сумочки. Як і в 20-і роки жінки носили берети.

Шкіряне взуття, як і раніше, залишалося дефіцитом. Тому популярними стали світлі прюнелеві туфлі на перетинці з гудзиком, які чистили зубним порошком. Мрією радянських жінок були шкіряні туфлі – човники на невисокому підборі з подовженим носиком і з перетинкою. На ногах носили білі шкарпетки.

Важливою проблемою для жінок протягом 20-30-х років була нижня білизна і панчохи. Це теж був дефіцит. Цінилися панчохи з фільдекосу і фільдеперсу (кручена пряжа з бавовни). Більшість жінок носили грубі і товсті бавовняні панчохи. Шиком вважалися іноземні шовкові панчохи зі стрілкою, майже зовсім недоступні для радянських громадян. Замало було й красивої нижньої білизни. Лише еліта шила її у закритих ательє або замовляла за кордоном.

Не зважаючи на розширення асортименту промтоварів та поступового збільшення кількості товарів, їх якість покращувалася дуже повільно. Як і раніше до магазинів надходило багато бракованого товару (без гудзиків, з дірками, шви з пропусками, перекошені поли та ін.). Держава не могла забезпечити громадян якісним одягом, які, через погано організований виробничий процес на фабриках та нестачу сировини, мали задовольнятися одягом низької якості.

Все ж таки, хоч ситуація з одягом поступово й змінювалася на краще, але далеко не всі категорії населення були забезпечені всім необхідним.

Постачання городян промтоварами продовжувало відповідати їх місцю в ієрархії постачання і найкращий одяг продовжував надходити в першу чергу до

міст, де знаходилися підприємства особливого й першого списків. Відповідно городяни багатьох міст України навіть у часи „покращення життя” часто не могли купити найнеобхідніші речі.

Найгірше була справа із гарним і престижним одягом (крепдешинові сукні, демісезонне пальто, костюм «чарльстон»): його не лише важко було знайти у крамницях, але й коштувало дорого.

У часи перших п'ятирічок актуальним було виробництво спецодягу, який тепер більш адаптували до реальних потреб життя. Чоловіків і жінок у такому одязі можна було побачити за роботою на вулицях міст, на підприємствах, на плакатах, на сторінках журналів і газет.

Отже, протягом 30-х років в Україні все ще зберігався дефіцит одягу і взуття. Гарно вдягатися могли лише окремі групи населення – радянські і партійні керівники та їх сім'ї, а також передовики виробництва. Система постачання існувала за виробничим принципом – постачати в першу чергу тих, хто працював на індустріалізацію. При цьому якість товарів була надзвичайно низькою. Часто до крамниць поступала бракована продукція.

Таким чином, аналізуючи зміни у одязі та взутті радянських жінок-городянок протягом 20-30-х років ХХ ст. в Україні, слід вказати, що вони жили в умовах тотального дефіциту товарів та їх дорожнечі. Намагаючись вижити у такій ситуації, жінки перешивали старі речі, шили нові, в'язали тощо. Вони користувалися косметикою, бажаючи подобатися чоловікам, навіть під загрозою суспільного осуду. При цьому слід визнати, що з'являлися нові види тканин з новими орнаментами і малюнками. Хоч і дуже повільно, але одяг ставав кращим за якістю. Збільшувалася й його кількість, хоча все ще не задовольняла потреби усіх громадян. Виник виробничий одяг, який теж з плином часу вдосконалювався і поступово ставав більш зручним. Покращувалася й якість взуття, яке теж не всім було доступне, особливо шкіряне. Незважаючи на низку труднощів із виготовлення і забезпечення населення одягом та взуттям, загалом спостерігалися зрушення у позитивний бік: одяг поступово ставав більш елегантним, підкреслював жіночість городянок. Одночасно слід пригадати про існування гарного одягу та взуття, який, до речі, був доступний лише „обраним”. Не можна також не вказати на існування у досліджуваній період великої прірви між радянською модою та західноєвропейською. Загалом, зміни в одязі та взутті певним чином відображали ідеологічні зміни у радянській країні і, безумовно, виступали важливою ланкою у ланцюжку формування субкультури жінок-городянок радянської України.

Подальше вивчення проблеми формування в радянській Україні жіночої субкультури передбачає висвітлення житлово-побутових умов, особливостей харчування жінок та ін.

Література

1. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. / Н.Б.Лебина. – СПб.: Журнал «Нева» - Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1999. – 320 с.
2. Рябченко О. Конструювання пролетарської ідентичності // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 107-125.

3. Мовчан О. Товаропостачання й споживання // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 312-344.
4. Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917-1963) / Малафеев А.Н. — Москва : Мысль 1964 - 490 с.
5. Троян М.П. Соціально-економічне становище робітників Донбасу в 30-ті роки / М.П.Троян. — Донецьк ІЕП АН України, 1992. — 20 с.
6. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках: Навч. посіб. / Ю.Комаров, В. Мисян, А.Осмоловський та ін. — К.: Генеза, 2004. — 256 с.
7. Там само. — С. 128.
8. ЦДАГО України. Ф.59, оп. 1, спр. 537, арк. 4.
9. Мовчан О. Вказана праця. — С. 315-316.
10. Рябченко О. Вказана праця. — С. 119-120.
11. Там само. — С. 122.
12. Там само. — С. 123.
13. Там само. — С. 125.
14. Вологодцев І. Комунальне господарство міст України / Вологодцев І., Каплунов І. — Харків: Держвидав «господарство України», 1930. — С. 182.
15. ЦДАГО України. Ф. 7, оп. 1, спр. 1239, арк. 64-65.
16. Там само. — Арк. 36.
17. Історія епохи очима людини... — С. 194.
18. Там само.
19. Лебина Н.Б. Вказана праця.
20. Троян М.П. Вказана праця. — С. 5.

Кривуля О.А. Изменения в одежде и обуви советских женщин-горожанок Украины на протяжении 20-30-х годов XX в.

Освещаются особенности изменений в женской одежде и обуви, как одной из структур повседневности, с помощью которой, в том числе, формировалась субкультура женщин-горожанок в советской Украине в 20-30-е годы XX в.

Ключевые слова: *одежда, обувь, женщины-горожанки, женская субкультура.*

Krivulya O.A. Changes in clothes and shoes of soviet women-townspeople of Ukraine during 20-30th years of XX century.

The features of changes in womanish clothes and shoes, as one of structures of daily occurrence, by which, including, subculture of women-townspeople was formed in soviet Ukraine in 20-30th years of XX century, are light up.

Keywords: *clothes, shoes, women-townspeople, womanish subculture.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
14.10.2011

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА В АВСТРАЛІЇ ТА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

Аналізуються деякі аспекти наукової та культурної діяльності одного з головних центрів науки української діаспори – Наукового товариства ім. Т.Шевченка в Австралії та Сполучених Штатах Америки; виділяються загальні схожі тенденції та суттєві відмінності в діяльності товариства обох країн.

Ключові слова: імміграція, українська діаспора, наукове товариство, Головна Рада.

Українці, які перебувають поза межами нашої держави, так само, як і українці, що мешкають в Україні, є важливою складовою часткою української нації, тому потрібно приділяти особливу увагу проблемам еміграції, а також досліджувати становище української діаспори в різних куточках планети. Вивчення діяльності Наукового товариства ім. Тараса Шевченка як в Австралії, так і в Сполучених Штатах Америки становить сьогодні важливу та актуальну наукову проблему через кілька причин. По-перше, діяльність товариства є інтегральною частиною історії української політичної еміграції ХХ ст. По-друге, матеріали, які представлені у роботах цього осередку, є надзвичайно цінним джерелом з багатьох проблем громадсько-політичної, соціально-економічної, церковної історії, а також з історії української науки й культури. По-третє, Наукове товариство ім. Т. Шевченка є невід’ємним компонентом загальносвітового історичного процесу. Воно відіграло важливу роль не тільки у збереженні та вивченні історичної спадщини українського народу, але й у поширенні та популяризації знань про Україну, а також про життя та діяльність української діаспори в США та Австралії.

Історіографія даної роботи в основному представлена статтями різних авторів, опублікованих у періодичних виданнях. Важливе місце серед них посідає робота Є. Волинського «Наукове товариство імені Шевченка в Австралії», опублікована у виданні «Українці в Австралії: Матеріали до історії поселення українців у Австралії» [2]. Також вагомим внеском є стаття Р. Микитовича «Українці в науці п’ятого континенту», опублікована у «Віснику НТШ» [7]. Не можна не брати до уваги дослідження М. Павлишина та його статтю «Про діяльність Наукового товариства ім. Шевченка Австралії», опубліковану у «Віснику НТШ» [8]. Цінну інформацію про загальну організацію товариства Шевченка надає стаття А. Карася «Світова рада Наукових товариств ім. Шевченка». Зокрема, у ній подано опис головного координаційного органу усіх товариств, загальні тенденції розвитку крайових товариств [6]. При написанні статті використано матеріали пресової групи НТШ-Америци «Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Америці (січень-травень 2007р.)», де подано аналіз роботи товариства, виділено основні його досягнення [9]. Важливу інформацію про виникнення НТШ-А, період його становлення та подальшого розвитку надає стаття В. Євтуха «Відзначення 120-ліття НТШ в Чикаго» [4]. Короткий огляд історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка надає у своїй праці Ю. Бачинський «Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки» [1].

Метою даної статті є проаналізувати та порівняти діяльність одного з головних центрів науки української діаспори в Сполучених Штатах Америки та

Австралії – Наукового товариства ім. Т. Шевченка, дати об'єктивну оцінку цій діяльності та виявити схожі тенденції розвитку.

Масова імміграція з українських земель на Захід та до австралійського континенту має більш як столітню історію. Американський континент був важливим напрямом еміграційного потоку із західноукраїнських земель. Витоки української еміграції до США сягають своїм корінням у XVIII століття, до часів боротьби американських колоній за незалежність. Українська діаспора США чисельна, адже їх еміграція проходила в чотири хвили. На відміну від США, українська еміграція до Австралії проходила всього в два етапи, і зрозуміло, що кількість переселенців була дещо меншою, а ніж у США. Можливо, саме чисельність емігрантів була тим важливим фактором, який вплинув на розвиток усього культурно-громадського та наукового життя емігрантів, ставлення до них влади.

Важливим осередком наукового, політичного та культурного життя українських емігрантів в США та Австралії є Наукове товариство ім. Т. Шевченка. В обох країнах воно було утворено приблизно в один і той час та за схожих умов. Логічно було б припустити, що і розвивалися товариства за подібним сценарієм. Але якщо проаналізувати діяльність товариства в кожній країні, то стане зрозумілим, що окрім загальних схожих тенденцій є і суттєві відмінності. Отже, аби виявити схожі та відмінні риси, порівняємо Наукове товариство ім. Т. Шевченка в США та Австралії.

Наукове товариство ім. Шевченка в США було засновано як представництво 29 вересня 1947 року. Як крайове автономне товариство почало діяти з 1953 року. До товариства входили представники третьої «політичної» хвилі української еміграції до США. Після завершення війни на території окупаційних зон опинилося півтора мільйони українців. Понад 90 відсотків усіх українських біженців окупаційна влада розмістила у таборах для переміщених осіб [1, с. 130]. Наукове товариство ім. Шевченка в Австралії виникло в 1950 році. До його складу входила українська діаспора першої хвилі еміграції до Австралії. Це були політичні емігранти, які внаслідок Другої світової війни, опинилися в таборах на території Німеччини й Австрії. Хоча були й такі, котрі мали за мету «покращити» інфраструктуру Австралії, тобто додаткова дешева робоча сила. Життєві обставини не давали можливості новоприбулим розгорнути наукову роботу. Майже всі почали працювати (деякі ще й тепер працюють) не за фахом, а там, де була змога влаштуватися. Заробітчанська праця тривала майже цілий день. На наукову роботу залишалися тільки вечори й суботи. Заробітчани-науковці цікавилися, передусім, українською мовою, письменством, історією, географією, культурою. Університети ж, як правило, не зацікавлені тим, що не пов'язано з історією чи географією Австралії. Проте, незважаючи на всі труднощі, науковці створили потужну наукову базу, яка стала корисна нашій Батьківщині. Члени-засновники відіграли провідну роль у створенні основ громадського, церковного, культурного й наукового життя нового українського поселення [2, с. 62 – 69].

В Австралії, українознавчі осередки товариства були створені в Мельбурні (1964 р.), Аделаїді (1965 р.) і Канберрі (1971 р.). Їх діяльність полягала лише в організації наукових доповідей і конференцій та в їх виданні. Тобто, у деякій

мірі розмежовувалася сфера діяльності головного відділку товариства, та його осередків. Окрім організації доповідей та конференцій, головний осередок організовує ще й загальні форуми громадськості, проводить різні заходи загальнокультурного значення. Окремі осередки НТШ Америки діють у таких містах: Вашингтон (з 1957 р.), Філадельфія (з травня 1957 р.), Чикаго (з 1958 р.), Клівленд (з березня 1956 р.) і Детройт (з березня 1951 р.). На відміну від Австралії, осередки НТШ Америки в своїй діяльності не поступаються нічим основному відділу, тобто вони мають однакові можливості. Тут проводились і періодичні конференції та виступи, і бесіди з українською громадою, і святкування ювілеїв, приурочених до історії України та її визначних діячів.

Статути товариств схожі й переплітаються з положеннями Статуту товариства в Україні. Роботу усіх НТШ координує Головна рада. У вступній частині Статуту члени ради заявили, що їх об'єднує спільна мета – «служіння українській науці» і через НТШ – «українському народові, що змагає до розбудови вільного життя та національної держави» [6, с. 1]. У Статуті, крім того, мовиться: «Наукові товариства в Австралії, Європі, З'єднаних Штатах Америки і Канаді, які діють на основі Статуту матірнього Товариства, пристосованого до вимог зобов'язуючого права у своїх країнах. Взаємне відношення складових НТШ і їх співпраця та координація діяльності під керівництвом Головної Ради спирається на засади повної автономії з обмеженими правами, переданих Головній Раді положеннями цього Статуту. Усі Товариства приймають назву «Наукове товариство ім. Шевченка» з додатком назви країни або континенту їх розташування: Наукове Товариство ім. Шевченка в Австралії, Європі, США, Канаді» [6, с. 2]. Проте крайові НТШ Австралії прийняли у 1955 році окремий статут головної ради, що гарантував їм внутрішню автономію й рівночасно утримував єдність НТШ.

До Наукового товариства Шевченка в Сполучених Штатах Америки належать науковці різних спеціальностей, бо його наукова діяльність ведеться по секціях: філологічна, історично-філософська, мистецтвознавча, суспільних наук, математична, фізично-технічна, медико-біологічна. Саме секції та комісії об'єднують працю НТШ Америка, бо у межах цих одиниць проектується науково-дослідна, суспільно-громадська та видавнича діяльність НТШ. Сфера діяльності товариства в Австралії значно вужче, адже робота ведеться всього на двох секціях: гуманітарній (історико-філологічна підсекція) та математично-природничій. При цьому, головний координаційний орган робить наголос на першу секцію. Проте, на думку Головної ради, це аж ніяк не зменшує вартості другої секції.

Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка Австралії сьогодні репрезентована у двох містах – Мельбурні та Сідней. Товариство об'єднує учених і приятелів науки австралійських університетів та інших інституцій, які працюють і постійно оприлюднюють результати своїх досліджень відповідно до власних наукових зацікавлень та традицій української національної науки.

НТШ Австралії співпрацює з Асоціацією українців Австралії. Це успішно відбувається уже тривалий час і плідно продовжується сьогодні. Товариство – співорганізатор конференцій, присвячених українській проблематиці. Найбільші за останні роки – «Україна у контексті Іншого» (Університет ім. Монаша,

Мельбурн, 7 – 8 лютого 2003 р.); «Право, політика, культура й історія в незалежній Україні» (Аделаїдський університет, 19-21 лютого 2009 р.) [8, с. 10].

Крім того, НТШ Австралії самостійно і разом з іншими інституціями постійно організовує загальні форуми громадськості в Сідней та Мельбурні. На них виступають з доповідями відомі вчені й діячі української культури. Доповідають як місцеві дослідники, так і гості Австралії (Андрій Заярнюк, Марія Зубрицька, Михайло Комарницький, Галина Кошарська, Марко Павлишин, Сергій Плохій, Микола Рябчук, Остап Серeda, Франк Сисин). Деякі засідання форумів присвячені презентації книжок членів Товариства – Євгена Гливи, Любомира Лаврівського, Марка Павлишина. На окрему увагу заслуговують заходи, які мають також загальнокультурне значення, наприклад, демонстрація документального фільму Даниїли Стоділки «Відродження Королівства: скарби Галичини» [2, с. 65].

Наукове життя українців в Австралії розвивалося у двох вимірах – у самій українській громаді та її установах і в загальноавстралійських університетах та дослідних інститутах. Після здобуття Україною незалежності україністи з обох університетів, де є українознавчі програми, тісно розвинули співпрацю з колегами в Україні. Університети Макворі та Монаша мають договори про співпрацю з університетами в Україні. Студенти україністики обох університетів навчалися в Києві, студенти з України приїжджали до австралійських університетів. В університеті Монаша стажувалися співробітники Академії наук України.

Праці українців, членів НТШ Австралії, насамперед у галузі сучасного українського літературознавства, публікуються в Україні. Велике значення мають контакти з Україною і для членів НТШ Австралії. Одним із завдань товариства було втримувати зв'язки з українськими науковими колами в інших країнах, насамперед з головною радою та іншими крайовими осередками [7, с. 18 – 22].

Наукове товариство Т. Шевченка в Сполучених Штатах Америки у своїй діяльності прагне до тісного спілкування з науковцями України для спільного пошуку відповідей на різні запитання, які постали після здобуття незалежності. У зв'язку з цим НТШ приділяє багато уваги стану відносин між Україною та діаспорою, враховуючи специфіку четвертої хвилі еміграції та її адаптації до вже існуючих інституцій української діаспори в США. Це спонукає обидві сторони до обговорення їхнього сучасного стану. 2004 року членам Управи Наукового товариства Шевченка в Америці за «вагомий особистий внесок у діяльність НТШ та науково-культурний обмін між державами, підвищення авторитету України на міжнародній арені» було вручено почесні грамоти Верховної Ради України, підписані її головою Володимиром Литвином [3, с. 3]. Почесні грамоти та золоті відзнаки отримали Роман Андрушків, Ольга Кузьмович, Орест Попович, Юрій Слісарчук, Роман Воронка та багато інших.

Щосуботи товариство влаштовує для громади наукові лекції, політичні дискусії, мистецькі програми, вечори поезії. Таким чином НТШ-А звітує перед жертводавцями про свою діяльність. Товариство організовує та бере участь у міжнародних конференціях та симпозіумах. Після довгих років праці, зусиллями товариства в 2009 році було видано перший том «Енциклопедії української діаспори».

Взагалі, досягнення НТШ Америки у видавничій справі є вражаючими. Разом із НТШ в Європі воно продовжило підготовку та друк видань НТШ, послідовно зберігаючи для деяких серійних видань нумерацію довоєнного НТШ у Львові. Товариство видає наукові праці самостійно та за участю крайових товариств різні монографічні дослідження та збірки в серіях «Бібліотека українознавства» (понад 40 т.), «Український архів» (понад 50 т.), «Хроніка НТШ», «Бюлетень НТШ Америки», «Матеріали до української бібліографії». Самостійно підготувало й публікувало «Українську літературну бібліотеку», «Етнографічний збірник». Водночас виходять у НТШ Америки «Позасерійні видання» – праці І. Витановича, П. Коваліва, брошури, присвячені історії НТШ, спільні публікації НТШ Америки та Української вільної академії наук. Нерегулярно з'являються «Бюлетень Бібліотечної комісії», «Бюлетень праці Осередку НТШ в Філадельфії», «Вісник Секції історії України НТШ Америки», «Повідомлення з національних питань» тощо [4 с. 117]. Чимало книг товариство передало й передає бібліотекам в Україні.

Розглядаючи діяльність Наукового товариства Т. Шевченка в Сполучених Штатах за роки його існування, можна зробити висновок, що товариство – найактивніша організація в американському й міжнародному науковому світі, яка бере участь у міжнародних наукових конференціях, дбає про спонсорування в Україні наукових видань. Товариство своєю діяльністю розвиває співпрацю з ученими-українознавцями України та США, фінансує видання окремих наукових праць в Україні, намагається зберегти пам'ять про минуле для наступних поколінь. Ця наукова установа з осередками у Вашингтоні, Детройті, Клівленді, Філадельфії та Чикаго здобула високий авторитет своїм інтелектуальним служінням українській справі.

Отже, проаналізувавши деякі аспекти діяльності товариства в США та Австралії, можна зазначити що НТШ-А розгортає дещо ширшу діяльність, а ніж НТШ-Австралія. Безперечно, в обох країнах товариство служило одній меті – розвиток української науки за кордоном. Проте, товариство Шевченка в Сполучених Штатах Америки від самого початку розвивалося активніше. Воно більше й частіше організовувало святкові вечори, читання, вело жвавішу видавничу діяльність. Усі його відділи наслідували політику головного осередку. Причини переваги НТШ-А криються в чисельності української діаспори, у ставленні влади до наукового осередку. Не менш важливим є допомога співвітчизників, Батьківщини.

Проте ні в якому разі не можна применшувати значення Наукового товариства Шевченка в Австралії. Воно також займалося просуванням української науки за кордоном, але в менших масштабах. Можливо, не вистачало допомоги з України. Якщо НТШ-А фінансово постійно підтримували українські меценати, то товариство в Австралії такої підтримки не мало. НТШ – Австралія покладало надії лише на себе та владу, котра хоча й не заважала його розвитку, але і особливо не допомагала. Від самого початку, товариство в Австралії мало менше філіалів та значно вужчу внутрішню структуру. Можливо, саме це й вплинуло на розмах його діяльності. Та, мабуть, головним є те, що незважаючи на всі труднощі, ця діяльність відбувалася і відбувається як в Сполучених Штатах Америки, так і в Австралії.

Література

1. Бачинський Ю. Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки / Ю. Бачинський // За ред. В. Маркуся. – К.: Вид. ІНТЕЛ, 1995. – 342 с.
2. Волинський Є. Наукове товариство ім. Шевченка в Австралії / Є. Волинський // Українці в Австралії: Матеріали до історії поселення українців у Австралії / Гол. ред. М. Павлишин. – Мельбурн: СУОА, 1966. – Т. 1. – С. 62 – 69.
3. Вручення нагород членам управи НТШ-А / Організаційний комітет // Свобода. – 2004. – № 26. – С. 3.
4. Євтух В. Відзначення 120-ліття НТШ в Чикаго / В. Євтух // Українська діаспора. – 1994. – Ч. 5. – С. 116 – 118.
5. Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Європі / А. Жуковський. – Львів-Париж, 2000. – 140 с.
6. Карась А. Світова рада Наукових товариств ім. Шевченка / А. Карась // Вісник НТШ. – Ч. 43. – 2009. – С. 1 – 4.
7. Микитович Р. Українці в науці п'ятого континенту / Р. Микитович // Вісник НТШ. – 1993. – Ч. 5. С. 18 – 22.
8. Павлишин М. Про діяльність Наукового товариства ім. Шевченка Австралії / М. Павлишин // Вісник НТШ : інформаційне видавництво. – Львів: НТШ, 2010. – № 43. – С. 10.
9. Пресова група НТШ-А. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Америці (січень-травень 2007р.) // Вісник НТШ. – Ч. 38. – 2007. – С. 6 – 7.
10. Шлепаков А. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.) / А. Шлепаков. – К.: Вид. АН УРСР, 1960. – 199 с.

Криничная Е. Ю., Темникова Ю. А. Деятельность Научного общества имени Т. Шевченко в Австралии и Соединенных Штатах Америки.

Анализируются некоторые аспекты научной и культурной деятельности одного из главных центров науки украинской диаспоры – Научного общества им. Т. Шевченко в Австралии и США. Указываются общие схожие тенденции и существенные различия в деятельности общества обеих стран.

Ключевые слова: *иммиграция, украинская диаспора, научное общество, Главная Рада.*

Krinichnaya E. Y., Temnikova J. A. Activities of the Scientific Society of T. Shevchenko in Australia and the United States.

This article examines some aspects of scientific and cultural activities of one of the main scientific centers of the Ukrainian Diaspora – Scientific Society Shevchenko in Australia and the USA. Specifies the overall similar trends and significant differences in the activity of both countries.

Keywords: *immigration, the Ukrainian Diaspora, the scientific community, the Main Council.*

Рецензент: **Кравець Ю.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
14.10.2011

МОНГОЛЬСЬКІ КОРДОНИ УЛУСУ ДЖУЧІ НА ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Розглядаються особливості утворення монгольських кордонів на землях колишньої Київської держави. Проаналізована поява буферних смуг на русько-монгольському прикордонні.

Ключові слова: Київ, князь, хан, монголи, кордони, Улус Джучі.

У дослідженнях, присвячених історії колишньої Київської держави періоду монгольського панування, недостатньо розроблена тема, що пов'язана з аналізом монгольських кордонів Улусу Джучі на південноруських землях. Це було зумовлено традиційно спрощеним підходом в історіографії до історії князівств цього регіону, що передбачав його повний занепад після погрому 1238 – 1241 рр. На нашу думку, з використанням спеціальних методів історичного дослідження, нових підходів до вивчення відомих джерел з'явиться можливість більш об'єктивно підійти до висвітлення різних аспектів зазначеної проблеми.

Ще Лубсан Данзан торкався означеної нами теми [17]; зробили значний внесок у її розв'язання – Р. Ю. Почекаєв [4; 8], Т. І. Султанов [7]. У сучасній українській історіографії продовжує плідно працювати О. В. Русина [15], В. М. Бодрухин [12]. Звернення до означеної тематики зумовлено посиленням суспільного інтересу до монгольського періоду історії України. На початку третього тисячоліття суспільство дедалі гостріше усвідомлює необхідність реабілітації цілеспрямованого знецінювання вітчизняної історії, яке мало місце донині.

У даній статті ми ставимо мету, щоб, узагальнивши багатий джерельний та історіографічний матеріал, проаналізувати процес утворення та особливості монгольських кордонів Улусу Джучі на землях колишньої Київської держави.

Початок державного утворення «Улус Джучі» було покладено ще при житті самого Чингізхана. Відповідно до традиції Чингізхан виділив долі від своїх земельних володінь усім своїм синам. Старшому сину – Джучі були визначені найбільш віддалені від власне Монголії землі на Заході. Вассаф писав про це: «... а землі в довжину від країв Каяїка до Хорезма і крайніх меж Саксіна й Булгара до окраїн Дербента Бакинського він призначив старшому сину Туші» [1, с. 80]. Крім того, за заповітом було призначено також землі на захід від Уралу, тобто Половецький степ – Дешт-і-Кипчак. Китайський дипломат Лубсан Данзан констатував: «Чингіз-хаган відділив свого сина Джочі, призначив його головним правителем кипчаків» [17, с. 229]. Після вдалого походу монголів на Захід, що завершився скоренням держави Хорезмшаха, володіння розширилися до меж, куди «встигли дійти копита монгольських коней». У подальших завоюваннях Джучі вже не брав участь. Він умер у лютому 1227 р., за шість місяців до смерті Чингізхана [1, с. 91].

Після смерті Джучі, двоє його синів, Орду і Батий, очолили окремі частини монгольської імперії. В. В. Трепавлов констатує: «Перший був старшим за віком і вважався вищим за рангом; він панував над степовими просторами теперішнього Східного Казахстану. Другому, після завойовницьких походів 1236 – 1241 рр. дісталася територія на захід від Волги, у тому числі і Русь. Таким чином, Улус Джучі став поділятися на дві частини, чи крила: праве

(західне) і ліве (східне)» [2, с. 27]. На думку російського дослідника, границя між ними проходила, очевидно по ріці Яік (нині Урал). На сході від ріці ханствував Орду і його нащадки, на заході Батий. Ставка Орду знаходилася в районі озера Балхаш; пізніше, у XIV ст., східні хани Улусу Джучі зробили своєю столицею Сигнак на Сирдар'є. Батий спочатку влаштувався в Булгаре – столиці завойованої їм Волзької Булгарії, а потім перемістився на Нижній Волзі, де згодом його брат хан Берке – спорудив стольне місто Сарай-ал-Махруса («Хранимий Богом Палац») [2, с. 27]. Факт передачі Чингізханом володіння Джучі Батию засвідчили перські автори: «Коли він [Джучі], унаслідок задуму проти батька, переселився зі світу цього, те після нього залишилося багато синів, старше всіх їх був Батий, його Чингізхан посадив [на престол] на місце його батька» [1, с. 15]. Відзначимо невелику помилку даної тези, Батий не був старшим сином Джучі. За свідченням Рашид-ад-Діна, Орду – старший брат, «був згодний на воцаріння Батия, і на престол на місце батька саме він його звів» [3, с. 66]. На думку Р. Ю. Почекаєва, Батий очолив Улус Джучі з волі діда, не по праву старшого, а завдяки родинним зв'язкам своєї матері [4, с. 52].

Відлік політичної історії Улусу Джучі, як цілісного державного утворення, можна починати з початку 1243 р. У цей час, після завершення загальномонгольського походу, основні сили монголів під проводом майбутнього кагана Мунке пішли до Центральної Монголії, а Батий «воротилсьєсть із Оугорь» [5, стб. 794] і почав приймати руських князів видаваючи їм ярлики на князування. Г. Г. Хафізов відзначає, що літописи, описуючи прийоми Батием руських правителів, розглядають його як першу особу цілком оформленої держави [6, с. 67]. На думку Т. І. Султанова, Батий вважався старшим серед монгольських царевичів, мав найбільший авторитет і навіть деякі права государя. Проте він до кінця свого життя залишався другим після великого хана політичним діячем у Монгольській імперії і не став главою самостійної держави, чому сприяли і його особисті якості характеру [7, с. 211]. Політичну самостійність Улус Джучі отримав тільки в роки правління внука Батия Менгу-Тимура: він першим із правителів державного утворення Джучидів став чеканити монети від свого імені з титулом «правосудний великий хан» і видавати ярлики, зокрема, руському духівництву (ярлик датований серпнем 1267 р.) [8, с. 90 – 91].

Таким чином, із кінця шістдесятих років XIII ст. Улус Джучі відокремлюється від загальноімперського центра і стає самостійною державою. Проте і в добу Батия Улус Джучі в рамках Монгольської імперії мав порівняно широку автономію. Особливість адміністративного статусу Улусу Джучі впливала з його політичної ролі. Це володіння було споконвічно плацдармом для подальшої експансії монголів на Захід, оскільки мало великі природні, матеріальні і людські ресурси. Згодом, коли основні завоювання на Заході були закінчені, його роль трохи трансформувалася: державне утворення Джучидів перетворилося в передовий форпост для взаємин із західними сусідами і центр керування завойованими територіями. Виходячи з чого, особливу роль для нашого дослідження грає аналіз монгольських кордонів Улусу Джучі на південноруських землях.

Важко встановити рамки кордонів Улусу Джучі, особливо по лінії великих степів, що складала основну частину всієї території держави. За О.Ю.Якубовським, на північному сході до складу Улусу Джучі входив Булгар з областю, на півночі кордон межував з руськими князівствами; на півдні монголи володіли Кримом з його причорноморськими містами, Кавказом до Дербента, іноді – до Баку, північним Хорезмом із містом Ургенчем; на заході – степом – від Дністра і Серета; на сході – від Західного Сибіру до Сирдар’ї [9, с. 61]. Кордон Улусу Джучі з руськими князівствами проходив по лінії степу і лісостепу. Між Дністром і Дніпром границя тяглася до району сучасних Вінницької і Черкаської областей. У басейні Дніпра володіння руських князів кінчалися десь між Києвом і Каневом. Звідси прикордонна лінія йшла до району сучасного Харкова, Курська і далі виходила до рязанських меж уздовж лівого берега Дону [10, с. 63]. Монголи також закріпилися в Криму. Зазначимо, що він спочатку не був окремим улусом. Його степовою частиною пересувалися зі своїми ордами монгольські князі (улуґбеки). Місцеве населення сплачувало їм данину, як до цього часу куманам [11, с. 200]. Однак монголи займали лише північну, степову частину півострова. Південне узбережжя Криму та його гірські райони були тоді низкою напівзалежних від ханів дрібних феодальних володінь – італійських міст-колоній.

При аналізі русько-монгольського прикордоння особливий інтерес представляють деякі його ділянки, які можна назвати буферними зонами. Вони являли собою досить великі райони між володіннями монгольської держави і Русі, довжина яких з півдня на північ складала від 50 до 200 кілометрів. Своєрідність їх полягало в тому, що тут проживало руське населення, що очолювалося монгольською адміністрацією [12, с. 10]. Дві з них існували у верхів’ях Південного Бугу і середньої течії Дністра. Вони не входили до ординських земель, але в політичному відношенні були безпосередньо підпорядковані монголам. В першу чергу, це відноситься до Бакоти, що раніше було центром галицького Пониззя, але з приходом монголів добровільно визнало їх владу. Бакота та її округа відігравала роль буферної зони між галицькими і монгольськими землями. Не відомо, як довго Бакота зберігала такий статус. Проте в зв’язку з посиленням сил Данила Галицького в цей час і його походами проте сепаратистів, такий статус міста не міг існувати довго [13, с. 36].

Болохівська земля, що знаходилася у верхів’ях Південного Бугу, також не входила безпосередньо до складу Улусу Джучі. У XIII ст. «болоховцями» називали осадників із верхньої Случі, Південного Бугу, Горині, Тетерева. У літописах згадуються сім болоховських міст: Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Гордець, Божський і Дьяков. У 1948 р. В. К. Гончаровим досліджено два городища в с. Великі Деревичі Любарського р-ну Житомирської обл. Одне з них визначено дослідником як літописний Деревич. Місто Кудин локалізовано біля с. Кудинка Летичевського р-ну Хмельницької обл. Місто Губин можливо співвіднести з городищем у с. Губин Остропольського р-ну Хмельницької обл., що розміщене на правому березі р. Случ. Болохову і його ролі у вітчизняній історії приділена значна увага. Проте тільки в 1971 р. вдалося локалізувати це літописне місто на території м. Любара Житомирської області. Всі ці міста, як вказувалося вище, знаходилися на території Верхнього Побужжя і Случі –

прикордонні Київської, Волинської й Галицької земель. Таке політико-географічне положення визначило характер цих міст – вони були прикордонними фортецями [14, с. 7 – 8].

Промонгольську політику болохівських князів, яка стала підставою особливого статусу їх територій, можна пояснити спробою позбутися залежності від Галицько-Волинського князівства. Під час походу Батия вони підкорилися добровільно монголам. Отже, це свідчить про існування на руській території утворень, безпосередньо підпорядкованих монголам. Як вказують подальші події, Данило Галицький не міг примиритися з наявністю монгольських володінь на своїй території, тому доклав всіх зусиль до знищення непокірних земель. О. В. Русина підкреслює: «Аналогом болоховських громад деколи вважають так звані Ахматові слободи в Посейм'ї, на теренах давньої Чернігівщини» [15, с. 37]. Проте вони також існували не довго завдяки втручання руських князів. Таким чином, представники сильних князівських династій не мирилися з володарями, що виражали лояльність до монголів, і при кожному зручному випадку знищували їх території.

Про буферну смугу в басейні Дніпра розповідав Плано Карпіні. За його свідченням, Канів був безпосередньо під монгольською владою. Потім мандрівник приїхав до населеного пункту, главою адміністрації якого був Міхей, алан за походженням. Лише після п'яти днів подорожі йому в степу зустрілася перша монгольська сторожа. Карпіні також повідомляє, що монголи використовували долини Дніпра та інших річок як шляхи постійних рухів кочовиків: влітку – на північ, взимку – на південь, до моря [16, с. 67 – 70]. Отже, між руським Києвом і першої монгольською заставою, що охороняла ординську територію, знаходилася особлива буферна зона, яку монголи використовували для господарських і торгових цілей. Така політика по відношенню до Середнього Подніпров'я мала стратегічну мету. Цей регіон відігравав роль тилу, де можливість військових дій була виключена.

Таким чином, кордони Улусу Джучі не були сталими, а змінювались упродовж усього часу його існування, це споконвіку притаманне всім кочовим імперіям. Поява буферних смуг на русько-монгольському прикордонні є результатом монгольських походів 1237 – 1240 рр. Населення частково переселилося в більш спокійні райони. Руські князі виявилися в небезпечному сусідстві з монголами, і деякі залишили свої земельні наділи, почали служити більш сильним володарям.

Проведене дослідження показує, що подальше вивчення цієї проблеми потребує більш ретельного аналізу структури й специфіки монгольських кордонів на землях колишньої Київської держави за допомогою монгольських й арабських джерел, що буде зроблено в наступних публікаціях.

Література

1. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В.Г. Тизенгаузен. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1941.
Т. 2 : Извлечение из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем, С. Л. Волиным. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1941. – 308 с.
2. Трепавлов В. В. Возникновение и становление Золотой Орды / В. В. Трепавлов // Преподавание истории в школе. – 2004. – № 1. – С. 26 – 30.

3. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей : в 3 т., 4 кн. / Рашид-ад-Дин ; [пер. с перс. Ю. П. Верховского, примеч. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова, ред. И. П. Петрушевский]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1960.
Т. 2. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – 248 с.
4. Почекаев Р. Ю. Батый. Хан, который не был ханом / Р. Ю. Почекаев. – М. : АСТ : АСТ Москва; СПб. : Евразия, 2006. – 350 с.
5. Полное собрание русских летописей / Под ред. А. А. Шахматова, с предисловием Б. М. Клосса. – М. : Языки русской культуры, 2001.
Т. 2 : Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 648 с.
6. Хафизов Г. Г. Распад Монгольской империи и образование Улуса Джучи / Г. Г. Хафизов. – Казань : Татар. кн. изд-во, 2000. – 94 с.
7. Султанов Т. И. Чингиз-хан и Чингизиды: Судьба и власть / Т. И. Султанов. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. – 445 с.
8. Почекаев Р. Ю. Золотоордынские ярлыки русской церкви как пример правоотношений светской и духовной власти на государственном и надгосударственном уровне / Р. Ю. Почекаев // Материалы научно-практической конференции [«Политико-правовые основы социального партнерства государства и традиционных конфессий»], (Санкт-Петербург, 3 июня 2004 г.). – Санкт-Петербург, 2005. – С. 88 – 92.
9. Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 342 с.
10. Верба И. Монгольские завоевания в XIII веке. Золотая Орда / И. Верба // Школа. – 1998. – №1. – С. 61 – 63.
12. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII – XIV ст.) : монографія / В. М. Бодрухин. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 304 с.
13. Егоров В. Л. Золотая Орда: мифы и реальность / В. Л. Егоров. – М.: Знание, 1990. – 64 с.
14. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / В. Л. Егоров. – М. : Наука. – 1985. – 245 с.
15. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К. : Вид. дім “Альтернативи”, 1998. – 320 с.
16. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука; [пер. А. М. Малеина, ред. вступ. статья и примеч. Н. П. Шастиной] – М. : Государственное издательство географической литературы, 1957. – 270 с.
17. Лубсан Данзан. Алтан тобчи («Золотое сказание») / Лубсан Данзан ; [перев. с монг., введ., комент. и прил. Н. П. Шастиной]. – М. : Наука, 1973. – 439 с.

Кубанов Р. А. Монгольские границы Улуса Джучи на южнорусских землях.

В статье рассматриваются особенности образования монгольских границ на землях бывшего Киевского государства. Проанализировано появление буферных полос на русско-монгольском приграничье.

Ключевые слова: Киев, князь, хан, монголы, границы, Улус Джучи.

Kubanov R. A. Mongolian scopes of Ulus Dzhuchi on south russians earths.

In the article, the features of Mongols scopes are examined on earths of the former Kievan state. Appearance of buffer bars is analyzed on a russian mongols border line.

Key words: Kiev, prince, khan, Mongols, scopes, Ulus Dzhuchi.

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
22.08.2011

СПІВПРАЦЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З МОРСЬКИМ ПІРАТСТВОМ

Висвітлюється проблема взаємодії Російської Федерації та Європейського Союзу у сфері боротьби з морським піратством на узбережжі Сомалі в 2008-2010 рр. Автор акцентує увагу на процесі формування міжнародної законодавчої бази, на конкретних механізмах силової протидії піратству й перспективах подальшого співробітництва сторін.

Ключові слова: Російська Федерація, Європейський Союз, міжнародна безпека, морське піратство, співпраця.

У перше десятиліття ХХІ ст. співпраця Російської Федерації та Європейського Союзу розвивалася відповідно до прийнятої в 1999 р. «Коллективної стратегії Європейського Союзу щодо Росії», що передбачала розвиток партнерських відносин між сторонами у певних напрямках, серед яких окремо була виділена сфера безпеки. Саме в цей час великого резонансу набуло морське піратство поблизу Сомалі, яке вже перетворилося на головний промисел всієї країни. Відсутність безпеки на морі стала серйозною загрозою морським шляхам навколо африканського узбережжя, а також використанню морських ресурсів у таких стратегічно важливих регіонах як Африканський Ріг.

Питання співпраці Російської Федерації та Європейського союзу заради припинення морського розбою поблизу Сомалі майже не досліджується ні вітчизняними, ні зарубіжними науковими колами, але це співробітництво являє собою яскравий приклад успішних спільних дій у боротьбі з такою загрозою міжнародної безпеки, як морське піратство.

Проблема сомалійського піратства досить часто обговорюється політиками, дипломатами і журналістами, однак у науковому середовищі їй відводиться незначне місце. Привертає увагу низка аналітичних статей головного редактора Інтернет-видання «Морской бюллетень-Совфрахт» і експерта з питань піратства М. Войтенка, який аналізує ситуацію на узбережжі Північно-Східної Африки з різних сторін і дає досить критичну, навіть цинічну, оцінку боротьбі світової спільноти проти сучасного піратства [30]. Більш виважену позицію займають дослідники В. Котляр [8] і Д. Нечитайло [10].

Експерти з далекого зарубіжжя Дж. Нотт [11] і Т. Потхієтер [12] пропонують більш об'єктивну оцінку піратства на узбережжі Сомалі без зайвого пафосу, як це помічаємо у росіян, і з поданням різноманітних точок зору на проблему й варіантами її вирішення.

Українські дослідники майже не займаються цим питанням, а між тим за останні роки пірати неодноразово захоплювали українські судна й судна інших держав, на борту яких були українські моряки. Згідно даних Міністерства закордонних справ України, наприклад, за 2009 рік, 40 тис. українських моряків працюють на судах під прапорами інших держав, що є третім показником у світі після Філіппін (240 тис.) та Росії (50 тис.) [9].

Джерельну базу дослідження склали доповіді Генерального секретаря ООН і Групи контролю по Сомалі, резолюції Ради Безпеки ООН і Європарламенту тощо. Різноманітний за змістом оперативний матеріал про сучасний морський розбій ми почерпнули зі ЗМІ.

Метою повідомлення є аналіз і оцінка співпраці Російської Федерації та Європейського Союзу у сфері боротьби з морським піратством поблизу Сомалі.

Відповідно до мети визначено наступні завдання:

- дати характеристику історичному фону розвитку піратства на узбережжі Сомалі й умовам протидії йому;
- виявити роль і місце піратства в системі міжнародної безпеки;
- дати оцінку морському розбою на узбережжі Сомалі в 2005–2010 рр.;
- проаналізувати основні напрями протидії сомалійському піратству силами країн ЄС і Російської Федерації в 2008–2010 рр.;
- розглянути можливі варіанти подальшої співпраці сторін у сфері боротьби з піратством і запропонувати шляхи покращення ситуації в Сомалі.

Африканський Ріг можна назвати зоною хронічної політичної нестабільності, адже громадянські війни та прикордонні конфлікти стали постійним явищем для всіх народів регіону. З 1991 р. Сомалі фактично перестало існувати як держава: визнаного загальнонаціонального уряду немає, централізовані економіка та фінансова система не діють. За класифікацією ООН Сомалі відносять до найменш розвинутих країн: рівень інфляції становить більше 100%, 43% населення живуть на дохід менше 1 дол. на день (2004 р.) [6, 482]. Упродовж десятиліть Червоний хрест витрачав третину своїх коштів на Сомалі, враховуючи те, що кілька десятків інших гуманітарних організацій вели там свою роботу.

На початку XXI ст. з-поміж інших проблем країни досить гостро постало питання піратства, яке створило велику загрозу морським шляхам, економічному розвитку, безпеці та гуманітарній ситуації у всьому регіоні. Серед факторів, які сприяли поширенню цього явища, слід виділити вдале геополітичне становище, економічний занепад, політичну нестабільність, менталітет сомалійців, зацікавлених у швидкому збагаченні тощо. Можна певною мірою погодитися з думкою експертів ООН, які вважають, що проблема піратства обумовлена також беззаконністю в рибальстві поблизу Сомалі та погіршенням екологічної ситуації на узбережжі [21, 15]. За даними програми ООН з довкілля, Сомалі стала місцем для скидання отруйного сміття з поч. 1990-х рр. [12, 36], що також налаштувало сомалійців проти іноземців. За даними Міжнародного морського бюро, в 2005 р. було повідомлено про більш ніж 34 напади на торговельні судна, і морське піратство почало набувати загрозливого характеру [24].

Боротьба світової спільноти проти піратства активізувалася в 2008 р., коли відбулося безпрецедентне збільшення на 11% числа актів озброєного розбою на морі у світі; з 293 інцидентів, зареєстрованих у Міжнародному морському бюро в 2008 р., 111 випадків – поблизу узбережжя Сомалі, а в порівнянні з 2007 р. число актів піратства, скоєних в торговельному коридорі, що пов'язує Суецький канал з Індійським океаном, збільшилося майже на 200% [25].

Зацікавленість країн у вирішенні проблеми сомалійського піратства пояснюється важливістю району Африканського Рогу, зокрема для ЄС і Російської Федерації. Варто підкреслити, що Сомалі вдало розташоване у геополітичному і стратегічному плані – на перехресті торговельних шляхів Європи й Азії та на маршруті до африканських портів Індійського океану – і має найдовшу в Африці берегову лінію в 3898 км [28]. Дослідник Абу Аззам

аль-Ансарі зауважив, що «цей регіон може коштувати мільярди доларів світовій економіці, через нього можна приголомшити міжнародні ринки, підняти ціни на нафту» [10, 23]. Ці морські перевезення – 8% світової торгівлі, 50% всіх балкерних вантажів і 30% контейнерних перевезень, 30% природного газу та нафти, які споживає Європа [1], і 40% світового торговельного флоту, що контролюють компанії країн-членів ЄС [22]. Враховуючи обсяг і кількість суден із цінним вантажем, усі вони являють собою масу об'єктів для потенційного захоплення.

Неоднозначними є підрахунки збитків, що завдає піратство світовому судноплавству й торгівлі. У дослідженні 2010 р. «Економічна ціна піратства» під егідою організації One Earth Future Foundation наводяться витрати держав світу загальною вартістю в 7-12 млрд. доларів США щорічно, обумовлених зміною маршруту суден уздовж узбережжя Африки, оплатою страхування від піратства й наймання охоронних структур, організацією військових операцій, роботою антипіратських установ, провадженням судочинства по відношенню до захоплених піратів і непрямими збитками країн регіону від морського розбою [27, 25]. З такими підрахунками не погоджується М. Войтенко, вважаючи, що загальна сума витрат буде не вищою за 1 млрд. дол. США [30]. У будь-якому разі збитки країн є значними, і проблема піратства потребує негайного вирішення.

На сучасному етапі існує два основних напрями боротьби з піратством: 1) формування міжнародної законодавчої бази; 2) формування заходів з силової протидії піратським нападам.

Безумовно, основою успішної протидії піратству повинна бути законодавча база. Насамперед, немає погодженості серед світової спільноти щодо терміну «піратство». До II пол. XX ст. не існувало жодної міжнародної угоди, яка дає йому загальне визначення. Розмах морського розбою в Карибському басейні, в Західній Африці та особливо в Південно-Східній Азії, сприяв процесові кодифікації міжнародного морського права. Так, ст. 15 Конвенції про відкрите море від 29 квітня 1958 р. (Convention on the High Seas), що вступила в силу 1962 р., визначає піратство як «неправомірний акт насилля, затримання або грабежу, скоєний у особистих цілях екіпажем або пасажирями якогось ... судна чи літального апарату і направлений у відкритому морі проти будь-якого іншого судна чи літального апарату або проти осіб і майна на борту або поза межами юрисдикції якоїсь держави» [17]. Сучасні дослідники спираються на ст. 101 Конвенції ООН з морського права 1982 р. (United Nations Convention on the Law of the Sea), яка подає визначення піратства, ідентичне попередньому [29], проте цей термін не є досконалим і потребує розширення й уточнення.

Варто підкреслити, що піратство і морський тероризм часто ототожнюються деякими дослідниками, проте С. Допілка розглядає ці два поняття як різні прояви порушень безпеки морського судноплавства [7, 15-16]. На думку М. Будакова, піратство є суто економічним злочином, який посягає на основи міжнародної безпеки (а саме на вільний світовий товарообіг, свободу пересування і основні права людини), але ж ніяк не має за мету залякування міжнародного співтовариства, держав чи осіб, тому він вважає, що «морське піратство можна віднести до міжнародних злочинів терористичної

спрямованості, а не до тероризму як такого» [2, 107]. Автор статті погоджується з такою точкою зору, адже піратство і морський тероризм різняться метою й засобами її досягнення, тому світові антитерористичні документи не можуть бути основою для боротьби з піратством.

Отже, в основі антипіратського законодавства – документи в галузі безпеки судноплавства, у розробці яких брали безпосередню участь європейські країни та Російська Федерація. Відразу виділимо Міжнародну конвенцію з охорони людського життя на морі (Safety of Life at the Sea) від 1 листопада 1974 р., відому як СОЛАС-74 і направлену на організацію і технічне оснащення суден задля їхньої безпеки [19]. Пізніше з'явилися заходи боротьби з піратством, що передбачали світове співробітництво. Так, з 1 липня 2004 р. вступив у силу Міжнародний кодекс з охорони суден і портових споруд (International Code for the Security of Ships and of Port Facilities), прийнятий 12 грудня 2002 р. Міжнародною морською організацією (ІМО) як глава XI-2 в СОЛАС-74. Кодекс встановив уніфіковані стандарти безпеки, обов'язкові для всіх учасників міжнародних морських перевезень, маючи на меті недопущення піратів на судно, а в разі їхнього проникнення – зменшення чи уникнення негативних наслідків. Були розроблені навіть спеціальні правила, як наприклад, правила про журнал реєстрації чи посилення заходів охорони на судні [15].

Конвенція ООН з морського права 1982 р. вступила в силу 16 листопада 1994 р. і підтвердила фундаментальні принципи і норми Конвенції про відкрите море. За конвенцією, морське право надає військовому кораблю будь-якої держави можливість протидіяти піратству у відкритому морі за участі військового корабля, уповноваженого для цієї справи [29]. Крім того, у Конвенції 1982 р. є доповнення процедури переслідування та огляду піратського судна пунктами про застосування літальних апаратів (ст.111) [29].

На дипломатичній конференції під егідою ІМО в Римі (1-10 березня 1988 р.) було прийнято Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, направленими проти безпеки морського судноплавства (Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Maritime Navigation). На відміну від конвенцій 1958 і 1982 р., Конвенція 1988 р. відводить піратству значне місце, хоч і термін як такий у тексті не зустрічається, однак у ст. 3 (п. 1 а, b, c) має місце тріада «насилля, затримання, грабїж», які розкривають поняття в попередніх документах [16]. Згідно документа, будь-яка держава має право універсальної юрисдикції у припиненні актів піратства.

Протягом останніх років ІМО розробила чимало інструкцій, а ООН видала низку резолюцій. Російська та європейська сторони також видали детальні інструкції та рекомендації для моряків, які проходять повз небезпечний район: наприклад, підготовлена відповідним відомством ЄС «Рекомендація про засоби самооборони і попередження піратства або озброєного нападу на судна» від 11 березня 2010 р. дає корисні поради екіпажам, як уникнути піратської атаки і що робити якщо подібне сталося [14]. Зауважимо, що з ініціативи Російської Федерації Рада Безпеки ООН 27 квітня 2010 р. прийняла резолюцію №1918, яка містить звертання до всіх держав світу криміналізувати піратство згідно з національними законодавствами [26].

Проблема сомалійського піратства, проте, не вирішується лише на законодавчому рівні і потребує спільних дій країн світу. Морські держави,

серед яких провідну роль відіграли країни ЄС, Російська Федерація, США, КНР, заявили про свою готовність боротися з піратством в Аденській затоці, адже країни регіону не мають необхідних для забезпечення морської безпеки засобів (розвідки, системи раннього попередження, повітряного патрулювання тощо), а флот Сомалі на початку 1990-х рр. перестав існувати як такий [12, 35].

Координатором протидії піратам виступає ООН, за ініціативи якої були створені коаліції військово-морських сил. Так, у 2008-2009 р. держави-члени ООН організували ряд зустрічей і нарад вищого рівня, внаслідок чого в 2009 р. 45 країн, серед яких Велика Британія, Данія, Індія, Іспанія, Канада, КНР, Королівство Нідерланди, Росія, США, Туреччина, Франція, Японія, і 7 організацій, в т.ч. ЄС і НАТО, провели ряд спецоперацій [25]. Цікаву думку наводить В. Котляр, нагадуючи про створений у 1945 р. Військово-Штабний Комітет при Раді безпеки ООН, який складається з начальників військових штабів постійних членів Ради безпеки ООН або їхніх представників. В. Котляр вважає, що цей комітет, після прийняття Радою безпеки ООН рішення про необхідність застосування сили, міг би налагодити координацію дій кораблів ВМС різних країн і сприяти вирішенню проблеми сомалійського піратства [8, 182], та проти ідеї відновлення цієї структури виступає ряд країн ЄС.

Історія патрулювання російськими військовими сомалійських вод бере початок з останньої третини ХХ ст., коли надводні і підводні кораблів ВМФ СРСР регулярно крейсували в Індійському океані, виходячи з побудованої за участі СРСР військово-морської бази – порту Бербера. Після розпаду Радянського Союзу патрулювання майже припинилося та відновилося вже в ХХІ ст. Починаючи з жовтня 2008 р., Російська Федерація є однією з тих держав, які найуспішніше протистоять піратству. У жовтні 2008 – січні 2009 рр. води Сомалі патрулював корабель «Неустрасимый»; у січні – березні 2009 р. перший загін кораблів Тихоокеанського флоту складався з великого протичовнового корабля «Адмірал Виноградов», рятувального буксира «Фотій Крилов», танкерів «Борис Бутома» і «Печенга»; 27 квітня–7 червня 2009 р. – корабель «Адмірал Пантелеев», буксир «СБ-37», танкери «Іжора» й «Іркут»; 30 липня–15 жовтня 2009 р. – корабель «Адмірал Трибуц», танкер «Борис Бутома» і буксир «МБ-99».

Підкреслимо, що російський ВМФ бере на себе відповідальність за охорону виключно російських суден і громадян від морських піратів [25]. На практиці кораблі організовували супровід іноземних суден також: наприклад, корабель «Адмірал Пантелеев» 23 травня 2009 р. успішно відбив атаку піратів на караван кораблів через Аденську затоку. Відомо, що на російських суднах спеціальним рішенням ІМО з 1 січня 2009 р. поетапно введена в дію глобальна система ідентифікації та слідкування за кораблями на далекій відстані – її планується запровадити і на кораблях інших країн.

Рішення про початок довготривалої операції ЄС проти піратів поблизу узбережжя Сомалі було прийняте пізніше, ніж про патрулювання у Російській Федерації, – 10 листопада 2008 р., а вже з 13 грудня 2008 р. стартувала операція «Аталанта», розрахована на 12 місяців. Вона має у своєму складі 5 фрегатів, 2 морських патрульних літака і приблизно 1200 співробітників із Великої Британії, Франції, Німеччини, Греції й інших країн ЄС [25]. Мета операції – охорона суден, що проходять повз узбережжя Сомалі, прийняття загальних

заходів зі стримування, припинення і запобігання озброєному розбою на морі. ЄС уклав угоди з деякими країнами регіону для співпраці в боротьбі з піратством. Так, 24 листопада Ефіопія дозволила рух над її територією літаків операції «Аталанта», а пізніше ЄС уклав угоди з Сомалі, Джибуті й Кенією про доступ до їхніх територіальних вод.

На поч. 2009 р. операція ЄС «Аталанта» і СТФ-151 співпрацювали з Морською торговельною організацією Об'єднаного Королівства і здійснювали групові перевезення по рекомендованому на міжнародному рівні транзитному коридору через Аденську затоку. У межах операції «Аталанта» створено Морський охоронний центр для інформування морехідної спільноти. У грудні 2008 р. створено веб-сайт центру, який дає можливість реєструвати дані про власне судно, повідомляти про його місцезнаходження й отримувати інформацію або рекомендації для зниження ризику піратських нападів – із більш ніж 1500 суден, які відслідковувалися цим сервісом, жодне не стало жертвою піратів [25]. Крім того, у 2009 р. ЄС виділив 1 млн. євро на проекти, спрямовані на організацію протидії піратству [22]. Україна також взяла участь в операції ЄС «Аталанта», відправивши офіцера ВМС України до штабу операції в кінці жовтня 2010 р. [2, 109].

ЄС неодноразово закликав до співробітництва ВМФ Росії задля подолання проблеми піратства. Російська Федерація спочатку погодилася на тісну співпрацю з силами НАТО, а переговори з ЄС щодо протидії піратам відбулися наприкінці 2008–на поч. 2009 рр. Сторони підписали відповідну угоду і почали координувати спільні дії [3].

У березні 2009 р. Постійна місія Російської Федерації в Сомалі звітувала Генеральному Секретареві ООН про тісне співробітництво з флотами США, КНР, Індії, Франції, СТФ-151 та операцією ЄС «Аталанта» щодо протидії сомалійському піратству. За словами французького контр-адмірала і командувача операції «Аталанта» Ф. Куандро, співпраця ЄС і Російської Федерації полягає в постійному обміні інформацією та допомозі, як то було з великим протичовниковим кораблем «Адмірал Левченко», який здійснив відправку на берег члена екіпажу завдяки діям європейського флоту [13].

На наш погляд, патрулювання не можна вважати дуже вдалим способом боротьби з піратством. Так, наприклад, російські військові кораблі з листопада 2008 р. по грудень 2009 р. провели через Аденську затоку 123 судна, що прирівнюється до кількості суден, які проходять районом щодоби [5]. Одним з основних досягнень, проте, став безпечний супровід суден Всесвітньої продовольчої програми ООН для здійснення допомоги сомалійцям. Так, за період з грудня 2008 р. по грудень 2009 р. військовими кораблями було супроводжено 50 суден з 300 тис. тонами допомоги, при чому жодне з них не було атаковане чи захоплене [18]. Прямим наслідком діяльності коаліцій військово-морських сил є значне зменшення кількості вдалих піратських нападів. Так, у 2009 р. Міжнародне морське бюро зареєструвало 217 актів піратства в районі Африканського Рогу, що на 95% вище в порівнянні з 2008 р., проте кількість нападів, які завершилися успішним захопленням суден, в 2009 р. склала лише 22%, що на 16% нижче, ніж в 2008 р. [23]. Крім того, пірати тепер нападають значно далі від узбережжя Сомалі.

Продуктивною можна вважати співпрацю Російської Федерації та ЄС у 2010 р. Узгодженість дій сторін продемонструвала, зокрема, вдала операція російських ВМС і патрульної авіації ЄС у травні 2010 р. під час звільнення російського судна «Московський університет» [4]. Протягом року сторони проводили спільні вчення, обмін інформацією й даними, наголошуючи на необхідності удосконалення правової бази для боротьби з піратством.

Досить проблематичним є процес судового переслідування осіб, що підозрюються в піратстві, та процедура судочинства над ними. ЄС зробив певні кроки в цьому напрямку, підписавши угоди з країнами регіону [20]. З ініціативи Російської Федерації та країн ЄС протягом 2010 р. було створено суди над піратами в Кенії та Ємені [11].

Зауважимо, той факт, що операцію ЄС «Аталанта» було продовжено до грудня 2012 р., свідчить про наявність у європейських країн сумнівів щодо припинення піратства на узбережжі Сомалі найближчим часом. На наш погляд, Російській Федерації та країнам ЄС варто краще узгоджувати свої дії та слідувати плану протидії сомалійському піратству, розробленому спеціальною дослідницькою групою ООН в 2008 р. [21]: сприяти встановленню берегової служби в Пунтленді й створенню сил безпеки на суші, запобігати відновленню нищівного вилову риби в акваторії Сомалі іноземними суднами, створюючи умови для розвитку місцевих галузей виробництва тощо.

Отже, спільні дії ЄС і Російської Федерації з боротьби проти піратства мали певні позитивні результати. Внаслідок організованих зустрічей командувачів обох флотів було розроблено подальший план дій і здійснено обмін корисним досвідом, проте на зустрічі Комісії ЄС з Безпеки й Оборони 25 січня 2011 р. було акцентовано на необхідності поглиблювати співробітництво ЄС з Російською Федерацією в сфері протидії піратству, що свідчить про недостатність зв'язків і партнерства у цій галузі. На нашу думку, потребує детального висвітлення проблема судового переслідування піратів й участі у цьому процесі країн ЄС і Російської Федерації, а також питання взаємодії сторін з країнами регіону.

Література

1. Бадов А. Триумфальное возвращение Веселого Роджера / Алан Бадов // Эксперт. – 2008. – 10 ноября. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://expert.ru/printissues/expert/2008/45/vozvraschenie_veselogo_rodzhera/.
2. Будаков М. Міжнародні організаційно-правові аспекти боротьби з морським піратством / Михайло Будаков // Юридична Україна. – 2011. – №4. – С. 106–111.
3. Васильев С. Российские моряки обеспечивают безопасность судоходства в Аденском заливе / Сергей Васильев // Военно-промышленный курьер. – 2010. – 3 января. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://army.lv/ru/proekt-11540/911/4438>
4. ВМС Евросоюза помогли освободить «Московский университет». [Електронний ресурс]. – 6 травня. – 2010. – Режим доступу: <http://rus.ruvr.ru/2010/05/06/7389006.html>
5. Войтенко М. Сомалийскому пиратству жить и процветать / Михаил Войтенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.odin.tc/GPublisher/articles/1541.asp>.
6. Географический справочник ЦРУ / [ред. К. Жвакин ; пер. с англ. М. Монович, В. Харитонов]. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 704 с.
7. Допилка С. О. Уголовная ответственность за терроризм и пиратство на море : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / С. О. Допилка. – К., 1993. – 23 с.

8. Котляр В. Пиратство в XXI веке / Владимир Котляр // Международная жизнь. – 2009. – №2–3. – С. 173–183.
9. Міністерство закордонних справ України : підсумки діяльності у 2009 році та пріоритети на 2010 рік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.mfa.gov.ua/data/upload/content/mfa/ua/poll/presentation 2009.pdf](http://www.mfa.gov.ua/data/upload/content/mfa/ua/poll/presentation%202009.pdf).
10. Нечитайло Д. «Аль-Каида» в Африке / Дмитрий Нечитайло // Азия и Африка сегодня. – 2007. – №11. – С.21–28.
11. Нотт Дж. Новые стратегии в противостоянии пиратству у берегов Сомали; Судебное преследование пиратства; Проблемы прав человека / Джон Нотт ; [пер. з англ. І. Руденка]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/rudenko/article/4785.aspx>.
12. Потхиетер Т. Африканский Рог: проблемы безопасности на море / Теан Потхиетер ; [пер. с англ. В. Шубина] // Азия и Африка сегодня. – 2008. – №11. – С. 34–40.
13. Родон П. Евросоюз и РФ активно сотрудничают в борьбе с сомалийскими пиратами / Портал Родон, Виталий Чугин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://flot.com/nowadays/tasks/piracy/euruscollaboration/>.
14. Commission Recommendation of 11 March 2010 on measures for self-protection and the prevention of piracy and armed robbery against ships (Text with EEA relevance) : (2010/159/EU). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/Notice.do?val=509648:cs&lang=en&list>.
15. Consideration and adoption of amendments to the international convention for the Safety of Life at Sea, 1974. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/spanish/sc/ctc/pdf/32.pdf>.
16. Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Maritime Navigation (SUA Convention), 1988. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nti.org/e_research/official_docs/inventory/pdfs/aptmaritime.pdf.
17. Convention on the High Seas Done at Geneva on 29 April 1958. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_1_1958_high_seas.pdf.
18. European Parliament resolution of 26 November 2009 on a political solution to the problem of piracy off the Somali coast : 2010/C 285 E/08. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/Notice.do?val=525152:cs&lang=en&list>.
19. International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS), 1974. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.imo.org/Conventions/contents.asp?topic_id=257&doc_id=647.
20. Joint Communiqué from the Eastern and Southern Africa – Indian Ocean Ministers and European Union High Representative at the 2nd Regional Ministerial Meeting on Piracy and Maritime Security in the Eastern and Southern Africa and Indian Ocean Region 7th October 2010, Grand Bay, Republic of Mauritius. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/116942.pdf.
21. Piracy off the Somali Coast : Workshop commissioned by the Special Representative of the Secretary General of the UN to Somalia Ambassador Ahmedou Ould-Abdallah, 10-21 November 2008, Nairobi : Final report «Assessment and recommendations». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.imcsnet.org/imcs/docs/somalia_piracy_intl_experts_report_consolidated.pdf.
22. Progress report on the EU's integrated maritime policy : COM(2009)540. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/Notice.do?val=502481:cs&lang=en&list>.
23. Report of the Monitoring Group on Somalia pursuant to Security Council resolution 1853 (2008), 10 march 2010 : S/ Report of the Monitoring Group on Somalia 2010/91. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/ N10/246/89/PDF/ N1024689.pdf?OpenElement](http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/246/89/PDF/N1024689.pdf?OpenElement).
24. Report of the Secretary-General on the situation in Somalia, 21 February 2006 : S/2006/122. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/240/94/PDF/N0624094.pdf?OpenElement>.

25. Report of the Secretary-General pursuant to Security Council resolution 1846 (2008), 16 March 2009 : S/2009/146. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/257/27/PDF/N0925727.pdf?OpenElement>.

26. Resolution 1918 (2010) adopted by the Security Council at its 6301st meeting, on 27 April 2010 : S/RES/1918 (2010). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/331/39/PDF/N1033139.pdf?OpenElement>.

27. The Economic Cost of Maritime Piracy : One Earth Future Working Paper, December 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oceansbeyondpiracy.org/sites/default/files/documents_old/The_Economic_Cost_of_Piracy_Full_Report.pdf.

28. U.S. Steps Up War Against Somali Pirates. – 2006. – 11 February. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.somalilandtimes.net/sl/2005/213/23.shtml>.

29. United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf.

30. Voytenko M. Maritime Bulletin Somali piracy: multi-billion falsification: Study into study, or investigations of falsifications and lies, connected with phenomem of Somali piracy / Mikhail Voytenko. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odin.tc/eng/Study_of_Somali_piray_falsifications.pdf.

Лебедь І. Г. Сотрудничество Российской Федерации и Европейского Союза в сфере борьбы с морским пиратством.

Освещается проблема взаимодействия Российской Федерации и Европейского Союза в сфере борьбы с морским пиратством на побережье Сомали в 2008-2010 гг. Автор акцентирует внимание на процессе формирования законодательной базы, на конкретных механизмах силового противодействия пиратству и перспективах дальнейшего сотрудничества сторон по данному вопросу.

Ключевые слова: *Российская Федерация, Европейский Союз, международная безопасность, морское пиратство, сотрудничество.*

Lebid I. Cooperation between the Russian Federation and the European Union in the sphere of the struggle against the maritime piracy.

The article lights up the problem of collaboration between the Russian Federation and the European Union in the sphere of the struggle against the maritime piracy on the seaboard of Somalia in 2008-2010. The author concentrates on the process of the formation of the legislative base, on certain mechanisms for force interaction against piracy and on the perspective on the future cooperation.

Key words: *the Russian Federation, the European Union, international security, maritime piracy, cooperation.*

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
04.10.2011

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Розглядаються соціальні проблеми села в Україні за часів незалежності: демографічна ситуація в країні, відсутність постійної роботи та гідної зарплати, нерозвинута інфраструктура, обмежене фінансування.

Ключові слова: соціальні проблеми, умови життя й праці, сільські поселення, демографія, молодь, фінансування, інфраструктура.

Проблемами розвитку села займається багато різних фахівців: економісти, аграрники, соціологи, історики тощо. Аграрний сектор є одним з основних прибуткових галузей та традиційно влаштованим, але в історії України, на побутовому рівні, село є відсталою ланкою у розвитку країни. Сільська праця завжди була дуже важкою, а зараз ще й мало перспективною. Прогалини в усіх сферах життя: економічній, соціальній, культурній, побутовій не дають шансів на відродження та високий розвиток села. Тому в Україні можемо спостерігати масове зникнення сіл з карти. Але саме соціальний аспект є чи не найважливішим, тому як за часи кризового стану села виросло покоління, яке при такому положенні не повернеться до сільської праці. І чим більше часу буде проходити, тим складніше буде відновити село, яке вже катастрофічно потребує аграрної реформи, адекватної до сучасних реалій. Тому, проблеми, що відзначені у цьому дослідженні є актуальними й потребують подальшого теоретичного вивчення та практичної реалізації.

Метою даної статті є виділення соціальних проблем села в Україні за період незалежності.

Саме сільські поселення були вихідною точкою початку людської цивілізації. Не випадково К.Маркс [2] назвав село «відправною точкою історії». Тому історіографія дослідження різних аспектів формування і розвитку сільських місцевостей широко представлені в наукових працях К.І. Лебединської [1], А.І. Уланчук [6], А.М. Шатохіна [8], Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, О.П. Максимюка [9].

Щоб вивчити соціальні проблеми села, необхідно визначити чим є сільське життєве середовище. Цей термін можна визначити як сукупність елементів сільського соціального простору та об'єктів соціальної інфраструктури села, що спрямовані на забезпечення життєдіяльності сільського населення. Тобто соціальні проблеми села пов'язані безпосередньо з утриманням гідного рівня життя селян.

Занепад радянського села взагалі й українського зокрема стався у 60-70-ті роки ХХ ст., коли з'явилися генеральні програми та схеми сільського районування. Автори програм і схем вважали, що якщо переселити селян із малих та віддалених поселень до центральної садиби колгоспу чи радгоспу, а останні перетворити на населені пункти, то це дасть можливість зекономити великі капіталовкладення у розвиток соціальної інфраструктури, з одного боку, помітно поліпшити комунально-побутові умови життя селян, з другого. Так виникли нові поселенські терміни: «перспективні» і «неперспективні» села, «перехідні», «такі, що підлягають тимчасовому благоустрою» та інші. У 70-ті роки до укрупнених селищ переїхали мешканці 4750 сіл і хуторів України. А у таких хліборобських областях, як Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська, Харківська майже половину населених пунктів віднесли до «неперспективних», що фактично

означало для них смертний вирок. Там припинилося будівництво, капітальний ремонт приміщень, закривали школи, дитячі заклади, медичні установи. Зрозуміло, що результатом таких «перетворень» стала масова міграція селян не стільки у великі сільські населені пункти, скільки у міста. Нарешті, у 1978 році уряд України при підтримці вчених аграрників першим серед республік СРСР припинив та засудив теорію і практику «неперспективних» сіл. Але нейтралізувати негативні наслідки відірваних від життя «теорій» вже було запізно. Таким чином, українське село на шляху до незалежності опинилось в кризовому стані, який, з її набуттям, лише поглибився.

Також треба враховувати, що формування сільської поселенської мережі неможливе лише технократичними методами, це вимагає врахування економічних, соціальних та культурних особливостей регіонів[8].

В різних регіонах України вона проявилася неоднаково. На динаміку сільського населення держави впливають системи розселення сільського населення, що історично склалися. Традиційно Західний регіон за складом населення є більш сільськогосподарським, де питома вага сільського населення сягає половини населення західних областей. Особливо це стосується Закарпатської, Чернівецької, Тернопільської та Івано-Франківської областей, в яких сільське населення помітно більше за міське, а у Львівській області на селі мешкає більше 1 млн. чол., що є найбільшим абсолютним показником серед усіх областей України.

Натомість у Східному регіоні - найменша питома вага сільського населення. Лише кожен сьомий проживає на селі, а у Луганській області взагалі найменша серед усіх областей чисельність сільських жителів: втричі менша, ніж у Львівській [1].

Однією з проблем, яка призводить до зникнення сіл – вікова. На тлі загальної соціальної кризи загострюються проблеми двох протилежних вікових груп сільського населення - молоді та пенсіонерів. Проблема в тому, що в сфері сільського господарства започаткувалась тенденція зниження чисельності населення працездатного віку, відбувається природне скорочення чисельності населення. Майже кожний сільський житель досягнув пенсійного віку. За останні п'ять років в селах народилось майже у два рази менше людей ніж померло. За вказані роки майже в трьох тисячах населених пунктів зовсім не було народжених, питома вага населених пунктів в яких відсутні діти до п'яти років, у загальній кількості сіл становить 9%, молодь у віці 16-35 років - 5% сіл [5; 8]. В умовах нормального розвитку економіки, задовільного розв'язання соціальних проблем такий розвиток вищеназваних соціальних груп не викликав би занепокоєння. Але в умовах, що склалися в сучасному українському селі, він набув характеру гострої соціальної проблеми.

Молодь, як основа майбутнього, не бачить перспектив в житті на селі, тому й відчувається гостра нестача молодих спеціалістів. Для сільської молоді, так як і для сільського населення в цілому, притаманна соціальна строкатість, розподіл на страти та групи за галузевою, професійною, освітньою, майновою та іншими ознаками, рівнем зайнятості та працевлаштування, майновим та політичними статусам тощо. В цю групу включені як безпосередньо працюючі у сільському господарстві, так і працівники невиробничої сфери села і учні сільських шкіл, а також студенти та учні сільськогосподарських навчальних закладів (в тому числі й

ті, що розташовані у міських населених пунктах) [7]. В.Чигрин, досліджуючи соціальні проблеми сільської молоді, звертає увагу на такі головні чинники, що впливають на сучасне становище сільської молоді та її перспективи: в умовах трансформації суспільства неминуче відбувається деформація ціннісних, соціально-професійних та поселенських орієнтацій молоді; процес такої деформації має у міського і сільського загонів істотні відмінності, насамперед за змістом та темпами зміни орієнтацій; суттєвий вплив на зміни у соціальному обличчі сільської молоді справляє економічне становище, зумовлене загальною соціально-економічною кризою суспільства [4; 8].

Соціальне самопочуття молоді залежить від багатьох факторів, у тому числі й тих, що наведені вище. Дослідники відмічають, що протягом 90-х років оцінки молодими людьми свого матеріального становища мають тенденцію до позитивних змін. Пояснюють це, по-перше, тим, що молоді люди краще за доросле населення адаптувалися до складних і суперечливих реалій сьогодення, а по-друге, на світосприйняття молодих людей впливає притаманний їм оптимізм і прагнення виглядати більш «успішними», ніж це є насправді. Спостерігається пряма залежність самооцінки матеріального становища від соціально-професійної групи, віку, типу поселень. Найнижчим визнають своє матеріальне становище мешканці сіл [3].

Аналіз сучасного стану умов життя свідчить про невідповідність їх сучасним вимогам. Майже чверть сільського житла збудовано в довоєнний період, лише 4% - в період з 1991-2000роки, біля 50% сільських будівель належить до невлаштованих. Разом з цим відсутність в багатьох селах доріг з твердим покриттям, транспортного сполучення ускладнює умови життя на селі, спонукає молодь виїжджати з села. З 28 тис. сільських поселень в Україні біля 9 тис. занепадають і вимирають. На сьогоднішній день 120 районів, на які припадає майже третина орних земель, визнано територіями демографічної кризи. Міграція населення із сіл України перевищувала до недавнього часу більше ніж у 8 разів середній рівень, який склався в країнах СНД [6].

Ще в 90-і роки українські науковці запропонували типологію сільських поселень, головним завданням якої вважають виділення сільських населених пунктів, котрі без державної підтримки приречені на зникнення.

На підставі результатів обстеження усіх сільських поселень автори методики поділили усі сільські населені пункти на 12 груп: I - безлюдні поселення, де не залишилося жодного постійного жителя; II - занепадаючі поселення, переважну більшість (60%) населення яких складають люди пенсійного віку; III - малі села (до 200 мешканців) з поганою демографічною ситуацією (середній вік жителів понад 40 років); IV - малі села із задовільною демографічною ситуацією (середній вік менше 40 років); V - середні поселення (201-500 жителів), в яких у сільському господарстві зайнято менше 50% населення, а понад 30% постійно виїжджають на роботу в міста та СМТ; VI - середні поселення, в яких більше половини зайнято у сільському господарстві, а маятникова міграція на рівні V групи; VII - середні поселення, в яких понад 50% зайнято в агросфері, а маятникова міграція менше 30%; VIII- середні поселення, в яких менше половини працюють в агросфері, маятникова міграція незначна, а решта працює в інших галузях; IX- великі поселення (понад 500 жителів), в яких в сільському господарстві зайнято менше половини, а міграція

значна; X- великі поселення, в яких в сільському господарстві працює більше половини, а міграція значна; XI- великі поселення, в яких більше половини зайнято у агросфері, а міграція незначна; XII- великі поселення, в яких менше половини зайнято у агросфері, а міграція менше 30%. В основу типологічної моделі покладені такі ознаки, як людність, середній вік населення, зайнятість населення, міграційний рух, стан соціальної сфери [9].

В сучасних умовах соціальні проблеми села і сільського населення задовольняються все меншою мірою, спостерігається все більший занепад соціального розвитку села. Із загальної кількості населених пунктів 25% не мають ніяких виробничо-управлінських підрозділів, 2,3% не мають ніяких видів благоустрою, 5,9% населених пунктів не мають установ, підприємств і організацій соціальної сфери [6].

Отже, зрозуміло, що без державної підтримки села, особливо розвитку соціальної сфери, через деякий час може зникнути частина існуючих українських сіл. І це матиме надзвичайно негативні наслідки для всієї держави.

Наступною проблемою сільського життя є відсутність роботи. Одним з суто ринкових шляхів покращення зайнятості виступає підприємницька діяльність жителів села. Приватизація державного і колективного майна об'єктивно створює умови для такої діяльності. Проте ці умови сьогодні ще не достатньо сформовані як з точки зору законодавчого забезпечення, так і матеріальних можливостей потенційних підприємців. З початку 90-х років почали з'являтися фермерські господарства. Але існує цілий ряд факторів, які стримують розвиток фермерства в Україні. Зокрема можна виділити такі: непослідовність аграрної політики держави, невизначеність статусу землі як товару (навіть після прийняття Земельного кодексу); несприятлива податкова політика, що не стимулює продуктивну працю товаровиробників та інші.

Отже, через погіршення умов праці, структурні зміни у сільськогосподарському виробництві, кризові явища в економіці країни, протягом останніх років помітно впала задоволеність селян своєю роботою, авторитет і престиж людини праці.

В останні часи на селі згортають свою діяльність установи охорони здоров'я, культури, школи. У цих умовах багато жінок закономірно виявилися безробітними. Становище посилюється найнижчою оплатою праці працюючих на селі. Хоча реальна заробітна плата у 2009 р. порівняно із 2000 р. у сільському господарстві зросла майже у десять разів, але в порівнянні з іншими галузями становить тільки 65,3% до середнього рівня по економіці. В продовж року зайняті у тваринництві мають зарплату в 2 - 2,3 разу нижчу від середнього показника у промисловості, тоді як зарубіжні фермери є реальними господарями на землі, власниками продукції й доходу від її реалізації. На превеликий жаль, в Україні саме низький рівень заробітної плати, відсутність належних умов праці та відпочинку робить галузь сільського господарства непривабливою для молоді, що, в свою чергу, веде до неможливості закріплення на селі молодих вчителів, лікарів та інших спеціалістів. Необхідність збереження життєвих умов примушує працездатне населення сільської місцевості переходити в немеханізований дрібнотоварний сектор економіки, вести домашнє господарство, для якого характерні не менш важкі умови праці [1].

Таким чином, можна зробити наступні висновки: до соціальних проблем

можна віднести: несприятлива демографічна ситуація в країні, відсутність постійної роботи та гідної зарплати, нерозвинута інфраструктура, обмежене фінансування. На соціальні проблеми села впливають наступні чинники: політичного характеру (протистояння в парламенті, неузгодженість у діях між гілками влади і управління); правові (обмеженість і суперечливість чинного законодавства); економічні (криза в економіці країни в цілому та її аграрному секторі зокрема). Розв'язанню або принаймні пом'якшенню проблем відтворення сільського населення повинна сприяти науково обґрунтована демографічна політика держави на селі. Порушені проблеми негативно позначаються на рівні життя, соціальних настроях селян, перспективах розвитку аграрного сектора.

Література

1. Лебединська К.І. Перспективи та проблеми розвитку соціології села в Україні / К.І. Лебединська // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 948. – 2011. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Soc_dos/2011_948/Lebedins.pdf
2. Маркс К. Критика политической экономии:(черновой набросок 1857 – 1858 г.) / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч., 2-е изд. – Т.46. – Ч.1. – С.470.
3. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.). – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – С.31-32.
4. Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. – К., 2002. –С.331.
5. Статистичний щорічник України за 2003 рік. – С.27.
6. Уланчук А.І. Деякі соціально-економічні проблеми сільського населення / А.І. Уланчук. – Режим доступу: <http://udau.edu.ua/library.php?pid=1395>
7. Чигрин В.О. Становлення та соціальні проблеми сільської молоді / В.О. Чигрин. – Сімферополь: Тавріда, 1996. – С.35-40.
8. Шатохін А.М. Трансформація соціальної сфери українського села в умовах сучасної аграрної реформи: дис. ... докт. соц. наук: 22.00.03 / Шатохін Анатолій Миколайович. – Умань, 2005. – 401 с.
9. Шепотько Л.О. Типологія як наукова основа державної політики підтримки села / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, О.П. Максимюк // Українське село: Вихід з кризи. - К.,1994. - С.56-57.

Нестеренко А.А. Социальные проблемы украинского села за время независимости.

Рассматриваются социальные проблемы села в Украине во времена независимости: демографическая ситуация в стране, отсутствие постоянной работы и достойной зарплаты, неразвитая инфраструктура, ограниченное финансирование.

Ключевые слова: *социальные проблемы, условия жизни и труда, сельские поселения, демография, молодежь, финансирование, инфраструктура.*

Nesterenko A.A. Social problems of Ukrainian village in times of independence.

Social problems of village in Ukraine in the days of independence: demographic situation in a country, absence of permanent work and deserving pay-envelope, undeveloped infrastructure, limited financing – are examined.

Key words: *social problems, conditions of life and labour, rural settlements, demography, young people, financing, infrastructure.*

Рецензент: **Бельдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
29.09.2011

**ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ ЛЬВА ПІНСКЕРА:
ДО 190-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ**

Проаналізовано ідеї Льва Пінскера стосовно єврейського питання в роботі «Автоемансипація» та охарактеризовано його внесок у теорію сіонізму та історію єврейських ідеологій.

Ключові слова: автоемансипація, асиміляція, «Ховевай Ціон», сіонізм.

11 грудня 2011 р. виповнилося 190 років від дня народження одного з найперших і найвидатніших керівників протосіоністського руху в Російській імперії, громадського і політичного діяча, ідеолога єврейського національного державотворення Льва Соломоновича Пінскера. Постать Л. Пінскера займає важливе місце в історії єврейських ідеологій, він є одним із перших представників єврейської політичної думки, що закликав відмовитися від емансипації та вирішити єврейське питання шляхом утворення національного осередку, автоемансипації. Засновник духовного сіонізму Ахад га-Ам зазначив, що «Пінскер ще до Герцля створив у повному обсязі вчення про політичний сіонізм, яке не має собі рівних у силі та блиску викладення» [7, с.19]. Теоретичні ідеї та практичні кроки, запропоновані Львом Пінскером у його «Автоемансипації», зробили величезний внесок у підготовку ідеології національно-державного відродження єврейського народу.

Дослідження громадсько-політичної діяльності Льва Пінскера найбільш активно проводиться в контексті вивчення історії сіонізму та рухів, які йому передували. Його робота «Автоемансипація: Заклик російського єврея до своїх одноплемінників» (російський переклад зроблений Ю. Гессеном) була вперше видана у Санкт-Петербурзі в 1898 р. У 2008 р. цей твір разом з «Єврейською державою» Т. Герцля було перевидано у зв'язку із 80-річчям створення Єврейського агентства [5]. Про участь Л. Пінскера в єврейському громадському житті свідчать відомості з «Єврейської палестинської збірки «Сіон» [10], звітів діяльності очолюваного ним Товариства допомоги євреям-хліборобам та ремісникам в Сирії та Палестині [8], архівні документи зі збірки «Архив еврейской истории» [3].

У монографії Іцхака Маора наголошується на принципово новому підході до єврейського питання, запропонованому Л. Пінскером [7]; Шломо Авінері в контексті вивчення єврейської політичної думки віддає належне ідеям Пінскера щодо створення єврейської держави як єдино можливого шляху остаточного вирішення проблеми єврейського розсіяння [1]. Еволюція суспільно-політичних поглядів доктора Льва Пінскера та його місце в історії єврейських ідеологій розглядається в «Історії сіонізму» Вальтера Лакера [6] та хрестоматії «Сіонізм в контексті історії» [11]; історія розвитку сіоністського руху та проблема консервативного опору ідеї єврейської автоемансипації досліджена в роботі Якова Рабкіна [9]. Громадсько-політична діяльність видатного представника єврейської політичної думки Л. Пінскера має, на нашу думку, отримати комплексний характер у вітчизняній та закордонній історіографії.

Метою статті є дослідження ідей Льва Пінскера стосовно єврейського питання та його внеску в теорію сіонізму. Автор ставив завдання вивчити

основні віхи життя Л. Пінскера та проаналізувати його бачення шляхів вирішення єврейського питання.

Єгуда Лейб (Лев Соломонович) Пінскер народився 11 (24) грудня 1821 р. «в м. Томашів Волинської губернії на австрійському кордоні...» [10, с.9]. Батько майбутнього очільника організації «Ховевай Ціон» (івр. חוה"ב - «Ревнителі Сіону») - Сімха Шейвелов Пінскер - був ученим-археологом і належав до стану одеських міщан, а в 1859 р. всі члени його родини, за виключенням Льва, що вірогідно не проживав у цей час в Одесі, були зведені у ранг Особистих Почесних громадян міста [4].

Лев Пінскер здобув освіту, яку досить рідко могли отримати в Царській Росії єврейські діти. Після закінчення одеського суспільного училища він навчався в Рішельєвському ліцеї м. Одеси і отримав ступінь кандидата прав. Після цього працював деякий час учителем російської мови в єврейському училищі м. Кишинєва. У 1843 р. Л. Пінскер вступив до медичного факультету Московського університету, де отримав диплом лікаря, після чого вдосконалював свої знання в Австрії та Німеччині, де значного впливу зазнав від асимільованої єврейської інтелігенції. Повернувшись до Одеси, він був призначений у штат міської лікарні, та зовсім скоро став одним із найвідоміших у місті лікарів. У роки Кримської війни Лев Пінскер самовіддано працював у шпиталях, де особливих успіхів досяг у лікуванні висипнотифозних солдат, за що був нагороджений медаллю імператором Миколою I [11, с.249].

Слід зазначити, що Лев Пінскер, як представник чисельної єврейської громади Російської імперії, з точки зору своїх громадсько-політичних поглядів, був досить ліберальним. Роки становлення його особистості та світогляду пройшли в період єврейського просвітництва - Гаскали (івр. הלכ"ה - просвітництво), часткової емансипації євреїв у країнах Західної Європи та відносно лояльного ставлення до них на теренах Російської імперії. Доктор Лев Пінскер, як і його батько, належав до стану російської інтелігенції та отримав нетипову для єврея в Росії XIX ст. освіту, можливо, саме те освітнє та наукове середовище, в якому він опинився в роки навчання, позначилося на його громадській позиції. У період 40-50-х рр. XIX ст. Л. Пінскер був ближчим до ідеї про поступовий розвиток лібералізму в Росії та обов'язкову участь і причетність до цього процесу всіх народів імперії, ніж до традиційної для єврейської громади замкнутості та вичікувальної позиції відносно державного розвитку.

Починаючи з 1860-х рр. Лев Пінскер поряд з медичною практикою брав активну участь у єврейському суспільному житті: працював у Товаристві з розповсюдження культури серед євреїв Росії, яке було започатковано в 1863 р.; виступав у якості публіциста в російсько-єврейських журналах «Рассвет» та «Сион». Л. Пінскер наполягав, що саме російська мова і культура мають стати панівними у внутрішньому житті та навіть релігії євреїв. Проте події 70-80-х рр. XIX ст. в Російській імперії (буржуазні реформи, які підірвали традиційні для євреїв сфери економічної діяльності; єврейські погроми після вбивства імператора Олександра II; систематичне звуження меж єврейської осілості тощо) остаточно вплинули на вибір Л. Пінскера між вірою в лібералізацію країни та осмисленням того факту, що єврейський народ може врятуватися лише шляхом національно-політичної єдності та незалежності у власній країні.

У 1882 р. в Берліні з'явилася анонімна брошура Пінскера «Автоемансипація: Заклик російського єврея до своїх одноплемінників», яка справила величезне враження на російське та західноєвропейське єврейство. В цьому заклик Пінскер з надзвичайною яскравістю підкреслює ненормальні прояви єврейського існування в діаспорі та єдиним виходом з цієї ситуації вважає «створення єврейської національності, народу на власній території, автоемансипації» [5, с.185]. Автор визнає, що євреї, серед яких народів вони б не жили, всюди складають сторонній елемент, «який не може асоціюватися з жодною нацією», тому по відношенню до них існує така нетерпимість: «наша вітчизна - чужина, наша єдність - розсіяння... наша зброя - приниження, наш захист - втеча» [Там само, с.162]. Подібно М. Гессу в труді «Рим та Єрусалим» він вважає, що євреї мають слідувати прикладу Німеччини та Італії, які «протягом кількох десятиліть воскресли до нового життя» [1, с.309].

Л. Пінскер наголошує на паліативному підході до вирішення проблеми національного самовизначення євреїв. Асиміляція, яка призвела до законодавчої емансипації євреїв у деяких країнах Західної Європи, виявилася, на його думку, неефективною, тому що не дала емансипації суспільної, а єврейські погроми на теренах Російської імперії продемонстрували повну поразку асиміляціонізму. Він позитивно оцінює єврейську еміграцію в Палестину (від 1870-х до 1903 р. в Палестину виїхало близько 32 тис. російських євреїв [3, с.218]) та філантропічну діяльність відомих європейських фінансистів (М. де Гірш, Е. Ротшильд), спрямовану на облаштування єврейських сільськогосподарських колоній у Святій землі, проте вважає це марною працею, адже створення подібних оазисів на чужій території за умови відсутності міжнародних гарантій не передбачає будь-якої автономії та безпеки цих колоній; по-друге, еміграція, продиктована необхідністю етнічного виживання, - це «фатальна втеча» [5, с.179], а не пробуджене почуття національної гідності, тому є півзаходом.

Єврейське питання, за Л. Пінскером, полягає в тому, що євреї не мають власної вітчизни, хоча в них багато батьківщин; у них недостатньо народного духу, причина всіх їхніх бід це відсутність потреби в самостійному існуванні. На його думку, задачу єврейського питання можна буде вважати вирішеною, коли рівність між євреями та іншими народами стане здійсненим фактом, а це означає, що єдиним можливим рішенням цього питання є створення єврейського національно-територіального притулку [5, с.144]. Тільки так євреї з нації духовної, «народу-привида» перетворяться на самостійний народ у власній національній державі: «не свята, а власна земля має стати предметом нашого прагнення» [Там само, с.171]. Для цього, на думку Л. Пінскера, вже існуючі союзи мають об'єднатися в особливу національну установу - директорію, яка б працювала для досягнення цієї мети. Слід звернути увагу, що Л. Пінскер як представник світського, політичного вирішення єврейського питання, не наполягає на Палестині як єдиною можливій території, де можна зібрати євреїв з розсіяння (він пропонує Північну Америку та Азіатську Туреччину). Пінскер вважає, що в будь-яку землю, яку євреям віддадуть у власність, вони перенесуть найсвятіше - «ідею про Бога і Біблію», що зробить її Святою [Там само, с.172]. Також автор не виключає опору ідеї створення єврейської автономії з боку консервативної опозиції, чия згода з галутом (івр.

גלות - вигнання, розсіяння) та очікування на прихід Месії могли б стати серйозним протиріччям між глибоко релігійними традиціями внутрішнього життя євреїв та викликами сучасності, яка вимагала від єврейського народу серйозних політичних кроків на міжнародній арені.

Уся подальша діяльність Л. Пінскера була пов'язана з практичним здійсненням ідей, висловлених ним в «Автоемансипації». У 1884 р. він скликав Катовицький з'їзд, на якому головував і де було засновано рух «Ховевей Ціон», згодом очолив одеський комітет зі збору пожертвувань на палестинські колонії, а з 1890 р. став головою Товариства допомоги євреям-хліборобам та ремісникам у Сирії та Палестині [8]. Підхід Л. Пінскера до єврейської колонізації Палестини був набагато масштабнішим та системнішим, на відміну від діяльності окремих філантропів; у всіх фінансово-економічних справах Товариства просліджувалася його ділова хватка, проте 9 грудня 1891 р. життя доктора Леона Пінскера перервалося - він помер від аневризми аорти в Одесі, в 1934 р. його прах було перепоховано в Єрусалимі [2].

У загальній концепції своїх ідей, особливо в аналізі причин антисемітизму та обґрунтуванні теорії націоналізму, Лев Пінскер виявився послідовником Мойсея Гесса та Переца Смоленскіна, хоча, на думку деяких дослідників історії сіонізму, він нічого не знав ані про М. Гесса чи І. Калішера, ані про протосіоністські групи, які виникали в російських містах [6, с.110]. Пінскер був не єдиним серед ідеологів єврейського національного відродження, хто розчарувався в емансипації та почав сповідувати націоналізм, проте саме він вперше наголосив на самовизволенні, автоемансипації євреїв, а не очікуванні цієї свободи як дару від інших народів; він також запропонував конкретні практичні кроки для втілення запропонованих ідей у життя. Таким чином, саме доктору Льву Пінскеру належить пріоритет у постановці вчення політичного сіонізму на теоретичний ґрунт.

Література

1. Авинери Ш. Основные направления в еврейской политической мысли / Шломо Авинери; пер. с иврита А. Гинзаи; под ред. И. Лещинского. - М. -Иерусалим: Библиотека-Алия, 1983. - 320 с.
2. Айзина Е. Лев Пинскер в истории // [Електр. ресурс]. - <http://jewukr.org/observer/jo09_28/p0204_r.html>
3. Архив еврейской истории / Международный исследовательский центр российского и восточноевропейского еврейства; Гл. ред. О. В. Будницкий. Т. 3. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. - 408 с.
4. Бельский М. Лев Пинскер и сборник «Сион» // [Електр. ресурс]. - <<http://viknaodessa.od.ua/newspaper/news/?3578>>
5. Еврейское государство: Опыт современного разрешения еврейского вопроса / Теодор Герцль. Автоэмансипация: Призыв русского еврея к своим соплеменникам / Лев Пинскер; пер. с нем.; вступ. ст. Хаима Бен Яакова. - М.: Текст, 2008. - 187 с.
6. Лакер В. История Сионизма / Вальтер Лакер; пер. с англ. А. Блейз, О. Блейз. - М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. - 848 с.
7. Маор И. Сионистское движение в России / Ицхак Маор; пер. с иврита О. Минца. - Иерусалим: Библиотека-Алия, 1977. - 462 с.
8. Отчет Комитета Общества вспомоществования евреям земледельцам и ремесленникам в Сирии и Палестине за 1890, 1891 и 1892 гг. (первое трехлетие). - СПб.: Типо-Литография А. Бермана и Г. Рабиновича, 1893. - 397 с.
9. Рабкин Я. Еврей против еврея: Иудейское сопротивление сионизму / Яков Рабкин; Пер. с фр. автора при участии А. Кушнира. - М.: Текст: Книжники, 2009. - 541 с.

10. Сион. Еврейський палестинський збірник / Издание В. Бермана. - СПб.: Типо-Литографія А. Бермана и Г. Рабиновича, 1892. - 319 с.

11. Сионизм в контексте історії. Хрестоматія по історії сионизму з передисловою Артура Херцберга. Книга 1 / Пер. с англ. и ивр. С. Векслер. - Ієрусалим: Библиотека-Алия, 1993. - 384 с.

Осипович І.А. Еврейський вiпрос в життi и творчествi Льва Пинскера: к 190-летию со дня рождения.

Проанализированы идеи Льва Пинскера по еврейскому вопросу в работе «Автоэмансипация» и охарактеризован его вклад в теорию сионизма и историю еврейских идеологий.

Ключевые слова: автоэмансипация, ассимиляция, «Ховевей Цион», сионизм.

Osipovich I. The Jewish question in the life and work of Leo Pinsker: to the 190th anniversary of birth.

The paper analyzes the ideas of Leo Pinsker on the Jewish question in the «Autoemancipation» and describes his contribution to the theory of Zionism and the history of Jewish ideologies.

Key words: autoemancipation, assimilation, «Hovevei Zion», Zionism.

Рецензент: Сапицька О.М., канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
20.10.2011

УДК 94 (73) : 327 (5-11) «1945/1991»

Підберезних І.Є.

КИТАЙ ЯК ОСНОВНИЙ ОБ'ЄКТ СУЧАСНИХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ США В АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ

Характеризується політика США в період Другої світової війни відносно Китаю, вплив на розвиток американсько-китайських відносин тьяньаньмінських подій 1989 року. Основна увага зосереджена на висвітленні дипломатичних зв'язків між США і Китайською Народною республікою впродовж 1950-1970-х років.

Ключові слова: дипломатичні відносини, інтервенція, міжнародна політика, шанхайське комюніке.

Постановка наукової проблеми. У період Другої світової війни політика США відносно Китаю в цілому характеризувалася прагненням забезпечити йому важливе місце у післявоєнному світі за допомогою сприяння надбання цією країною статусу великої держави (зрозуміло, що це – офіційна точка зору Вашингтону). Ця політика відповідала не стільки інтересам Китаю, скільки домаганням самих США. Метою її було витіснення з Китаю інших держав і перетворення його в сферу монопольного впливу американського капіталу, в знаряддя «політичних махінацій» американської дипломатії в ООН і на міжнародній арені. Американська адміністрація намагалася впливати і на внутрішню політику Китаю.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Роль і вплив військового чинника США в здійсненні національних доктрин висвітлюється у науковій розробці В.Ф. Смоленюка [1]. Визначення місця США, Російської Федерації, Китаю у побудові безпекової системи в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, в тому числі торкаючись і далекосхідного напрямку, присвячені роботи П.М. Перепелиці, О.С. Бодрука, Т.В. Купренюк, А. Вільського [2].

Дестабілізуючі фактори у зовнішній політиці США представлені у працях А.Ю. Сомова (зокрема, піднімаються питання ядерної програми КНДР), В. Матвійчука, В. Фуркало [3]. Українські дослідники М. Кулініч і В. Матвійчук у спільній статті наголошують, що неабияку стурбованість у США викликають дії КНДР щодо реалізації ракетно-ядерної програми [4].

Завданням статті є дослідити роль і вплив США в історії міжнародних відносин Китайської Народної Республіки.

Виклад матеріалу. «Наші довготривалі цілі в Китаї, – наголошувалося в меморандумі Державного департаменту США від 29 січня 1945 р. – полягають у сприянні розвитку об'єданого, демократичного, прогресивного і такого Китаю, який є схильним до співробітництва, здатного внести свій внесок до безпеки і процвітання на Далекому Сході... Наша мета... використовувати свій вплив для здійснення як короткострокового, так і довгострокового завдання об'єднання Китаю. З цього необов'язково виходить, що він повинен бути об'єднаний під владою Чан Кайши. Проте, що стосується найближчих завдань, Чан Кайши представляється єдиним лідером, хто зараз подає надію на об'єднання. Альтернативою підтримки Чан Кайши для досягнення наших короткострокових цілей може бути хаос. По відношенню до перспективних цілей нам необхідно підтримувати визначену ступінь гнучкості, що допускає співпрацю з будь-яким керівництвом у цій країні, яке надасть найбільші можливості, що сприяють об'єданому, демократичному і дружньому Китаю» [5, с. 25].

Цей документ свідчить, що ще при Франкліні Рузвельту США в здійсненні своїх далекоглядних цілей на Далекому Сході робили ставку на різні політичні сили в Китаї.

Перемога народної революції в Китаї 1 жовтня 1949 р. стала в той же час найбільшою поразкою американських прагнень, адже метою участі США в Другій світовій війні було також встановлення остаточного панування і в Азії, і перш за все, в Китаї. Вступ СРСР у війну на Тихому океані і капітуляція Японії докорінно змінили обстановку в Азії і створили сприятливі умови для підйому національно-визвольної боротьби її народів. У авангарді цієї боротьби опинився китайський народ і його Народно-революційна армія.

Прагнучи не допустити перемоги китайського народу адміністрація США на чолі з президентом Гаррі Труменом відразу після капітуляції Японії приступила до інтервенції в Китаї, що продовжувалася до 1949 р. і мета якої полягала не тільки у всебічній підтримці реакційного гомінданівського режиму, що розв'язав у країні руйнівну громадянську війну, але й у введенні до Китаю крупних американських військових формувань, а саме: трьох дивізій морської піхоти, повітряних і військово-морських сил. Не обмежуючись цим, уряд США пішов на використання в боротьбі проти Народно-революційної армії також японських військ.

Інтервенція США в Китаї супроводжувалася неприкритим втручанням їх у внутрішньополітичну боротьбу у формі так званого «посередництва» в переговорах між КПК і Гомінданом про мирну демократизацію країни, що зводилося до спроб за допомогою будь-яких заходів військового, політичного і економічного тиску примусити КПК і перетворитись на політичний доробок гомінданівської диктатури. При цьому правлячі кола США розраховували на

дрібнобуржуазні націоналістичні елементи в керівництві КПК, привертаючи їх обіцянками військової та економічної допомоги.

1 жовтня 1949 р. була проголошена Китайська Народна Республіка. Частина військово - політичного персоналу гомінданівського угруповання відступила на острів Тайвань і за підтримки з боку американського уряду фактично створила ситуацію «двох Китаїв». Питання про возз'єднання КНР з Тайванем залишається однією з найскладніших проблем сучасних регіональних відносин. Витоки проблеми торкаються останніх місяців громадянської війни в Китаї восени 1949 р., коли уряд Китайської Республіки на чолі з лідером Національної партії (Гоміндан) Чан Кайши під тиском сил Мао Цзедуна відступив на Тайвань. З тих пір новий уряд – комуністичний, в Пекіні і старий, гомінданівський, у Тайбеї – претендували на легітимність і вважали себе єдиним законним, загально-китайським урядом. Радянський Союз визнав, як відомо, КНР, а США і їх союзники – Чан Кайши [6].

У повоєнний період, в умовах конфронтації між Сходом і Заходом, уряд США, виходячи з міркувань так званої «глобальної стратегії і захисту своїх національних інтересів», зі всіх сил підтримував саме гомінданівське угруповання, забезпечуючи його грошима, зброєю, радниками, щоб перешкодити демократичним перетворенням китайського народу. Проте уряд США не добився своєї бажаної мети. Після створення Китайської Народної Республіки США почали проводити політику ізоляції, заборони і перешкоджання «новому» Китаю. Причому після того, як вибухнула Корейська війна 1950–1953 рр., США пішли навіть на збройне втручання у відносини між двома сторонами Тайванської протоки, що відносилися суто до внутрішніх справ Китаю [7].

У грудні 1954 р. США підписали з тайванськими властями «договір сумісної оборони» [8], перетворивши Тайвань у територію «протекції» США. Помилкова політика уряду США, яка була направлена на продовження поетапного втручання у внутрішні справи Китаю, привела до довготривалої напруженої ситуації протистояння в районі Тайванської протоки, саме з тих пір тайванське питання стало і продовжує бути головною суперечкою у відносинах між КНР і США [9].

З метою пом'якшення напруженості в районі Тайванської протоки, а також пошуку шляхів до вирішення суперечок між КНР і США уряд КНР в середині 50-х років розпочав діалог із США. З серпня 1955 р. до лютого 1970 р. КНР і США провели 136 раундів переговорів на рівні послів. Проте не було досягнуто принципового зрушення з ключового питання про пом'якшення й усунення напруженості в районі Тайванської протоки. Наприкінці 60-х років і початку 70-х років у зв'язку із змінами міжнародного стану, а також зважаючи на зростання сил КНР, США почали вносити певні корективи до своєї політики відносно Китаю, внаслідок чого поступово з'являлася тенденція відлиги в двосторонніх взаєминах [10, с. 62].

У кінці лютого 1972 р. відбулася подія, що мала по суті значний характер, причому не тільки для свого часу, але і для всього подальшого розвитку міжнародної політики. Візит тодішнього президента США Річарда Ніксона в КНР, його зустріч з Мао Цзедуном і підписання відомого «шанхайського

комюніке» сприяли формуванню на Далекому Сході іншої в порівнянні з минулим американської стратегії [11].

На банкеті в Пекіні, який дав Чжоу Еньлай на честь Річарда Ніксона, президент підкреслив, що, незважаючи на наявність суттєвих протиріч між США та КНР, обидві сторони мають спільні інтереси, що переважають ці протиріччя. У привітанні китайського прем'єра візит президента був названий «важливою подією в історії відносин між Китаєм та Сполученими Штатами» [12]. 27 лютого 1972 року у Шанхаї було надруковане спільне американсько-китайське комюніке.

Китайські лідери, підписавши шанхайське комюніке, фактично зафіксували в ньому розрив Китаю із соціалістичними країнами. У свою чергу, американська сторона ніби підштовхувала, а в окремих офіційних заявах небезпідставно натякала на пряме заохочування Пекіна до подальшого здійснення власного (великодержавного) зовнішньополітичного курсу.

У той же час комюніке ігнорувало такі актуальні проблеми, як роззброєння, заборона ядерної зброї, боротьба проти агресії та інші. Хоча пізніше Г. Кіссінджер, аналізуючи комюніке, підкреслив, що, працюючи над його змістом, «ми не мали на увазі конкретну країну» [13], але його теза про боротьбу з монополією наддержав у посиланні дає можливість зробити висновок про антирадянський напрямок цього документа.

1 січня 1979 р. між Китайською Народною Республікою і Сполученими Штатами Америки були офіційно встановлені дипломатичні відносини. Необхідно пригадати, що 14 лютого 1950 р. був підписаний Договір про дружбу, союз та взаємодопомогу між КНР та СРСР. Ця двостороння домовленість фактично засвідчила поширення і закріплення принципів Ялтинсько-Потсдамського порядку на далекосхідний простір. Договір позбавив адміністрацію Трумена - Агесона підстав на американсько-китайське партнерство, бо стаття №3 Договору засвідчила наміри сторін не брати участі «...у будь-яких коаліціях, а також у діях чи заходах, направлених проти іншої сторони» [14].

Необхідно констатувати, що китайсько-радянський договір 1950-го року своє призначення і мету виконав.

Встановлення дипломатичних зв'язків між суверенними державами - справа звичайна і закономірна у міжнародній практиці. Проте Сполученим Штатам було потрібно майже 30 років, щоб зробити цей крок. Вже сам факт того, що так довго Білий дім ухвалював рішення про визнання КНР - однієї з найбільших держав миру, свідчив перш за все про глибину суперечностей між США і Китаєм.

Візит Президента США у невизнану ними державу, проти якої вони впродовж трьох десятиліть вели ціленаправлену боротьбу, був безпрецедентним в історії міжнародної дипломатії і практики.

Правлячі кола США і керівництво Китаю на чолі з Мао Цзедуном робили все можливе, щоб відвернути увагу світової громадськості і народів своїх країн від розуміння справжніх причин, що викликали такий різкий поворот у китайсько-американських взаєминах. Мотиви, що наближали Вашингтон і Пекін назустріч один одному, стратегічні і тактичні цілі, які цим зближенням переслідувалися, - все це належним чином камуфлювалося. Щоб політично й

ідеологічно забезпечити «наведення мостів» над китайсько-американською прірвою, США пустили в хід всі засоби пропаганди, прагнучи представити у вигідному для себе світлі «нову політику» США відносно Китаю, обілити всю історію американсько-китайських відносин [15], хоча цілком зрозуміло, що головна домовленість була направлена проти СРСР.

Прошло лише три місяці після встановлення дипломатичних відносин КНР і США, як американський Конгрес прийняв «Акт про взаємини з Тайванем». «Акт про взаємини з Тайванем» містить у собі ряд положень, що йдуть всупереч із сумісним комюніке про встановлення дипломатичних відносин між КНР і США і принципами міжнародного права, що серйозно ущемило права. Згідно цьому акту уряд США продовжував продавати зброю Тайваню і, по суті, втручатися у внутрішні справи Китаю.

Вплинули на розвиток американсько-китайських відносин і тяньаньмінські події 1989 року. Тяньаньмінські події 1989 р., які також відомі як «події 4 червня» в Китаї і «різанина на площі Тяньаньмін» на Заході, – це серія демонстрацій у Китайській Народній Республіці, що продовжувалися з 15 квітня по 4 червня 1989 р., головними учасниками яких були студенти [16].

Починаючи з 1978 року, впливовий китайський керівник Ден Сяопін провів ряд економічних і політичних реформ, які привели до поступового впровадження ринкової економіки і деякої політичної лібералізації і послабили систему, встановлену Мао Цзедуном [17]. Деякі студенти і частина інтелігенції вважали, що реформи зайшли недостатньо далеко і що Китай повинен докорінно реформувати свою політичну систему. Вони також були стурбовані соціальними і політичними засобами управління, збереженими після смерті Мао лише за Комуністичною партією Китаю. Спостерігаючи за політичною лібералізацією, запроваджену президентом СРСР Михайлом Горбачовим, вони сподівалися на точно такі дії з боку китайських лідерів.

Протести на площі Тяньаньмін у 1989 році були більшою мірою спровоковані смертю колишнього Генерального секретаря КПК Ху Яобана. 16 січня 1987 року було оголошено про відставку Ху Яобана з посади Генерального секретаря ЦК Комуністичної партії Китаю. Його відверті заклики до «швидкої реформи» і його майже неприховане презирство до «маоїстських перекручень» викликали незадоволення у керівників країни. Раптова смерть Яобана із-за серцевого нападу 15 квітня 1989 р. дала студентам можливість ще раз почути їх вимоги про анулювання вироку проти нього і привернути увагу до важливих проблем демократичного Китаю.

Виступи проходили на площі Тяньаньмін у Пекіні з 27 квітня по 4 червня. Протестуючі розбили палатковий табір на площі, що традиційно використовувалась як місце масових протестів проти влади. Як відомо, підтримку протестуючим надавали прихильники Чжао Цзяна в партійних структурах. Основну масу склали студенти. Цікаво, що протестуючі засудили спробу екстремістів заплямувати фарбою портрет Мао Цзедуна, виставлений на мавзолеї, і передали їх властям для покарання.

Після того, як учасники протестів неодноразово відмовилися підкорятися закликам уряду розійтися, 20 травня в місті було введено військовий стан. У кінці місяця було ухвалено принципове рішення розігнати протестуючих силою.

Вранці 3 червня 1989 р. неозброєні частини намагалися увійти на площу, але були відкинуті, а 3 червня пізно ввечері до Пекіна увійшли армійські підрозділи з танками, яким протестуючі чинили опір, особливо запеклий на південному і західному підступах до Тяньаньмінь. Згідно офіційних даних, демонстранти застосовували відпрацьовану тактику боротьби з бронетехнікою, і прем'єр-міністр Сінгапуру Куан Ю., що відвідав Пекін, незабаром після подій стверджував, що на вулицях у безпосередній близькості від неї знаходилося не менше 15 спалених танків і армійських автомашин. Площа за допомогою армійських підрозділів силою була очищена від демонстрантів.

Після придушення протестів уряд провів масштабну серію арештів, наклав заборону на розповсюдження іноземної преси і поставив під суворий контроль освітлення подій у китайських ЗМІ. Багато активістів протестного руху втекли за кордон, особливо до Гонконгу [18].

Події 1989 року надовго залишилися в політичній свідомості США і були сприйняті там мінімум, як наслідок гострих суперечностей, що існували в різних прошарках китайського суспільства, а максимум, як системний конфлікт у китайському суспільстві, породжений «авторитарною» моделлю управління ним [19].

У цей період «політичного протверезіння» в США зрозуміли помилки своїх колишніх оцінок глибини і кінцевої мети проринкових перетворень у китайській економіці, ступеня трансформації ідеологічних настанов КНР, рівня політичної стабільності в країні.

Привабливість КНР для інвестицій, в тому числі з боку США, тимчасово похитнулась, було накладено ембарго на експорт озброєнь і технології прямого військового призначення, скорочені політичні, культурні і гуманітарні обміни. Хоча віднести Китай до групи «держав-вигнанців» не дозволили ні параметри його ваги у світовій економіці, ні система його дипломатичних зв'язків і впливу, ні стійкий інтерес до нього представників крупного західного бізнесу [20].

Висновки. Впродовж 1950-1970-х років відносини між Сполученими Штатами Америки і Китайською Народною Республікою зазнали радикальних змін. Від політики відвертої ворожості у 1950-і рр. до обережної «перевірки» один одного у другій половині 1960-х роках. Завдяки «дипломатії пінг-понгу» Кіссінджера - Чьжоу Еньлая на початку 1970-х роках вони трансформувалися у взаємне дипломатичне визнання і встановлення стратегічних зв'язків. Разом з тим, цей рух зовсім не був прямолінійним. Навпаки, він відрізнявся значною непередбаченістю: від американського маневрування між КНР і Тайванем, до майже повного заморожування двосторонніх контактів двох країн після тяньаньмінських подій 1989 року [21].

Література

1. Смоленюк В.Ф. Незамінний елемент державної могутності / В.Ф. Смоленюк // Політика і час. – 2001. – №4. – С. 16–24.
2. Перепелиця П.М. Асиметричні стратегії в гарантуванні міжнародної безпеки / П.М. Перепелиця // Політика і час. – 2002. – №5. – С. 64–76; Бодрук О.С. Силова грань безпеки / О.С. Бодрук // Політика і час. – 2005. – №4. – С. 47–56; Купренюк Т.В. Старі узи і нові виклики. Трансатлантичне партнерство в концепціях і системі національної безпеки США / Т.В. Купренюк // Політика і час. – 2003. – №12. – С. 33–43; Вільський А. Куди схиляються шальки терезів. Читаючи Г. Кіссінджера через 10 років, або Недоладний світовий лад / А. Вільський // Політика і час. – 2004. – №3. – С. 55–68.

3. Сомов А.Ю. Проблемы ядерного потенциала держав Далекého Сходу (Китай, Північна, Південна Кореї, Японія) / А.Ю. Сомов // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. – 1997. – Вип. 7. – Част. III. – С. 73–78; Матвійчук В. Релікт холодної війни. Ядерне протистояння на Корейському півострові / В. Матвійчук // Політика і час. – 2005. – №4. – С. 63–76; Фуркало В. Перемир'я, що затягнулося на півстоліття / В. Фуркало // Політика і час. – 2003. – №8. – С. 52–61.

4. Кулінич М., Матвійчук В. Ядерна програма КНДР: «велика гра» чи реальна загроза? / М. Кулінич, В. Матвійчук // Політика і час. – 2004. – №5. – С. 60–70.

5. Астафьев Г.В. Интервенция США в Китае, 1945–1949 / Г.В. Астафьев. – М.: Мысль, 1985. – 399 с.

6. Дедовский А.М. Китайская политика США и советская дипломатия 1942 – 1954 / А.М. Дедовский. – М.: Наука, 1985. – 288 с.

7. Архів зовнішньої політики Російської Федерації. Фонд А.Я. Вишенського. – О.П. 24. – П. 32. – Справа 193. – США. – Т.3. – Арк. 6–7.

8. <http://www.taiwandocuments.org/mutua101.htm>

9. Трифонов В. Тайваньский вопрос на современном этапе / В. Трифонов // Проблемы Дальнего Востока. – 2009. – №3. – С. 28 – 32.

10. Севостьянов И. США в международных отношениях середины 70–х годов / И. Севостьянов // Вопросы истории. – 1982. – №5. – С. 60–76.

11. <http://www.taiwandocuments.org/communique02.htm>

12. Joint communiqué. February 28. Shanhei Peoples hepublic of China || The presidenttrip of China ... Ed. by R. Wilson. – N.Y. Bantan books, 1972. – P. 151–155.

13. Лукин В. Америка и Китай друзьями не станут / В. Лукин // Эхо планеты. – 2009. – №4 (январь/февраль). – С. 24–28.

14. Образование Китайской Народной Республики: Документы и материалы. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 136 с.

15. Владимиров П.П. Особый район Китая. 1942–1945 гг. / П.П. Владимиров. – М.: Издательство Агентства печати Новости, 1974.

16. <http://www.taiwandocuments.org/assurances.htm>

17. Давыдов А. США – КНР: партнёрство или соперничество? / А. Давыдов // Азия и Африка сегодня. – 2008. – №6. – С. 2–4.

18. Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая: Пер. с кит. / Дэн Сяопин. – М.: Политиздат, 1988. – 256 с.

19. Юй Сяотун. Стратегические подходы США к АТР и их влияние на китайско-американские отношения / Юй Сяотун // Проблемы Дальнего Востока. – 2007. – № 4. – С. 35–42.

20. Румянцев Е.Н. Острые проблемы китайской политики / Е.Н.Румянцев. – М.: Русина-пресс (Бэст принт), 2003. – 160 с.

21. Титаренко М.Л. Китай: цивилизация и реформы / М.Л. Титаренко / РАН, Институт Дальнего Востока. – М.: Республика, 1999. – 240 с.

22. Пронь С.В. Американсько-китайські й китайсько-російські взаємовідносини та їх вплив на стан національної безпеки Японії: до постановки проблеми / С.В. Пронь // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип.2. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 163–166.

Подберезных И.Е. Китай как основной объект современных внешнеполитических интересов США в Азиатско-Тихоокеанском регионе.

Характеризуется политика США в период Второй мировой войны в отношении Китая, влияние на развитие американо-китайских отношений тяньаньминских событий 1989 года. Основное внимание сосредоточено на освещении дипломатических связей между США и Китайской Народной республикой на протяжении 1950-1970-х годов.

Ключевые слова: дипломатические отношения, интервенция, международная политика, шанхайское коммюнике.

Pidberezhnyh I.E. China as a main object of modern foreign policy interests of the United States in the Asia-Pacific region.

In the article the U.S. policy towards China during the World War II and the impact of the Tiananmen events (1989) on the development of Sino-American relations is characterized. Author

pays attention on the description of diplomatic ties between the United States of America and People's Republic of China in the 1950th-1970th.

Keywords: *Diplomatic relations, intervention, foreign policy, the Shanghai Communiqué.*

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
08.08.2011

УДК 378(477) «1950/1980»

Сафонова Н.М.

ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ: ЕКСТЕНСИВНИЙ РОЗВИТОК (50 – 80-і рр. ХХ ст.)

На фактичному матеріалі аналізується екстенсивний шлях розвитку вищої освіти в Україні у 50 – 80-х рр. ХХ ст. Критично оцінюється набутий досвід, зазначається доцільність його врахування в умовах зростання вимог початку ХХІ ст.

Ключові слова: *освіта, ВНЗ, вища освіта, екстенсивний розвиток, студенти, фахівці.*

Історія неодноразово наводила приклади, коли культурні і політичні діячі вбачали можливість порятунку свого суспільства від посередності або кризового становища (а посередність є також проявом кризи) через реформи і розвиток освіти.

Повоєнний період в історії СРСР ХХ ст. усе ще залишається найбільш загадковим навіть для істориків. Сталінська тиранія була всеохоплюючою. Вона створювала для тих, хто тоді жив і працював, дуже специфічний і мало схожий на реальність оточуючий світ. Істориками фактично у пострадянський період розпочато реконструкцію й аналіз цього пласту вітчизняного життя.

Названа проблема знайшла певне відображення у різного плану публікаціях. Зокрема, стосовно проблем вищої освіти йдеться в дослідженнях «Высшая школа СССР за 50 лет (1917 - 1967)» [1], «Вища школа УРСР за 50 років (1945 - 1967)» [2], монографіях В. К. Майбороди «Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 - 1985)» [3], В. С. Курило «Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті» [4] тощо. Певні аспекти названої проблеми висвітлені в інших виданнях, зокрема, чотири томнику спогадів М.С. Хрущова «Время. Люди. Власть» [5], фундаментальних працях Р. Піхої «Советский Союз: история власти (1945 - 1991)» [6], В. К. Барана «Україна 1950 – 1960-х рр.» [7], його ж «Україна: новітня історія (1945 - 1991)» [8] тощо. Стосовно ж екстенсивного шляху розвитку вищої освіти України у 50 – 80-х рр. дослідження такого роду практично відсутні. Тому автор і прагне у даній статті висвітлити окремі аспекти названої проблеми, враховуючи дослідження попередників, їх висновки й узагальнення.

Аналізуючи 50-і рр., не можна не згадати про ХХ з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), що надав нового вектору розвитку радянського суспільства. З'їзд легітимізував рішення, які в історичній науці дістали назву «лібералізація», а серед публіцистів – «відлига», тобто надто нестійкого потепління.

З середини 50-х рр. СРСР взяв рішучий курс на прискорення науково-технічної революції. Щоб забезпечити розвиток наукових досліджень, треба було починати з вузів і загальноосвітньої школи. Витрати на освіту в

Радянському Союзі в другій половині 50-х рр. досягли 10 % національного доходу. Тобто у відносних величинах вони стали найвищими у світі. Щоправда, в першій половині 60-х рр. цей відсоток почав знижуватися.

В період «відлиги» відбулися активні, але значною мірою невдалі спроби реформування у галузі освіти. Проголошений М.С. Хрущовим у квітні 1958 р. на XIII з'їзді ВЛКСМ курс на перебудову народної освіти був покликаний вирішити фактично одне ключове завдання – подолати відірваність від життя шкіл та вузів. Це було вже четверте за роки радянської влади масштабне реформування народної освіти. Разом з тим, як зазначав італійський історик Д. Боффа, це була «перша спроба у світі вирішити проблеми, породжені масовою освітою у всіх розвинутих країнах» [9]. Реалізація освітньої реформи потребувала значних коштів і ресурсів. Враховуючи це, державний бюджет УРСР у 1960 р. виділив на загальноосвітні школи 6 млрд. крб. (проти 1950 р. – лише 3,7 млрд. крб.) за цей час у два рази збільшилась кількість денних середніх шкіл [10].

Слід зазначити, що в основі освітньої реформи лежав принцип поєднання загальноосвітнього і політехнічного навчання. Але навіть на рівні проекту ця перебудова мала серйозні вади. Зокрема, відомий український педагог-новатор В.О. Сухомлинський у своєму листі на адресу М.С. Хрущова (13 червня 1958 р.) справедливо вказував на недооцінку гуманітарного аспекту освіти, реальність загрози зниження загального рівня середньої освіти тощо [11].

З думкою В.Чорновола про те, що переважало ідейне виховання разом із наданням наукових знань через ідеологічне забарвлення навчальних дисциплін, неможливо не погодитися [12]. Оскільки дійсно, через обмеження сфери гуманітарних знань та наукового пошуку межами уподобань радянського політичного мислення значно знецінювались досить високі результати освіти, особливо технічної.

Ще більші недоліки виявилися при практичному здійсненні реформування. Матеріально-технічна база шкіл, вчительські кадри виявились невідповідними до реалізації завдань професійної підготовки учнів. На початку 1961 р. в школах України працювало понад 400 тис. учителів, хоч потреба у них була значно більшою. Щоб компенсувати нестачу кваліфікованих учительських кадрів, університети із середини 50-х рр. почали направляти в школу основну частину своїх випускників [13].

Привертають увагу досліджуваного періоду й форми підготовки фахівців вищою школою України. Зокрема, окремі дослідники відзначали, що абсолютно не виправдовувались надії на високу якість спеціалістів, підготовлених на вечірніх та заочних відділеннях вузів. Однак, саме ці форми підготовки фахівців у ході реформи вважались пріоритетними. Якщо з 1950/1951 по 1960/1961 навчальні роки кількість студентів у цілому зросла більш ніж у два рази, то на заочних відділеннях – у 3,5 рази, а на вечірніх – понад 11 разів. У 1960 р. на денних відділеннях вузів навчалось майже 199 тис. студентів, заочних – 174 тис., вечірніх – 44 тис. осіб [14].

Наведені кількісні показники свідчать, що в досліджуваній період держава, хоч і екстенсивно, але розвивала усі форми функціонування вищої школи: поряд з очною діяли вечірня та заочна форми навчання. Чи виправдовувалось це потребами суспільства? Як на наш погляд, відповідь має

бути позитивною. Адже ще у великій мірі відчувались потреби повоєнного часу: розвивалась промисловість, народне господарство і культура, а задовольнити усі потреби в фахівцях з вищою освітою держава ще не могла, це по-перше. По-друге, велика кількість молодих людей не мала змоги вчитися у вищих навчальних закладах денної форми навчання з чисто матеріальних причин: на одну стипендію прожити було важко, а на виробництві молода людина отримувала більшу зарплатню. Однак, для службового зростання таким людям не вистачало вищої освіти. Тому й набули поширення вечірня та заочна форми навчання у вищих навчальних закладах.

Пригадується відомий кінофільм «Весна на Зарічній вулиці» (1956 р.), в якому, на наш погляд, правдиво передане бажання робітничої молоді отримати у школі робітничої молоді середню освіту, щоб продовжити навчання далі. Вдень вони успішно працювали у мартенівських печей, заводських лабораторіях тощо, а вечорами наполегливо опановували програму середньої школи. В подібній ситуації знаходилися й студенти вечірньої форми навчання вузів. Чимало з них на виробництві обіймали навіть керівні посади (після закінчення технікумів). Проте потреба у вищій фаховій освіті для них стала життєво необхідною. І вони наполегливо вчилися. Для таких студентів вечірньої форми навчання у групах, які називалися «ранок-вечір», вузом створювались всі умови для успішного навчання. Коли вони працювали у першу зміну (тобто зранку), на навчання приходили ввечері. Працюючі ж у другу зміну, навчалися зранку. Слід зазначити, що вчилися такі студенти переважно добре, хоч поєднувати навчання й роботу на виробництві їм було дуже не просто. Однак усвідомлення того, заради чого вони навчаються, було досить високим, відповідальним, вимогливим. Тому після закінчення вузу більшість з них досягла службового зростання, їх знання цілком знадобилися виробництву.

Зауваження «Історія – це біографії» цілком вважається слушним у цьому сенсі. Так, у 1963 р. на перший курс вечірньої форми навчання Луганського машинобудівного інституту прийшов начальник одного з провідних цехів заводу «Луганськтепловоз» С. Г. Кушнар'ов. Вчився добре, наполегливо, не пропускав заняття. Після закінчення вузу став заступником генерального директора заводу, пізніше – Почесним громадянином м. Луганська.

Схожі обставини склалися й для О. Л. Голубенка. Після закінчення школи із золотою медаллю він навчався у Луганському машинобудівному технікумі. Свій трудовий шлях продовжив слюсарем-експериментатором на Луганському тепловозобудівному заводі. Невдовзі перевівся на посаду техника у відділ Головного конструктора з локомотивобудування, а ще через півтора місяця – був призначений старшим техніком. Наступна служба в армії остаточно переконала О. Л. Голубенка про необхідність продовження навчання. Тому, працюючи на рідному заводі, він одночасно вчився на вечірньому відділенні Луганського машинобудівного інституту. На заводі ж він – інженер-дослідник, інженер-конструктор і, нарешті, керівник групи (ще до закінчення інституту з відзнакою) у відділі Головного конструктора, займався випробуванням дослідних охолоджувальних пристроїв тепловозів. Активна участь у розробці деяких вузлів і деталей показали необхідність більш детального вивчення відповідних технологій, бажання втілити свої творчі задатки у чомусь

конкретному, значному. Це і привело О.Л. Голубенка в аспірантуру машинституту, де він навчався з листопада 1970 р. У червні 1973 р. достроково захистив кандидатську, а у квітні 1987 р. – докторську дисертації, з 1975 р. очолив кафедру локомотивобудування (нині – залізничного транспорту). Ще на посаді завідувача кафедри, а згодом і ректора Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля О.Л. Голубенко наполегливо переводить вуз з екстенсивного на інтенсивний шлях розвитку: здійснюється відпрацювання інноваційної моделі вищого навчального закладу, яка базується на поетапній безперервній освіті, підготовці кадрів від молодшого спеціаліста до магістра на основі інтегрованих навчальних планів. З часом ректор слугує прикладом колективу університету: має понад 300 наукових праць, 80 авторських свідоцтв винаходів, 14 патентів у США, ФРН, Японії, Швеції, Англії, Італії. Патент України «Пружне колесо для рейкового екіпажу» проданий Німеччині за ліцензійною угодою вартістю понад один мільйон німецьких марок [15]. Олександр Леонідович – доктор технічних наук і техніки України, член-кореспондент АПН України, Почесний громадянин м. Луганська. Таких прикладів формування фахівця-керівника, особистості за тих часів чимало.

Отже, з наведеного можна заключити, що вечірня, як і заочна форма навчання у вузах, хоч і виявляла екстенсивний шлях освітнього розвитку, в умовах СРСР, коли зростала потреба у фахівцях з вищою освітою, в цілому себе виправдовувала. Адже до таких форм навчання у вузі належали переважно молоді люди, які на виробництві, в інших галузях господарства і культури працювали вже за фахом. Тому їх навчання у вузі було виваженим, цілком усвідомленим, а, отже, не випадковим. Цим вони забезпечили своє майбутнє і виявилися корисними державі, суспільству. Згадані вище приклади у цьому переконують.

На наш погляд, не можна повністю погодитись з думкою дослідника Бойка О. Д. про те, що суттєве погіршення якісного складу студентів було зумовлене необхідністю кожного абітурієнта при вступі на денне відділення вузу мати обов'язковий дворічний стаж роботи на виробництві [16]. Дійсно, у 60-і рр. згідно з правилами прийому 80% осіб зараховувались до вузу з числа абітурієнтів з дворічним виробничим стажем. Але в цьому був і певний сенс. Така вимога, на наш погляд, пов'язувалася не скільки з піклуванням про соціальний склад студентів, а більш наскільки вони виважено, за покликом душі і своїми об'єктивними здібностями вірно визначилися би зі своїм фаховим вибором. Держава витратила значні кошти на їх підготовку і поклала надію на їх фахову віддачу згодом, що підкріплялося гарантованим працевлаштуванням. Такий вимогливий підхід до абітурієнта щодо його фахового обрання особливо актуальний нині, в умовах незалежної України. Величезна кількість ВНЗ, а ще більше спеціальностей за умови ринкових відносин, коли відсутній державний розподіл випускників вузів, а, отже, і їх працевлаштування, сприяли, на жаль, суттєвому зниженню знань. Частина студентів до вузів прийшли не за фаховими знаннями, а за «корочками» як престижним фактором. Тому є багато студентів, випускників вузів, та значно менше знаючих фахівців. А звідси рівень розвитку держави, її імідж в світі.

Згодом положення про обов'язковий стаж було скасовано, що ускладнило можливості вступу виробничників до вищого навчального закладу. Тому в 1970 р. у вузах відкрились підготовчі відділення. До них приймалися робітники, колгоспники, які мали виробничий стаж не менше одного року; звільнені в запас з Радянської армії та Військово-Морського флоту. Ті, хто успішно закінчував відділення, зараховувалися до складу студентів без вступних іспитів і поза конкурсом. Так, з підготовчого відділення починав свій шлях в Луганському педагогічному інституті ім. Т. Шевченка проректор, заслужений працівник освіти України доцент Олександр Бабічев [17].

В цілому ж здійснення освітньої реформи періоду «відлиги» не зменшило її екстенсивне спрямування. Відбулися певні позитивні зміни, проте якість підготовки випускників вузів суттєво відставала від кількісного їх зростання. Нова система освіти була досить своєчасною і у задумі містила ряд принципово правильних орієнтирів. На жаль, через ряд причин вона не тільки не змогла піднести на вищий щабель освіти в країні, але навіть суттєво погіршила її якісні показники.

Після відставки М. С. Хрущова (жовтень 1964 р.) реформування освіти, у тому числі й вищої школи, було згорнуте. Посилюється централізація освіти. У 1969 р. створюється Міністерство освіти СРСР, з 1968 р. у вузах відновлюється військова підготовка. З середини 60-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. в СРСР, у тому числі й Україні, продовжився екстенсивний розвиток вищої освіти.

Насамперед, дещо зросла мережа установ вищої освіти: між 1965 і 1983 рр. вона збільшилася на 14 одиниць (зі 132 до 146). З'явилося кілька нових університетів, зокрема в Сімферополі (1972), Запоріжжі і Донецьку (1965). Мережа вищих навчальних закладів в Україні була розвинутою лише в кількох областях: в Харківській діяв 21 вищий навчальний заклад, Київській – 19, Одеській – 15, Дніпропетровській і Львівській – по 12, Донецькій – 10, Луганській – 6. Ці дані свідчать про екстенсивний вияв розміщення вищих навчальних закладів.

Про таку тенденцію свідчила і кількість фахівців з вищою освітою в різні роки досліджуваного періоду. Так, в Луганській області він складав від 4 до 6 %, Донецькій – від 7 до 12 % кількості відповідних фахівців в Україні. За абсолютними показниками Донецька область посідала друге, а Луганська – п'яте місце.

Проте більш об'єктивні та обґрунтовані висновки дозволяє зробити аналіз рівня освіти населення провідних областей України. Так, на 100 осіб населення вищу освіту у 1970 р. в Україні мали 40 чол. В Луганській області цей показник складав 32, Донецькій – 38. В інших промислово розвинених регіонах: Дніпропетровській – 46, Запорізькій – 42, Львівській – 44, Одеській – 54, Харківській – 63. Наведені дані свідчили про значне відставання областей Донбасу за кількістю осіб з вищою освітою від інших регіонів України.

Таке становище певною мірою обумовлювала кількість вищих навчальних закладів у відповідному регіоні України. Так, якщо в Донбасі в різні часи проживало 15 – 16 % мешканців України, то кількість ВНЗ тут складала лише 6 – 10 %. У той же час, наприклад, в Одеській області нараховувалось 5 % мешканців, а вищих навчальних закладів 10 – 11 %. В Харківській області жителі складали 6% по відношенню до України, а вузів було 15 – 21 % [18].

Екстенсивному виявленню розвитку вищої освіти сприяли й інші фактори. У радянських вузах традиційно зверталась більша увага на кількісні, а не якісні

показники вузівської підготовки. На початок 80-х рр. загальна кількість вищих навчальних закладів досягла 145 закладів, за профілем переважали педагогічні вузи (30), значно меншими за кількістю були, наприклад, сільськогосподарчі (17), інститути охорони здоров'я і фізичної культури (15), інститути культури та мистецтв (12), інститути економіки, торгівлі та права (9), а тогочасна кількість університетів налічувала 9 закладів[19]. Починаючи з 70-х рр., кількість студентів вечірньої і заочної форм навчання не зростала, але залишалася високою. Зокрема, у 1985/1986 навчальному році на вечірніх відділеннях вузів навчалось 97 тис., а на заочних – 299 тис. студентів. Слід зазначити, що підготовка спеціалістів на денних відділеннях вузів краще забезпечувалася фінансовими і технічними ресурсами. Проте і за таких обставин вона виявилась незадовільною у порівнянні з високорозвинутими країнами Заходу. Перешкоджав цьому і екстенсивний шлях розвитку вищих навчальних закладів.

На жаль, 80-і рр. стали періодом загального погіршення системи освіти. Проекти освітніх реформ не були реалізовані, кардинальних змін щодо покращення ситуації не відбулося. В умовах різкого загострення економічної та соціально-політичної кризи набув сили процес демократизації. 80-і роки завершувалися під гаслами демократизації вузівського життя. Здійснювалась докорінна перебудова роботи кафедр, факультетів, викладання суспільних наук, почалась руйнація заідеологізованості навчально-виховного процесу, деполітизація вищих навчальних закладів. Однак, екстенсивний шлях розвитку вузів не зменшився, навпаки, у роки незалежної України він набрав ще більших масштабів і різко знизив якість навчання студентів, їх фахову підготовку. Вивчення і аналіз цих явищ потребує значної уваги, у тому числі й наступних дослідників вищої освіти в Україні.

Література

1. Высшая школа СССР за 50 лет (1917-1967) / Под ред. В. П. Елютина. – М.: Высшая школа, 1967 – 272 с.
2. Вища школа УРСР за 50 років: У 2-х ч. Ч. 2 (1945-1967). – К.: Вид-во КДУ, 1967. – 395 с.
3. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985рр.). – К.: Либідь, 1992. – 195 с.
4. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.
5. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. – М.: Московские новости, 1999.
6. Пихоя Р. Советский Союз: история власти (1945 - 1991). – М., 1998.
7. Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр. – Львів, 1996.
8. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 - 1991). – Львів, 2003.
9. Боффа Д. История Советского Союза. В 2-х т. – М., 1990. – Т. 2. – С. 485.
10. История Украинской ССР. В 10-ти т. – К., 1984. – т. 9. – С. 470.
11. Из творческого наследия В. А. Сухомлинского // Советская педагогика. – 1988. – № 3. – С. 97.
12. Чорновіл В. Лихо з розуму. – Л.: Меморіал, 1991. – С. 210.
13. Литвин В. М. Історія України (у 3-х томах). – Том III. Новітній час (1914 - 2004). Книга друга. – К.: Видавнич. дім «Альтернативи», 2005. – С. 174.
14. История Украинской ССР. Т. 9. – С. 482.
15. Гордость и надежда Восточноукраинского национального университета. Научно-популярное издание. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2001. – С. 64.
16. Бойко О. Д. Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки (навчальний посібник для студентів). – Ніжин: «Стиль», 1994. – С. 203.

17. Климов А. О. Историчні краєзнавчі розвідки: монографія. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – С. 257.

18. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 361 с.

19. Пітов В.І. Вища школа УРСР за 50 років. – Ч. 2. – К.: Вид. КУ, 1968. – С. 205.; Історія народного господарства УРСР / Ред. Т.І. Дерев'янкін. – Т. 3. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 338.

Сафонова Н.М. Высшее образование Украины: экстенсивное развитие (50 - 80-е гг. ХХ в.).

На фактичском материале анализируется экстенсивный путь развития высшего образования в Украине 50 - 80-х годов ХХ в. Критически оценивается приобретенный опыт, отслеживается целесообразность его учета в условиях возрастающих требований начала ХХІ в.

Ключевые слова: образование, ВУЗ, высшее образование, экстенсивное развитие, студенты, специалисты.

Safonova N.M. Higher Education in Ukraine: the extensive development (50 - 80th XX).

The article examines the evidence-extensive way of development of higher education in Ukraine in the 50 - 80s. Critically assessed the experience gained, there is its usefulness in terms of growth accounting requirements of the early twenty-first century.

Key words: Education, higher education, higher education, extensive development, students and professionals.

Рецензент: **Євдокимов М.О.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
06.10.2011

УДК 323.1 (477)

Сергієнко С.Ю.

СПРИЙМАННЯ НАСЕЛЕННЯМ ДОНБАСУ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ (20–30-і рр. ХХ ст.)

На основі аналізу джерел та літератури висвітлено і проаналізовано сприймання мешканцями Донбасу процесу українізації 20-30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: українізація, коренізація, Донбас, населення, культура.

Серед значної кількості праць, які присвячені темі коренізації 20–30-х рр. ХХ ст., зустрічаються роботи, які розглядають перебіг подій цього процесу в Донбасі [1]. Але на сьогоднішній день ще недостатньо розглянуто сприймання мешканцями Донбасу української культури під час проведення цієї політики. Вивчення даного питання є вельми актуальним, зважаючи на те, що і в період проведення політики коренізації в 20-30-х рр. ХХ ст., і в теперішній час українська культура не є домінуючою в регіоні. Досконалий розгляд поставленої проблеми дозволить звести до мінімуму негативні наслідки під час втілення культурної політики в Донбасі на сучасному етапі і в свою чергу використати в повній мірі позитивні моменти.

Мета статті – на основі аналізу архівних матеріалів, спогадів очевидців, публікацій періодичних видань та праць попередників якомога об'єктивно відобразити сприймання населенням Донбасу української культури під час політики коренізації.

Ставлення до української культури у мешканців Донбасу було неоднозначним. Дослідники процесу українізації наголошують на тому, що найбільший опір ця політика зустрічала серед представників партійних

організацій і державного апарату. Прикладів негативного відношення до цього процесу з їх боку існує чимало. Особливо помітно це проявлялося в Донбасі. І.Майстренко – очевидець і учасник подій доби українізації, згадує, що в 1926 р. його направили в регіон, де при Сталінському окружкомі КП(б)У організовувалися курси підготовки пропагандистів. На цих курсах йому доручили проробити тези «Про підсумки українізації», які були ухвалені у червні 1926 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в Харкові. Після опрацювання тез І.Майстренко підкреслив у брошурі головні моменти і вказав керівникові курсів на що слід звернути увагу, але той став заперечувати. Далі слова автора: «Тобто йому не подобалися мої підкреслення і, як видно, не подобались взагалі всі «Тези» й уся українізація». І.Майстренко зазначає, що керівник курсів був відвертим противником українізації. Проробка «Тез» велася, як і всі курси, російською мовою. «Це ж був «пролетарський Донбас», який тоді був єдиним металургійним і вугільним центром усього СРСР» [2, 208].

Подібне ставлення було і серед керівництва підприємств Донбасу. У 1930 р. до редакції газети «Луганська правда» надійшов матеріал під назвою «Великі огріхи на Криворізькій копальні». В даному матеріалі йшла мова про те, що шахтком зазначеної копальні протягом двох років зміг провести українізацію лише двох осіб. Директиви про обов'язкову українізацію не виконувалися і не було ніякого керівництва, хоча кошти для цього виділялися. Культкомісія цим питанням не займалася і курсів не організувала [3, арк. 197].

Дослідник П.Бондарчук наводить матеріал, який свідчить, що часто українізація проводилася бюрократично. Наприклад, «по всіх 36 великих і малих шахтах Краснолуцького райкому союзу гірників на Луганщині українізація проводиться лише на папері. На конференціях і з'їздах дуже урочисто проголошуються промови щодо українізації, а на практиці профспілкові бюрократи скрізь з обуренням скаржаться: кого ж тут на Донбасі українізувати, коли всі робітники в нас руські. «Поїдете до своєї Хахландії, там будете говорити своєю «собачою мовою» – часто можна чути від шахткомівців». Навіть в інших республіках поширювалися різні домисли щодо українізації. Наприклад, на заводах Москви подавалися записки, в яких запитувалось: «Чи правда, що на Україні хочуть на заводах розрахувати всіх росіян і замінити їх українцями?» Слід зазначити, що подібні настрої були поширеними і в Донбасі [4].

Отже, партійні працівники, державні службовці та керівники підприємств в основному без особливого ентузіазму ставилися до втілення принципів українізації.

Українізація і Донбас для деяких людей вважалось явищем несумісним. Б.Антоненко-Давидович описує розмову в 1929 р. з інженером з Києва, який сказав наступне: «Українізація Донбасса? Это, ребята, не пройдохот! Будете українізувать – уйдут от вас інженери і робочіє, останутся ваши шахти пустими» [5, 162].

Наведені вище приклади не означали того, що пересічні мешканці Донбасу не сприймали українську культуру. Звичайно, що помічалися випадки негативного ставлення, але серед робітників регіону часто спостерігалось і позитивне сприймання українізації. Вони вносили свої пропозиції щодо покращення цього процесу [6, 127-128]. Велику роль у залученні робітників до

української культури в Донбасі грав театр. Українські спектаклі і п'єси користувалися величезним успіхом у робочого глядача. Ентузіазм, з яким робітники зустрічали українські трупі, особливо в Донбасі, дивував спостерігачів [7, 112]. Як свідчать архівні матеріали, «українські драмгуртки часто задовольняють російського робітника в значно більшій мірі, ніж російські...» [8, арк. 146].

Цифри говорять про те, що вживання української мови в Донбасі поширювалось з кожним роком. Згідно з даними за 1926 р. українською в родині розмовляли 15,2% робітників і службовців спілки гірників, а у 1929 р. їх кількість зросла до 26% [4].

В одному з сучасних досліджень мова йде про те, що робітники південно-східних промислових областей УСРР, до яких відносився і Донбас, ставились до необхідності вивчення української мови явно негативно [9]. Можна з впевненістю констатувати, що ця думка не є повністю об'єктивною, а лише частково відображає історичні реалії.

Позитивну тенденцію стосовно українізації помітив і М.Скрипник, який у статті «Для чого потрібен трьохмісячник української культури у Донбасі?», написаній у 1929 р. для радіотелеграфного агентства України, зазначив: «Колись багато товаришів гадало, що Донбас – це не Україна, а робітники Донбасу здебільшого не українці. Виявляється тепер, що це цілком невірно; серед гірників майже 3/4, цебто біля 70 відс. робітників, українців. До нових заводів, копалень ідуть нові тисячі, десятки й сотні тисяч робітників з села, треба, щоб основні кадри донбасівського кваліфікованого пролетаріату оволоділи українською мовою, українською книжкою, українською культурою для того, щоб мати можливість впливати на ці нові робітничі шари. Значна кількість донбасівських робітників говорить ломаною мовою, мовою українською, але з домішками російських слів, з перекрученням мови взагалі, так що вони правильно не говорять ні українською мовою, ні російською. Українська книжка, бібліотеки, український театр, українська газета допоможуть донбасівцям оволодіти українською мовою і придбати собі знання української культури» [10, 145].

Отже, значна частина робітників Донбасу, які склали вагомий відсоток населення регіону, сприймала українську культуру позитивно.

Проблемою для Донбасу була недостатня кількість кваліфікованих україномовних викладачів. Навесні 1924 р. був проведений облік, котрий виявив, що з 5028 освітян, які в той час працювали у шкільних закладах Донецької губернії, лише 595 осіб (11,8%) володіли українською мовою. Джерелом поповнення Донбасу україномовними вчителями стали центральні і північні райони України. Протягом 1925-1926 рр. тільки до Сталінського округу прибуло 124 педагога з Київщини, Катеринославщини, Полтавщини, Чернігівщини. Також почали створюватися курси по підвищенню мовного рівня вчителів [11]. Але зазначимо, що педагоги до курсів української мови та українознавства, які були для них спеціально організовані, ставилися не завжди серйозно і багато вчителів заняття пропускали [12, арк. 100].

Красномовний приклад щодо якості деяких україномовних вчителів у регіоні наводить Б.Антоненко-Давидович у своїй книзі «Землею українською». Під час подорожі по Дніпру він зустрів матір з дівчиною, які завели з ним

розмову. Їх здивувало, що письменник розмовляв з човнярем українською мовою. «Мамаша пильно мене оглянула і посміхнулася доньці: – «Щирій українець!» ... Я запитав мамашу по-російському: – Пачему же «щирій»? – Але тут у розмову втрутилась донька: – «Я первий раз слишу, чтобы так бистро разгаварівалі по-українські, как ви» ... Донька дивиться на мене так зацікавлено, немов побачила перед собою справжнього некарикатурного Чемберлена.

– То есть, как это «бистро»?

Донька кокетливо виглядає з-під білого капелюшка й трохи ніяково каже:

– Я сама преподаю українській язык в школе, в Донбассе, но так, как ви, я не умею «балакать» ...

– Как же вы «преподаёте»?

– Собственно, я преподаю, конечно, не по-українські, а по-народному, по Шевченку, і діти – нічого: правильно пішут і чітатъ «Читанку» могут...

– А говоріть по-українські?

Панянка лукаво глянула знову з-під капелюшка і засміялась:

– А это уж – вапрос!..» [5, 11-12].

Без сумніву, Донбас був територією, де українська мова часто сприймалася як незвичне явище і дорікати за це його мешканцям не можна. Така ситуація була наслідком виховання протягом життя. До 1917 р. мова корінного народу в Україні не була в державному вжитку, а з 1917 по 1923 р. вона вважалася державною менше року в часи гетьманату П.Скоропадського, влада якого місцевим населенням сприймалася як німецька окупація, що не сприяло розповсюдженню української мови серед жителів регіону. Протягом багатьох років вона зазнавала переслідувань і це особливо позначилося на Донбасі. На початок політики коренізації в Донецькій губернії нараховувалося лише 0,4% українських шкіл, що було найменшим показником порівняно з іншими губерніями України [13, 86].

Слід відзначити, що саме в Донбасі найбільш виразно проявилось протистояння двох сил. З одного боку – презирливе ставлення до української культури, яке з часом прийняло звичну історичну форму російського шовінізму, а з іншого – безкомпромісне «українізаторство». Про презирливе ставлення вже було сказано вище. Але безкомпромісне «українізаторство», на нашу думку, теж не грало на користь втілення української культури в регіоні. Навряд чи його позитивно сприймало населення Донбасу, особливо ті люди, у яких були проблеми зі знанням української мови. Так, у 1928 р. на Луганщині перевірна комісія звільнила з посади одного службовця за незнання української мови (як потім виявилось, помилково) і це спричинило людині неприємності, довелося писати пояснення і прохати не звільняти його з роботи [14, 27; 29]. В іншому випадку в 1929 р. жінка-медик написала заяву до окружної комісії по українізації. В ній йшла мова про те, що вона склала іспит з української мови на другу категорію. Далі в листі зазначалось наступне: «Незадовго після цього я вимушена була залишити службу за станом здоров'я. ... В теперішній час я перекваліфікувалася і працюю в лабораторії. ... Загублення слуху позбавила мене можливості відвідувати курси. Крім того моя ... спеціальність не потребує спілкування з людьми. Я маю справу з аналізами і мені не доводиться вступати в розмови і пояснення з хворими. ... З огляду вищезазначеного я прошу звільнити мене від Української мови. Якщо

необхідно свідоцтво лікаря – можу приклеїти» [15, арк. 7]. На цій заяві було написано: «Звільнити від відвідування ДКУ (державних курсів українізації, автор статті), але обов'язати до 1 травня скласти на I категорію». Доходило до того, що люди писали пояснення, чому вони не користувалися українською мовою в суді [16, арк. 188]. Рівень знання української мови нерідко був слабким, що приводило до непорозумінь. Наприклад, один з учасників судового процесу на Луганщині роз'ясняв суду, що слово «відмовляюся» він розумів як слово «розмовляю» [16, арк. 95]. Дані матеріали також свідчать про те, що українізація проводилася без урахування регіональних особливостей, які помітно проявлялися в Донбасі.

Таким чином, процес українізації в Донбасі сприймався населенням регіону неоднозначно. Представники партійного і державного апаратів та керівники промислових підприємств, формально виконуючи приписи політики українізації, що йшли зверху, реально дуже неохоче проводили їх в життя. Робітничий клас сприймав політику українізації більш позитивно, про що свідчать архівні та інші матеріали. Проблемою в Донбасі була недостатня кількість кваліфікованих україномовних вчителів. Крім того, в регіоні під час коренізації виразно проявилось протистояння двох сил – з одного боку презирливе ставлення до української культури, з іншого – безкомпромісне «українізаторство», які, на нашу думку, негативно позначилися на сприйманні населенням регіону культури корінного народу.

Джерела та література

1. Дмитрик І. Українізація партійного апарату на Донеччині (1923-1927 рр.) // Історичні і політологічні дослідження / І.Дмитрик. – 2003. – № 2. – С.197- 201; Анпілогова Т.Ю. Українізація Донбасу 20-х рр. ХХ ст.: особливості й проблеми впровадження // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. / Т.Ю.Анпілогова. – Луганськ – 2008. – № 15. – С.130-137; Сергієнко С.Ю. Основні чинники специфіки процесу українізації в Донбасі у 20-30-ті рр. ХХ ст. / С.Ю.Сергієнко // «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць. Вип. 30 / Гол.ред. В.М.Вашкевич. – К., 2010. – С.138-143.
2. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І.Майстренко. – Едмонтон, 1985. – 416 с.
3. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-401. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.197.
4. Бондарчук Петро. Українізація і профспілки УСРР у 20-ті роки / Петро Бондарчук // Історія України. – 1999. – №21-24 (липень).
5. Антоненко-Давидович Б. Землею українською / Б.Антоненко-Давидович. – Філадельфія: «Київ». – 1955. – 164 с.
6. Сергієнко С.Ю. Специфіка процесу українізації 20-30-х рр. ХХ ст. в промисловості Донбасу / С.Ю.Сергієнко // Історичні записки Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля. Вип. 27. Частина 1. / Гол.ред. В.П.Михайлюк. – Луганськ, 2010. – С. 126-132.
7. Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
8. ДАЛО. – Ф.Р-164. – Оп.1. – Спр. 397.
9. Борисєнок Елена. Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы [Електронний ресурс] / Елена Борисєнок. – Режим доступу: <http://likebook.ru/books/view/3489/>
10. Кошелівець Іван. Микола Скрипник / Іван Кошелівець. – Видавництво «Сучасність», 1972. – 343с.
11. Веб-сайт Донецької обласної державної адміністрації. – Додаток 1 [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/1888.htm

12.ДАЛО. – Ф.Р-243. – Оп.1. – Спр.147.

13.«Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки: Колективна монографія / [В.М.Даниленко, Я.В.Верменич, П.М.Бондарчук та ін.] Відп. ред. В.А.Смолий. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392с.

14.ДАЛО. – Ф.Р-243. – Оп.1. – Спр.667.

15.Там само. – Ф.Р-401. – Оп.1. – Спр.158.

16.Там само. – Ф.Р-243. – Оп.1. – Спр.426.

Сергиенко С.Ю. Восприятие населением Донбасса политики украинизации (20–30-е гг. XX ст.).

На основе анализа источников и литературы освещено и проанализировано восприятие жителями Донбасса процесса украинизации 20-30-х гг. XX ст.

Ключевые слова: украинизация, коренизация, Донбасс, население, культура.

Sergienko S.Y. The perception inhabitants of Donbas policy of the ukrainization (20-30th years of XX century).

On the basis analysis of sources and literature was illustrated and analyzed perception inhabitants of Donbas process of the ukrainization in the 20-30th years of XX century.

Key words: ukrainization, corenization, Donbas, inhabitants, culture.

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана

09.09.2011

УДК 94(477)“1920/1950”

Сергієнко Ю.Г.

УКРАЇНЦІ – В'ЯЗНІ ГУЛАГ (1920-і – 1950-і рр.)

На основі спогадів в'язнів-росіян висвітлюються найбільш типові риси поведінки українців, що проявилися за екстремальних умов ув'язнення у каральній системі ГУЛАГ.

Ключові слова: українці, в'язні, спогади, національний характер, ГУЛАГ.

Історична доля народу багато в чому визначається його характером, який складається з найбільш розповсюджених рис характеру членів нації. Власне історія становлення української нації – це і історія формування національного характеру, вивчення історичних проявів якого є важливим науковим завданням.

Характер людини дуже виразно проявляється в екстремальних ситуаціях, коли найдетальніше виходять на поверхню глибинні якості особистості. Навряд чи хто буде заперечувати, що в'язні ГУЛАГ знаходилися постійно в екстремальній ситуації. Це стосується не тільки роботи, побуту, а навіть і відпочинку. Завжди і всюди в'язня підстерігала небезпека. Життя кожного було постійно на виду у сотень інших особистостей. За таких умов характер людини проявлявся до останньої крапки і кожен отримував свою міру пошани або ж презирства. Звичайно, слід врахувати, що цінності в системі ГУЛАГ відрізнялись від цінностей вільного світу, але певні риси характеру, особливо такі як відвага, безстрашність, вміння постояти за себе тощо однаково шанувалися і у вільному світі і у позбавлених волі.

Найбільш повно про характер людини, про її життєві цінності і позиції можуть розповісти оточуючі. Однак в таких розповідях не виключені і перекручення. Тому потрібно використовувати в якості джерела для дослідження свідчення людей, що мають сталий моральний авторитет.

Про поведінку українців в ГУЛАГ є чимало спогадів самих українців [1]. Але автор, не ставлячи під сумнів їх правдивість, вважає, що більш об'єктивними будуть свідчення представників іншої нації. А так як більшість спогадів залишили саме росіяни, то автор вирішив провести дослідження на основі їх свідчень. Подібний підхід до розкриття проблеми здійснюється вперше.

Таким чином, автор ставить за мету змалювати прояви характеру етнічних українців за умов ГУЛАГ і виділити найбільш характерні риси наших земляків, що проявилися за екстремальних умов.

Актуальність теми визначається тим, що її розкриття дозволить зробити певний внесок у висвітлення історичних умов розвитку української нації в межах ХХ століття, що є важливим для сучасної історичної науки.

Хронологічно стаття охоплює період з кінця 20-х років ХХ ст., коли в систему ГУЛАГ пішов масовий потік українців і до середини 50-х років, коли масові ув'язнення українців припинилися і система ГУЛАГ зазнала реформування.

Масовий потік українців в ГУЛАГ бере початок з кінця 20-х років з так званої суцільної колективізації, коли багатьом селянам пригадали їх антибільшовицькі позиції під час революції, а також карали за небажання вступати в колгоспи і таким чином втрачати власне господарство, нажите тяжкою працею. Таких селян оголошували куркулями і немало з них опинилися на півночі Росії, де розгорталася безпрецедентна система відбуття покарань. Відомий російський дисидент О.Волков згадує, що на Соловках він жив разом з двома «куркулями» - селянами з-під Гуляй-Поля, колишніми махновцями, в свій час амністованими, а в колективізацію ув'язненими в табір. О.Волков відмічає їх мужність. І хоч вони вважали справу селян програною, але не падали духом. Були вони спокійними, мовчазними, дружніми. За обідами часто згадували домашні борщі, приготовані за класичним українським рецептом, дуже сумували за рідною домівкою, за сім'ями. Малописьменні, вони просили О.Волкова читати їм листи, які вони отримували від сімей, слухали мовчки, дуже уважно, тяжко переживали, що їх «куркульським» дітям не дають вчитися. Вони вважали, що саме селянська «темнота» дозволила «комісарам» обдурити народ. І великою радістю стала звістка з волі, що їхнім дітям таки дозволили ходити до школи [2, 49,56]. Тобто ці українські селяни розуміли значення освіти для людини і навіть в тяжких умовах ГУЛАГу турбувалися про те, щоб їх діти навчалися грамоті.

Інший російський дисидент Д.Вітковський згадує, що на будівництві Біломорканалу йому доводилося підбирати десятників для безпосереднього керівництва робітниками на будові. Найкращі десятники були з «розкуркулених». Якимось він підібрав старшого десятника – українського хлопця Степана – рослого, чорнявого, зі спокійними карими очима. Він запам'ятався Д.Вітковському тим, що голосно, але беззлобно відчитував десятника за погано влаштовані катальні доріжки. Д.Вітковський запропонував хлопцеві самому стати десятником. Хлопець відповів українською мовою: «Та ні, не хочу!» і тут же додав: «Не могу я хлопців експлуатувати!» Тоді Д.Вітковський висунув свій аргумент: «А ти не думаєш, що хороший начальник може допомогти людям пережити їх біду?» Аргумент подіяв і хлопець погодився. Десятник з

нього вийшов рідкісний. Дуже кмітливий, твердий, спокійний. З будь-якої точки він бачив все, що творилося на його ділянці і, як передає Д.Вітковський, його слова українською мовою: «Я ніколи не матерився – бо у мене мати в Бога вірує!» Що характерно, Степан хоч і був істинно сільським, не боявся міських «нахабних і розгнузданих паханів». Коли вони намагалися взяти Степана «на горло»: за допомогою відбірної матірної лайки вимагали собі пільг, Степан їх вміло приборкував [3,108-109].

Уже в іншому місці, на Колимі, відразу ж після Другої світової війни було чимало українців, які потрапили туди за те, що змушені були працювати в період німецької окупації. Ось один із таких українців, Грицько, прямо з Італії, куди його завезли німці, потрапив на Колиму. І як пише росіянка Є.Гінзбург, навіть умови рабської праці «не могли закреслити якостей, привитих з дитинства». Будучи в лікарні, Грицько був вражений надзвичайним брудом в лікарняному корпусі. Він виміняв свою пайку хліба на відерце крейди і за власною ініціативою почав білити стіни лікарні. На здивоване запитання головного лікаря «Що ти робиш?» Грицько спокійно відповів: «Та ось... Трохи хату підбілюю... Бо дуже замузана була». Головлікар вирішив залишити хлопця працювати санітаром. Є.Гінзбург відмічає: «Так звичка, народжена колись «в саду вишневому коло хати, врятувала парубка від Бурхали (каторжний табір, авт.), від нової пневмонії, від вірної загибелі». Можна допустити, що хлопець проявив звичайну побутову хитрість і таким чином набув собі більш легкого статусу санітара, але подальше розкриття його характеру дозволяють відкинути це припущення. Є.Гінзбург свідчить: «Хворі дружньо обожнювали молоденького санітара. Він був потрібен усім. Тому вночі подасть водички, іншому допоможе встати і проводить «до вітру», біля когось просто посидить і поговорить «про життя» в хвилину гострого відчаю». Єдиною табірною рисою в характері Грицька була жадібність на хліб. Він вмовляв медсестру подавати відомості про померлих не відразу, а після того, як отримають на них «пайку» - «Хай у нас трохи в запасі буде...» Є.Гінзбург відмічає, що до Грицька не приставав табірний бруд. «Він був привітним, ніколи не вживав брудної лайки, що ввійшло у звичку навіть у багатьох колишніх інтелігентів. Тільки одного разу я бачила його в приступі страшного гніву» [4, 376]. Це сталося тоді, коли цинічно образили пам'ять його померлого друга-латиша. Скільки таких українських хлопців загинуло в сталінських таборах? Хто підрахує? Вони гинули там тисячами. Кожна їх смерть збіднювала український національний характер і можна допустити, що кількісні зміни переросли в якісні, тобто втрата багатьох людей з такими рисами характеру негативно відбилася на українському національному характері взагалі.

Наступний масовий потік українців до ГУЛАГ пов'язаний з рухом ОУН-УПА. І тут свідчень набагато більше, так як цей потік відрізнявся не тільки масовістю, але й тим, що люди в ньому були згуртовані організаційно і привертати увагу інших в'язнів ГУЛАГ своєю неординарністю. Один з провідних літописців ГУЛАГ О.Солженіцин підкреслює, що процес протесту і боротьби з табірними знущаннями почався з прибуттям до них етапу ОУНівців. Цей етап «привіз до нас бацилу спротиву. Молоді сильні хлопці, взяті прямо з партизанської стежки вони ... придивились і жажнулися існуючій сплячці і

рабству» [5, 160]. Саме ці люди організували боротьбу за права ув'язнених, боротьбу жорстоку, нещадну. Вони почали зі знищення «стукачів», зуміли знешкодити цей прошарок ув'язнених, який був вухами і очима табірної адміністрації. Без «стукачів» контролювати масу ув'язнених було неможливо. Згуртовані ОУНівці змогли приєднати до свого спротиву інших в'язнів. Начальство зробило ставку на зіткнення інтересів бандерівців і мусульман (чеченців, інгушів, азербайджанців). Влаштувати різню між бандерівцями і кавказцями не вдалося. Тоді начальство вирішило відокремити від інших в'язнів українців-бандерівців.. Однак повернути старі порядки не вдалося [6, 335]. Таким чином українці зуміли переломити ситуацію на свою користь, що свідчило про силу їх характеру

О.Солженіцин наводить і інший приклад: «В Реглагі (Воркута) в червні 1953 співпало: велике збудження від зміщення Берії і прихід із Караганди і Тайшета ешелонів заколотників (в більшості західних українців). В той час ще була Воркута рабськи забита і зеки, які приїхали, здивували місцевих своєю непримиренністю і сміливістю.

Подібну ситуацію підтверджує і Д.Панін. «На шахтах де верховодили блатарі, особливо погано було прибалтам... Вони виконували найбільш небезпечні і тяжкі роботи, а блатарі на «блатних» посадах наглядачів їх обирали і били.

На одній із шахт лісові партизани-бандерівці і литовці – утворили міцну спілку, зробили переворот, позбавили блатних всіх їх переваг, і стали господарями справи, взявши харчування людей в свої руки. Все відразу встало на свої місця, і життя зробилося терпимим» [6,251]. Д.Панін характеризує згуртованість новоприбулих українців: «У вільнонайманих прорабів десятників, представників тресту вони вимагали, щоб наряди були заздальгідь написані і видані їм на руки. Потім нахабно обговорювали кожну норму, пояснювали її нереальність, говорили, що вона придумана ідіотом або циркачем. Пропонували нормувальникам спочатку показати своїми руками можливість виконання записаного в наряді, а вони тим часом посидять, покурять і подивляться. Торгівля проходила в атмосфері жартів, підковирок і приводила до максимально сприятливих норм, в яких враховувалися всі необхідні підсобні, допоміжні роботи, і бригади шуткуючи-граючи виробляли свою гарантійну пайку. Увечері, коли наглядач викликав будь-кого для відправки в карцер або ж в бур (барак усиленого режима авт.), йому ввічливо пояснювали, що у Миколи або ж Стасика живіт сьогодні розболівся і одного його не відпустять, але якщо винуваті всі – не відмовляються разом туди пройти. Якщо наглядач намагався схопити за руку «Стасика» то перед ним виростала стіна його співбригадників. При цьому всі посміхалися, розмовляли привітно, пропонували закурити...» [6, 329].

О.Солженіцин підкреслює ввічливість цих людей. «Українців західних ніяк не перевчать, вони і в таборі по батькові та викають» [7, 18]. Хоч в таборі звичніше було «по матері».

Д.Панін згадує, що під час ув'язнення він подружився з українцем на ім'я Павлик. Павлик був бандерівець. Зовнішньо він асоціювався, підкреслює Д.Панін, з давньоримським легіонером: «Серед моїх друзів було немало сміливих людей, але Павлику була притаманна відвага лева. Перший раз я

побачив його в дії, коли блатні обізвали Володю Гершуні «паном фашистом». Слабенький, худенький хлопчик затремтів від такої образи і розпочав бійку... Павлик, що з'явився вчасно, кинувся на допомогу і без особливих зусиль розкидав нападників. Блатарі вихопили ножі, але Павлик встиг схопити зап'ястя одного із них, різко скрутив йому руки і підняв ніж, що випав. Озброївшись він найжачився». Блатарі злякалися і відступилися [6, 312]. Даний факт не в'яжеться зі спробами приписати українцям антисемітизм. В.Гершуні був етнічним євреєм. Павлик, який ризикував за нього життям, був українцем.

Ще одна цікава сторона характеру, підмічена росіянами в сталінських таборах: «Там за столом, ще ложку не окунувши, хлопець молодий хреститься. Бандерівець, значить, і то новачок, старі бандерівці, в таборі поживши від хреста відстали» [7, 12]. Особливо притримувались церковних свят жінки із Західної України. Є.Гінзбург розповідає: «Самий звичайний вівторок, а другий барак цілком не вийшов на роботу. Усікновення голови святого Іоана Предтечі. Процесію обходу зустрічають злагодженим співом молитов.

- Що ж ви не на роботі? Хворі?

- Ні, громадянин начальник. Хворих немає. Але сьогодні свято...

- Ось до чого ви народ несвідомий... Дівчата ви всі роботящі, чесні, а в таку нісенітницю вірите.

- Ось тому ж ми і чесні, що в Бога віруємо».

Відмітила Є.Гінзбург і любов до чистоти і порядку серед українок. «Просто чудо в що перетворився під їх трудолюбивими руками другий барак! Дерев'яна підлога засяяла як яєчний жовток. Заіскрилися кришталевим сяйвом задрипані, склеєні із шматків скла вікна. На стовпах вагонок з'явилися зелені гілочки стланіка. З солом'яних подушок звисають чарівні вишиті рушнички» [4, 333].

Анатолій Жигулін також підкреслює глибоку релігійність західних українців. Коли в шахті сталася аварія і один із членів бригади, ризикуючи життям, пішов її ліквідувати, всі члени бригади застигли в очікуванні, українці молилися за свого товариша і коли він неушкоджений повернувся до бригади – перехрестилися [8, 184]. Коли охорона табору вбила декількох в'язнів і кинула їх під головні ворота старий західноукраїнський священник, який перебував у зоні, щодня читав над ними молитви церковнослов'янською мовою. Його проганяли й навіть били, але він знову приходив і читав [8, 215].

Анатолій Жигулін згадує, що коли в нього вкрали тілогрійку, він був приречений на загибель. В колимському таборі, де він знаходився, по декілька місяців стояли морози понад 50 градусів. Вийти на роботу без тілогрійки означало смерть. І лише допомога з боку інших в'язнів врятувала його. Він пише: «Силкуюся пригадати тих, хто ділився зі мною тілогрійкою. Найчастіше це були західні українці: бурильник Іван Матюшенко, відкатник Федір Рибас...» [8, 174].

Згадуються і негативні моменти. Наприклад, А.Жигулін свідчить про прояви антисемітизму у окремих українців, але не один із авторів спогадів не говорить про антисемітизм, як спільну рису українців, навпаки, всі свідчення дозволяють зробити висновок, що в українців абсолютно переважало толерантне відношення до всіх націй.

Таким чином, виходячи із свідчень очевидців, – людей, які відомі своєю чесністю і порядністю, можна констатувати: найбільш характерними рисами українців, що проявилися під час ув'язнення в ГУЛАГ, були: хазяйновитість, організаторські здібності, вміння підтримати товариша в біді, сміливість, згуртованість, жінки українки виділялися своєю релігійністю, охайністю, працьовитістю.

Були і окремі прояви антисемітизму та інших негативних рис, але вони не були домінуючими.

В подальших дослідженнях бажано б було розглянути прояви впливу українського національного характеру на представників інших націй.

Література

1. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні. – К., 1994. – 512с.; Полюга Л. Шляхами спогадів (1944-1956). – Львів-Київ, 2003. – 171с.; Гнатюк І. Стежки-дороги. Спомини. – Тернопіль: Джура, 2004. – 492с. та ін.
2. Волков О. Погружение во тьму // Роман-газета, 1990. - №6.
3. Витковский Д. Полжизни // Знамя. – №6, 1990.
4. Гинзбург Е. Крутой маршрут. – М.,1990.
5. Солженицын А. Малое собрание починений. – Т.7. – М.,1991.
6. Панин Д. Лубянка-Экибастуз. Лагерные записки. – М.,1991.
7. Солженицын А. Малое собрание сочинений. – Т.3. – М.,1991.
8. Жигулін А. Чорні камені. – К.,1989.

Сергиенко Ю.Г. Украинцы – узники ГУЛАГ (1920-е – 1950-е гг.).

На основе воспоминаний узников-россиян освещаются наиболее типичные черты поведения узников-украинцев, которые проявлялись в экстремальных условиях заключения в карательной системе ГУЛАГ.

Ключевые слова: украинцы, заключенные, воспоминания, национальный характер, ГУЛАГ.

Sergienko Y.G. Ukrainians are prisoners of ГУЛАГ (1920th - 1950th).

On the basis of remembrances of Prisoners-Russians the most typical lines of behavior of Prisoners-Ukrainians that showed up in the extreme terms of conclusion in the punitive system ГУЛАГ are illuminated.

Key words: Ukrainians, prisoners, remembrances, national character, ГУЛАГ.

Рецензент: **Євдокимов М.О.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
20.09.2011

ЗМІНИ У СВІТОГЛЯДІ Й РЕЛІГІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ПІД ВПЛИВОМ ПЛЕМЕН СТЕПУ В ПЕРІОД РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ця стаття про зміни, що відбулись в релігії і світосприйнятті східних слов'ян під впливом племен Хазарського каганату у VII – VIII століттях. Ці зміни в релігії східних слов'ян, поряд з укріпленням княжої влади за доби Володимира, сприяли укріпленню язичництва у слов'ян.

Ключові слова: релігія, Хазарський каганат, слов'янські племена.

Актуальність дослідження витоків української культури, фундаментом якої виступають давні дохристиянські вірування, полягає в тому, що це відкриває перспективу глибшого осягнення місця духовної парадигми української нації у загальній спільноті індоєвропейських народів.

Інтерес до вивчення питання східнослов'янського язичництва виник наприкінці XVIII століття. Саме в цей період вдалося подолати створений Християнською церквою стереотип негативного ставлення до язичництва. Одним із перших, хто намагався узагальнити релігійні, а точніше міфологічні погляди слов'ян, був історик і фольклорист О.М.Афанасьєв [1]. У середині XIX століття у вивченні слов'янського язичництва сформувалась так звана «міфологічна школа». Цей науковий напрямок спирався на уявлення про те, що в основу багатьох фольклорних сюжетів покладено стародавні дохристиянські міфи-сказання. Представники «міфологічної школи» О.О.Потебня [2], М.І.Костомаров [3], І.І.Срезневський [4] провели кропітку роботу з виявлення, впорядкування та публікації писемних та етнографічних джерел, вивчення пережитків слов'янського язичництва в народних обрядах, звичаях. Наприкінці XIX – початку XX століття дослідження цього питання продовжили вчені-позитивісти Є.В.Анічков [5], Д.М.Анучін [6], М.М.Гальковський [7; 8]. Їх дослідження спирались на нову методологію вивчення даної проблеми, поєднуючи в собі аналіз письмових, філологічних, археологічних та етнографічних джерел.

В радянський період до проблем історії релігії давніх слов'ян звертались зокрема Д.К.Зеленін [9], Б.О.Рибаків [10], С.О.Токарев [11], лінгвісти В.В.Іванов, В.М.Топоров [12]. Концепція дослідження слов'янського язичництва у працях радянських вчених ґрунтувалась на формаційному підході до історичного розвитку людського суспільства. Вони значно збагатили історіографічну базу дослідження слов'янського язичництва, піддали критичному аналізу символіку багатьох персонажів слов'янської міфології.

У пострадянський період в Україні і в інших східнослов'янських державах значно зросла цікавість до духовної культури слов'ян. В основу досліджень сучасних вчених покладено цивілізаційний підхід, згідно з яким язичницькі вірування розглядаються в межах давньослов'янської цивілізації, тісно пов'язаної з сусідніми аналогічними культурними спільнотами. Проблема міфологічних, релігійних уявлень слов'ян була проаналізована, зокрема, у працях українських вчених В.М.Зубаря [13], О.П.Моці [14], В.М.Рички [15], Ю.Г.Писаренка [16], М.М.Козлова [17]. Світосприйняття давньослов'янських племен та їхні релігійні уявлення розглянуто у працях сучасних російських дослідників Д.А.Гаврилова, С.Є.Єрмакова [18; 19], В.Я.Петрухіна [20].

Однак дослідникам так й не вдалося відтворити єдину картину загальнослов'янської релігії. Скоріш за все, не маючи політичної, економічної єдності, давньослов'янські племена мали свої культу, окремі об'єкти шанування. Але багато ознак було схожим у різних племен. Ми, власне, стикаємось із труднощами, пов'язаними з тим, що слов'янські міфологічні тексти не збереглися: релігійно-міфологічна цілісність язичництва була зруйнована за доби християнізації слов'ян. Реконструкція основних елементів слов'янської міфології можлива лише на базі вторинних письмових, фольклорних та речових джерел.

Метою даної статті є: на фоні загальної еволюції релігійних уявлень східних слов'ян дослідити нововведення, які були обумовлені контактами слов'ян з племенами Степу в період раннього середньовіччя, розглянути цю проблему в контексті етногенези слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя.

Якщо розглядати еволюцію релігійних уявлень слов'ян як одну з ознак етногенези, безцінними виступають праці Л.Гумільова [Зокрема: 21]. Він чітко визначив процес етногенези так: «Кожний етнос має свою особисту внутрішню структуру й свій неповторний стереотип поведінки. Іноді структура і стереотип поведінки змінюються від покоління до покоління» [21, с. 88]. Що таке етнос? Це стійкий колектив людей, який протиставляє себе всім іншим подібним колективам і відрізняється своєрідним стереотипом поведінки, що закономірно змінюється у історичному часі [21, с. 135]. Саме релігійні уявлення та пов'язані з ними стереотипи поведінки (традиції, обряди тощо) дозволяють чітко простежити процес етногенези, а також зміни, які відбулися у світогляді слов'ян та чинники, що обумовили ці зміни.

Зміни стереотипу поведінки можна простежити у зміні погребальної традиції у слов'ян Дніпровського Лівобережжя на межі VII – VIII століть. Зміна ґрунтових могильників курганными відбувається майже одночасно на всьому ареалі розселення східних слов'ян, і насамперед – тих археологічних культур, які пов'язують з антами [14, с. 53 – 54]. Ще однією ознакою змін є інгумація. Хоча деякий час кремація існувала одночасно з трупоположенням. Зміну поховальної традиції багато дослідників пов'язують з розповсюдженням християнства серед східнослов'янських племен. Проте матеріали досліджень поховальних комплексів Дніпровського Лівобережжя спростовують це твердження. По-перше, хронологічні межі розповсюдження християнських уявлень не співпадають з появою нової поховальної традиції. По-друге, це недотримання християнських канонів, а саме наявність інвентарю, курганні насипи тощо. Аналізуючи поховальні комплекси, можна припустити, що в процесі слов'яно-іранської взаємодії, яка мала місце у VII – IX століттях, в антів розповсюджується обряд трупоположення. Еволюція погребальної обрядовості і форми погребального обряду у східних слов'ян свідчать про суттєві зміни в пізнанні світу. Поховальний обряд відноситься до етнічних явищ, його зміни не мають перерв та різких стрибків, якщо не пов'язані з міграцією. Нова обрядовість розповсюджується у слов'янському середовищі разом з проникненням іранських релігійних уявлень.

Релігійні уявлення мають особливе значення у визначенні процесів етногенези. Релігія в період, що досліджувався є цементуючою ланкою будь-

якого етносу. Нове світосприйняття спочатку засвоюється на рівні верхівки (підтвердженнь в історії багато: реформа Обадії в Хазарії, хрещення Ольги та її оточення, релігійна реформа Володимира), а згодом стає стереотипом поведінки, залучаючи до цього маси.

Релігія східних слов'ян, яка формувалась у межах внутрішнього розвитку слов'янської культури, в більш пізніший період (а саме за доби раннього середньовіччя) зазнала цілий ряд вагомих змін, в яких можна побачити наслідки знайомства з більш розвиненими релігіями. По-перше, це знайомство з греко-римською цивілізацією. Через цей культурний потік слов'яни знайомились з християнським ученням. По-друге, за визначенням Б.Кузнецова, слов'яни дохристиянської доби мали ще один, більш давній потужний потік культури, який зв'язував слов'янські степи з Азією через посередництво іранських племен [22, с. 151 – 152]. Іранська топоніміка виступає одним з перших культурних елементів у районах тісного контакту східних слов'ян з іраномовними племенами західної периферії Хазарського каганату. На думку В. В. Седова, основним населенням південноруських степів й частково лісостепу Східної Європи, починаючи з другої чверті I тис. до н.е., були іраномовні племена, а найбільш пізні іранські елементи на території лісостепу Східної Європи були пов'язані з перебуванням аланських племен [23, с. 52]. Релігією іранців у цей час був мітраїзм.

Через цій культурний потік східні слов'яни стали сприймати деякі риси східних релігійних уявлень. Саме спілкування з племенами Хазарського каганату призвело до розповсюдження серед слов'янського населення дуалістичних міфів про створення Всесвіту. Скоріш за все, мітраїзм міг прийти до слов'ян від племен північно-західної периферії Хазарського каганату шляхом проповіді. Дуалізм у тюркських племен на цей час вже мало відповідав першоджерелу – давньоіранським уявленням про боротьбу Добра і Зла. Розглядаючи міфологічні уявлення слов'ян щодо дуалістичного творення Світу, треба враховувати, що ці міфи фіксувались у християнські часи. Саме з цих причин «творцям Світу» було присвоєно іноді статус християнських персонажів – Бога та Сатани (диявола, чорта), які несли достатньо чітко визначену морально-етичну оцінку у вигляді: добрий – злий, правильний – неправильний. У дохристиянські часи Боги-творці не несли на собі такого морально-етнічного навантаження. Тому Боги-творці у слов'ян утілювали хаос і порядок, небезпеку і добробут, смерть і життя – але не добро і зло в їх прямому розумінні. На думку І.Вовк, сонячна релігія – це остання стадія східнослов'янського язичництва [24, с. 79]. Підтвердженням цьому виступає текст арабського середньовічного історика, географа та мандрівника X ст. ал-Мас'уді, який поділяє слов'ян за релігійними уявленнями «Слов'яни поділяються на багато народів; деякі з них суть Християне, поміж ними знаходяться також язичники, також ті, що поклоняються сонцю» [25, с. 126]. Скоріш за все ця сонячна релігія посилила протидію «добрий бог – злий бог». Тому північно-іранське *duzh-baga-daeva* посіяло на слов'янському ґрунті *dъzh-bogъ-divъ* (Даждьбог і Див).

Частина спадщини уявлень іранських дуалістів була сприйнята слов'янами й стала новим типом релігійного прояву. Дуалістичні міфи про створення світу визнають участь в акті створення двох протилежних взаємодоповнюючих сил.

Як правило, ці пари побудовані на протилежних поняттях: чорне-біле, світло-темрява, небо-земля тощо. Слов'яни мали дві категорії божеств: перша втілювала сили природи, друга – душі пращурів. Перші були милостиві, другі – жахливі та шкідливі. Слов'янські боги першої і другої категорій не боролися між собою, а існували неначе паралельно. Боролись інші: Білобог і Чорнобог. Саме в них Л.Гумільов убачав аналогів тибетських божеств релігії бон – східного варіанту мітраїзму [26, с. 234]. Процес створення світу і людини представлений у цих міфах як результат боротьби-співпраці небесного («білого») і підземного («чорного») богів. У слов'ян часто повторюється легенда, що «диявол» «ізрив» створену небесним божеством землю. Схожі уявлення існували й у болгар. Їх було ушлявлено у «Сказанні про озеро Тивердіадське» [27, с. 94]. Давність цієї язичницької легенди підтверджується епітетом підземного «бога»: чорт – «той, що риє». Однак серед багатой кількості богів, які за уявленнями слов'ян втілюють сили природи й соціальних відносин, є один Бог на небі який керує іншими. На думку Б. Кузнєцова, ця концепція цілком відповідає іранського маздаїзму [22, с. 152]. Велике шарування у світосприйнятті свідчить про компліментарність іраномовного і слов'янського населення, що є одним з необхідних умов зародження нового етносу.

Нововведення, пов'язані з контактами слов'ян і племен Степу, торкнулись і пантеону слов'янських богів. Перш за все розглянемо Хорса. Єдине джерело, яке проливає світло на природу цього бога, це згадка Хорса у «Слові о полку Ігоревім» [28, с. 49]. В Хорсі можна розглядити Бога сонця. Вже перші вітчизняні дослідники у ХІХ столітті побачили в Хорсі бога Сонця, проте справедливо визнали цей теонім неслов'янським за походженням і зближували його з перською назвою Сонця (персидське *xcorsed/xcursed*). Їх роботи заклали наукові основи теорії, яка нині панує в світовій історіографії, за якою Хорс розумівся саме як Бога Сонця, а його ім'я пояснюється від назви Сонця у деяких іранських народів.

Проте існує альтернативна іранська гіпотеза пояснення імені Хорса – теонім зводиться до осетинського *horz, xwarz* «хороший, добрий». Ім'я цього Бога ототожнюють з основою слова «хоро», «коло», яка в слов'янських мовах пов'язана з поняттям кола (хоровод, колесо). Той же корінь в слові «хоробрий». У Болгарії до цього часу танцюють танець «хоро». Ці паралелі дозволяють припустити, що Хорс, можливо, був запозичений слов'янами із іранської міфології (персидський Хуршет – божественне сяюче сонце) [29, с. 20]. Д.Гаврилов відмічає, що Хорс тяжіє до степової та лісостепової зони східних слов'ян [19, с. 78].

В. В. Іванов і В. Н. Топоров визнали в Хорсі солярне божество іранського походження, не виключаючи, втім, тюркського посередництва при його передачі східним слов'янам. З другої половини 1980-х років В. Н. Топоров розвивав точку зору, згідно з якою Київ був створений як західний прикордонний форпост Хазарії вазіром (першим міністром) правителів каганату, який носив ім'я Куйа. Тут розташовувався гарнізон, що складався з воїнів гвардії хазара хорезмійського (у мовному плані – східноіранського) походження, що вшановували бога Сонця Хорса, а також Семаргла, які були "чужими" для місцевого східнослов'янського населення [12, с. 25 – 26]. Достатньо обґрунтовані висновки щодо походження Хорса і Семаргла зробив

М.О.Васильєв [30]. Але він заперечує, що ці боги були «чужими» для слов'ян. Те ж саме стосується і Стрибога. Це божество також згадується в «Слові о полку Ігоревім». У давніх слов'ян слово «стри» означало «старший». Якщо провести паралель з іранським богом Срибайя, можна припустити що Стрибог посідав місце Небесного Отця. Згадування ж язичницьких божеств Хорса і Стрибога явно пов'язано зі Сходом.

Отже, можна говорити не просто про скіфо-сармато-аланські коріння Хорса (і, найімовірніше, Семаргла), але конкретно про його сармато-аланське джерело. Провідне місце культу «Сонце-цар» у віруваннях сармато-аланської галузі східних іранців зумовило його становище у східнослов'янському язичестві як одного з найбільш високошанованих божеств, Бога «великого», згідно зі «Словом о полку Ігоревім».

Цілком очевидно, що це історичне явище торкнулось лише частини слов'янського світу, а саме слов'ян Дніпровського Лівобережжя. Цікаво, що в пантеоні західнослов'янських богів божества Семаргл і Хорс не зустрічаються.

Однак, треба зауважити, що Хорс і Семарг не були запозичені у прямому сенсі. Слов'янство не сліпо копіювало і бездумно запозичувало чужі впливи, воно приміряло їх до своїх культурних традицій, світосприйняття, до свого народного досвіду, що йшов з глибокої давнини.

Виходячи з вищевикладеного можна твердити, що нововведення у світогляді й релігії східних слов'ян були обумовлені двома факторами. В першу чергу це стосується розвитку матеріальної культури слов'ян. Сюжети міфів незмінно відповідають матеріальним умовам життя народів і рівню їхнього розвитку [11, с. 582]. Життя слов'ян, які осідали на землях Лівобережжя, ставало все більш стабільним. У міфологію, пов'язану з циклом оповідей про феномени природних явищ і суспільного життя, впливають міфи про цілісну концепцію Всесвіту. Саме в цей час, оселяючись на постійних місцях, стаючи осілими землеробами, слов'яни стали протиставляти себе кочовому способу життя, усвідомлюючи антитезу «ми – вони». Для позначення кочового побуту в слов'ян з'являється прикметник «дикий». Другий фактор – це контакти з іноетнічними сусідами, а конкретно – з племенами Степу. Слов'яни і племена північно-західної периферії Хозарського каганату в міжріччі Дніпра і Дону органічно вписалися в екологічні ландшафти. Це сусідство сприяло взаємовигідним стосункам для обох сторін.

Таким чином, етнокультурна ситуація, що склалась на Дніпровському Лівобережжі у VII – VIII ст., а саме – тісні контакти слов'ян з іраномовними аланами та тюркомовними болгарами, призвела до нововведень у світосприйнятті й релігії слов'янського населення. Синхронність етногенетичних процесів, на думку Л. М. Гумільова, стала причиною паралелізму в явищах духовного життя [21, с. 233]. Ці нововведення, поряд з укріпленням княжої влади при Володимирі, сприяли укріпленню язичницької релігії слов'янського населення.

Література

1. Афанасьев А.Н. Мифология Древней Руси. / А.Н.Афанасьев – Москва : Изд-во ЭКСМО, 2006. – 608 с., ил.
2. Потебня А.А. О мифическом значении некоторых поверий и обрядов / А.А.Потебня // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1865 года. Кн. 2. – М., 1865. – 311 с.

3. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. / М.І.Костомаров – К.: Либідь, 1994. – 310 с.
4. Срезневский И.И. Взгляд на памятники украинской народной словесности. / И.И.Срезневский– Уч. зап. Моск. ун-та, 1834. – ч. VI. – С. 134 – 150.
5. Аничков Е.В. Язычество и древняя Русь. / Е.В.Аничков – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1914. – 341 с.
6. Анучин Д.Н. Сани, лады и кони как принадлежности похоронного обряда / Д.Н.Анучин // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества [Под ред. В.К.Трутовского], 1890. – Т. 14. – С. 81 – 226.
7. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси: Древнерусские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе. – Т. 2 / Н.М.Гальковский – М. : Печ. А.И.Снегиревой, 1913. – 316 с.
8. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Т. 1 / Н.М.Гальковский. – Харьков, Епархиальная типография. – 1916. – 388 с.
9. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К.Зеленин – М. : Наука, 1991. – 511 с.
10. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. / Б.А.Рыбаков. – М. : Наука, 1994. – 608 с.
11. Токарев С.А. Ранние формы религии. / С.А.Токарев – М. : Политиздат, 1990. – 622 с., ил.
12. Топоров В.Н. Работники одиннадцатого часа. «Слово о законе и благодати» и древнерусская реальность / В.Н.Топоров // Russian Literature. – 1988. – Vol. XXIV. – P. 25 – 26.
13. Зубарь В.М. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III - первая половина VI в.) / В.М.Зубарь, А.М.Хворостяный. – К. : Институт археологии НАН Украины, 2000. – 179 с.
14. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX – XIII вв. / А.П.Моця – К. : Наукова думка, 1990. – 288 с.
15. Моця О.П. Київська Русь: Від язичництва до християнства. / О.П.Моця, В.М.Ричка – К. : Глобус, 1996. – 222 с.
16. Писаренко Ю.Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді давньої Русі : [автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.04] / Інститут археології – К., 1997. – 166 с.
17. Козлов М.М. Вплив кочових племен Причорномор'я та Приазов'я на релігійний світогляд українців та билинний епос / М.М.Козлов // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць. – К. : Вид-во Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – 1999. – С. 11 – 17.
18. Ермаков С.Э. Ключи к исконному мировоззрению славян. Архетипы мифологического мышления / С.Э.Ермаков, Д.А.Гаврилов – М. : Ганга, 2010. – 256 с., ил.
19. Гаврилов Д.А. Боги славянского и русского язычества. Общие представления / Д.А.Гаврилов, С.Э.Ермаков. – М. : Ганга, 2009. – 288 с.
20. Петрухин В.Я. Начало этнокультурной истории Руси IX – XI веков / В.Я.Петрухин – М. : Гнозис, 1995. – 320 с.
21. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н.Гумилев – М. : Айрис-пресс, 2004. – 560 с., ил.
22. Кузнецов Б.И. Древний Иран и Тибет. История религии бон / Б.И.Кузнецов – СПб. : Евразия, 1998. – 352 с.
23. Седов В.В. Балто-иранский контакт в Днепровском левобережье / В.В.Седов // Советская археология. – 1965. – №4. – С. 52 – 63
24. Вовк І. Функціональна структура язичницького пантеону / І.Вовк // Історія релігій в Україні: [Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 року)]. Т. 1. – К. : 1995. – С. 79 – 82.
25. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.) / А.Я.Гаркави – СПб. : Тип. Ак. Наук, 1870. – 308 с.
26. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л.Н.Гумилев – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.
27. Алексеев С.В. Славянская Европа VII – VIII вв. / С.В.Алексеев – Москва: Вече, 2007. – 480 с.
28. Слово о полку Ігоревім. / [Упорядкування, підготовка давньоруського тексту Л.Є.Махновця] – К., 1989. – 590 с.

29. Путилов Б.Н. Славянский мир в лицах: Боги, герои, люди. / Б.Н.Путилов – СПб. : Издательский дом «Азбука-классика», 2008. – 368 с., ил.

30. Васильев М.А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Религиозная реформа князя Владимира / М.А.Васильев. – М. : Индрик, 1999. – 328 с.

Скиба В.М. Изменение в мировоззрении и религии восточных славян под влиянием племен Степи в период раннего средневековья.

Эта статья об изменениях в мировоззрении и религии восточных славян, которые произошли под влиянием племен Хазарского каганата в VII – VIII веках. Эти изменения в религии восточных славян вместе с укреплением княжеской власти при Владимире, способствовали укреплению языческой религии славян.

Ключевые слова: религия, Хазарский каганат, славянские племена.

Skiba V.M. Change in a world-out-look and Religion of the Easten Slavs under the Tribes Steppe influence in early Middle Ages.

This article is about changes in a world-out-look and religion of Easten Slavs, happened under influence of tribes of Khazar Khaganate in VII – VIII ages. That used to make unde the tribes have made strengthening the power of Prince Vladimir it is way heathen religion Slavs reinforcing.

Key words: religion, Khazar Khaganate, slaves tribes.

Рецензент: **Кравець Ю.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
21.07.2011

УДК [001:636]:061.1:349.414(477)

Соколюк Ю.О.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ЗООТЕХНІЧНОЇ НАУКИ В МЕЖАХ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВО-КОНСУЛЬТАЦІЙНОЇ РАДИ НКЗС УСРР

Висвітлюється науково-організаційна діяльність Науково-консультаційної ради при НКЗС УСРР щодо розвитку зоотехнії в Україні.

Ключові слова: Науково-консультаційна рада, зоотехнічна наука, сільськогосподарська дослідна справа, Україна.

Період утворення та діяльності Науково-консультаційної ради (НКР) НКЗС УСРР (1927-1930) є маловивченим в історії аграрної науки, хоча саме ця установа стала першою, яка повинна була вирішувати в нових соціально-економічних умовах індустріалізації та колективізації сільського господарства питання організації та координації сільськогосподарської науки, що гостро постало перед науковою спільнотою. Наявні публікації відображають лише окремі аспекти функціонування НКР [1], і практично зовсім не висвітлюють її роль у розвитку зоотехнічної науки.

Завдання даної статті полягає в історичній реконструкції одного з етапів у розвитку вітчизняній зоотехнії, вивченні та оцінці внеску в її інститутизацію очільників та членів НКР. Дослідження ґрунтується на застосуванні загальнонаукових та історичних методів. Джерельна база охоплює досить широке коло матеріалів, основу якого складають першоджерела.

Одним із питань, якими опікувалася Науково-консультаційна рада, створена при Наркомземі України в грудні 1927 року як організаційний осередок науково-дослідної справи, була проблема розвитку тваринництва в

Україні. Слід відзначити, що у роки діяльності НКР відбувалися значні зміни у державній політиці щодо розвитку аграрного сектора України. На XV з'їзді ВКП(б) у 1928 році були сформульовані практичні завдання щодо реорганізації сільського господарства по шляху його усуспільнення на нових суспільно-політичних, соціально-економічних і агротехнічних основах. В цей період складання першого п'ятирічного плану народного господарства Держплан СРСР, головою якого був Г.М. Крижановський, запропонував форсовані темпи індустріалізації та прискорення колективізації сільського господарства. Саме такий варіант був прийнятий XVI партконференцією у квітні 1929 року.

В зв'язку із обранням курсу на загальну інтенсифікацією сільського господарства СРСР в Україні, як однієї з його складових, планувалося перебудувати тваринницьку галузь на ринково-промислових засадах, а саме зробити її продукцію конкурентоспроможною на світовому ринку, а також такою, що б задовольняла потреби вітчизняної промисловості. Україна займала на той час одне з перших місць в радянській країні як постачальник продуктів скотарства (тогочасний термін «скотарство» об'єднував у собі те, що стосувалося як розведення великої рогатої худоби, свинарства, так і птахівництва), але на шляху подальшого його розвитку стояла низка перешкод, головними з яких були: 1) незначне використання зовнішніх ринків збуту, 2) криза у виробництві корму в селянських господарствах та 3) неорганізованість постачання селянства кормовими засобами з інших джерел (відходи промисловості) [2].

Для їх подолання притягалися найкращі наукові сили нашої країни і закордону, об'єднати які й була покликана Науково-консультаційна рада. Після ліквідації у 1927 році Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) вона мала стати новим осередком сільськогосподарської науки в Україні. Перестала існувати й зоотехнічна секція СГНКУ, яка була єдиним на той час загальнодержавним центром наукової думки у своїй царині, що призвело до розпорошеності та неорганізованості наукових досліджень. Це в свою чергу значно утруднювало складання перспективних планів, опрацюванням яких на той час займався Наркомзем України.

НКР розпочала свою діяльність з поглибленого розгляду проблеми українського скотарства, присвятивши лише цьому питанню роботу своєї першої сесії, що відбулася 4-7 квітня 1928 року. Було заслухано 7 доповідей, а саме: А. Йофе «Основні питання українського скотарства»; О. Філіповського «Економіка українського скотарства»; проф. П. Лавренюка «Промислові галузі скотарства та перспективи їхнього розвитку»; проф. В. Устьянцева «Кормове питання на Україні» та співповідь проф. Д. Віленського: «Природна флора України та кормове питання»; проф. М. Іванова «Методи поліпшення українського скотарства»; проф. А. Скороходька «Захист тварин». В наслідок всебічного висвітлення й обговорення сесією обраної надзвичайно актуальної проблеми були намічені ті шляхи і система заходів, що їх мусив передбачати Наркомзем в своїх перспективних планах. Науково-Консультаційна Рада, зважаючи на економічну вигідність, визнала, що особливо сприятливі умови Україна має для розвитку молочнопромислового скотарства, свинарства та птахівництва.

На той час тваринницька промисловість по окремих районах України була розподілена таким чином: на Правобережжі та Поліссі – масляно-жирова, в Степу – масляно-жирова із значною кількістю сироварень, у Лісостепу – сально-м'ясна, головним чином у формі беконного виробництва та м'ясної відгодівлі відходами цукрових заводів. Зважаючи на те, що такий розподіл був наслідком природно-історичних та економічних умов (лукові угіддя, наявність великих центрів споживання, цукрова промисловість, густа населеність і т. ін.), НКР визнала за доцільне з цим рахуватися при складанні перспективного плану розвитку окремих галузей тваринництва по районах.

Одним із першочергових заходів, що стимулюватиме розвиток скотарства, Рада вважала заміну коня трактором, щоб мати змогу використати зайвий корм для промислового скотарства та швидше усунути сільськогосподарське виробництво. Але, як наголошувалося на сесії, таке завдання не може припинити заходів що до поліпшення якості та збільшення кількості коней.

Надзвичайної важливості надавалося справі раціонального кормовиробництва – «доцільного кормодобування» та належного використання корму, зауважувалося, що витрати на кормові засоби скотарства складають одну з найголовніших статей, а через те кормова проблема для ринково-промислового скотарства – найкардинальніша. На той час кормова продукція в селянському господарстві України та годівля худоби взагалі були недостатні й надто одноманітні (мала кількість концентрованого та соковитого корму). Проблема кормопостачання при неорганізованості території селянського землекористування мала бути розв'язана, насамперед, шляхом організації сільськогосподарської території та кормової площі (встановлення розмірів кормових площ та загальна раціоналізація території селянського господарства). Для належної організації сівозмін планувалося запроваджувати посів кормових трав та просапних культур у Поліссі та Лісостепу. Взагалі вибір кормових культур для кожного району повинен був відбуватися на підставі попереднього вивчення їх на дослідних станціях. Поруч із цим, при відповідних умовах, намічалось переходити до організації сіяних випасів, головним чином, на запільних ланах.

У зв'язку з важливістю поставленої проблеми НКР намітила організувати всебічне обслідування та науково-дослідну роботу в цій галузі. Особливого значення надавалося вивченню дикої кормової флори України, щоб ввести в культуру нові рослини (дворічну віку, буркун, солончаковий ячмінь й ін.), а також вимагалось всебічне вивчення та встановлення способів максимального використання на місці значних запасів відходів технічних виробництв в Україні, які часто нераціонально використовувалися, або вивозилися за кордон. З метою координації вивчення кормової площі та кормових ресурсів в Україні, Науково-консультаційна рада висловила за організацію постійної міжвідомчої наради при Наркомземі, що об'єднувала б та планувала б ці роботи.

Перша сесія НКР НКЗС прийняла також резолюцію на доповідь професора А. Скороходька щодо стану ветеринарії в сільському господарстві України, визнавши цей стан незадовільним. Було визначено першочергові проблеми, що потребували негайного розв'язання: «1) належне забезпечення планових заходів до попередження та боротьби з інфекційними та інвазійними захворюваннями тварин; 2) утворення районної мережі санітарно-епізоотичних ветлікарів; 3) повне

здійснення ветсандогляду на підприємствах, що переробляють та переховують тваринну сировину, а також ветсандогляду на місцях торгу та скупчення тварин і за транспортуванням тварин та їхньої сировини; 4) утворення сприятливих умов для широкого розвитку веткультосвітньої роботи з метою викликати активну самодіяльність населення в галузях санітарних, санітарно-профілактичних, зоогігієнічних та протиєпізоотичних заходів; 5) поширення науково-дослідчої і виробничої діяльності ветеринарних науково-практичних закладів, надавши їм можливість друкувати свої науково-дослідчі та статистичні матеріали; 6) утворення нормальної обстановки роботи ветперсоналу (належно організовані кабінети, засоби для пересування, наукова література і т. ін.)» [3].

Встановивши основні проблеми, НКР також намітила шляхи їх подолання через збільшення асигнувань на організацію ветеринарної справи із капіталу, що був вкладений у скотарство (1.500.000 крб.), збільшення кількості та кваліфікації ветлікарів, спільне уточнення між НКЗС та НКО планів навчання в ветеринарних інститутах з метою ув'язати їх з потребами ветеринарної практики.

Обмірковуючи лише одну конкретну проблему скотарства, рада підкреслила недостатність науково-дослідної роботи в інших галузях сільського господарства та поставила на чергу дня питання про організацію відповідних спеціальних науково-дослідних інститутів.

Як свідчать архівні документи, вже у травні 1928 року на засіданні НКР було прийнято остаточне рішення про те, що Науково-дослідний інститут зоотехнії мусить бути організований при НКЗС у поточному році з розташуванням його разом з іншими новоствореними інститутами у будинку, де міститься НКЗС в зв'язку з його переходом у Будинок промисловості (м. Харків, вул. К. Лібкнехта, 82) [4]. Однак, колегія НКЗС УСРР у червні 1928 року при розгляді напрямків та форм роботи Науково-консультаційної ради, розподілу коштів на організацію науково-дослідної роботи, створення нових науково-дослідних інститутів дозволила Досвідному Відділові розпочати лише підготовчі роботи щодо організації інституту зоотехнії, з тим аби закінчити їх протягом 1928-29 року [5].

Зрештою на основі доповіді Бюро НКР про план роботи НКР на 1928-1929 роки колегія НКЗС прийняла постанову, в якій, зокрема, визнавала «за своєчасне розпочати заходи в справі організації українського Н.Д. Інституту Зоотехнії при НКЗС, що провадив-би та об'єднував зазначені дослідження» [6]. Було створено «Комісію в справі організації Українського Ін-ту Зоотехнії», до якої визначено представником від НКР професора П. Лавренюка [7]. Однак, зважаючи на тогочасну розпорошеність наукових установ між різними наркоматами, комісія була створена при Наркоматі освіти, у підпорядкуванні якого знаходилися кафедри зоотехнії, що вели тоді основну дослідну роботу галузі.

Звичайно така двояка ситуація уповільнювала створення інституту. Про це свідчать архівні матеріали, з яких видно, що станом на початок 1930 року інститут зоотехнії ще залишався у планах, хоча вже була постанова РНК УСРР від 23/ХІІ-1929 року (прот. №49/653, пункт II-5) про утворення Науково-дослідного Інституту Експериментальної Зоотехнії на базі Зоотехстанції НКЗС в Полтаві, запланована конкретна сума коштів для його організації – 100.000 крб. [8]. Організація його стала можлива лише після об'єднання сільськогосподарських наукових установ при НКЗС.

Протягом квітня-травня 1930 року Наукова Рада НКЗС, виконуючи постанову РНК від 3 квітня цього року в справі реконструкції наукової роботи в сільському господарстві, розробила остаточний список науково-дослідних установ, що мали входити до складу нової мережі в Україні. Щодо «Інституту Експериментальної Зоотехнії», що його організацію було ухвалено постановою РНК УСРР від 23/ХІІ 1929 року на базі Полтавської зоотехнічної станції, то НКЗС просив затвердити створення іншої установи – Науково-дослідного Інституту Зоотехнії та Прикладної Зоології в Харкові, на базі Зоотехнічних кафедр переданих від НКО до НКЗС, Науково-дослідної мисливської лабораторії та інших відповідних установ. Завданням інституту було розробляти загальні питання зоотехнії: фізіології, біології, гістології, генетики та селекції, основ годівлі і т. ін.

Також було запроєктовано утворити нові інститути в Полтаві – «Спеціальний Республіканський Інститут Кормоздобування та Кормових Рослин на базі Полтавської С/Г Досвідної Станції, у зв'язку з тим, що дослідження кормових питань вилучено в загальносоюзній системі н.-д. установ в окрему вертикаль на чолі з Бюром в кормовій справі при Всесоюзній Академії ім. Леніна. Це Бюро й буде об'єднувати роботу Українського Інституту Кормоздобування та зональних кормових станцій по інших республіках» [9].

Отримавши в кінці 1930 року принципову згоду ВАСГНІЛ на утворення Українського інституту зоотехнії та розгортання його роботи «з початку 1931/32 операційного року, Науковій раді було доручено Наркомземом «спланувати роботу цього Інституту в 1930/31 р. так, щоб було забезпечене продовження робіт, розпочатих раніше, та збереження тих наукових кадрів, що перейшли до Наркомземсправ із колишніх науково-дослідних зоотехнічних кафедр Наркомосвіти. З нових дослідних робіт Зоотехнічного Інституту дозволити організацію лише таких, що впливатимуть з актуальних потреб виконання операційного пляну в галузі скотарства. Повне розгортання роботи Інституту провести з майбутнього 1932 року. Головну ж увагу при розподілі зоотехнічних наукових кадрів та при фінансуванні н/д робіт в галузі тваринництва в 1931 році звернути на налагодження і розгортання роботи спеціалізованих інститутів та зональних станцій [10].

Таким чином, проведені дослідження та вивчення архівних документів показали, що у роки діяльності Науково-консультаційної ради НКЗС УСРР за її безпосереднього наукового та організаційного керівництва відбулися вагомі зміни в українській сільськогосподарській науці й зокрема у зоотехнічній. Основним фактором, що змінив характер наукової діяльності, стало всеохоплююче планування. Необхідність виконання поставлених партією та урядом завдань на шляху індустріалізації народного господарства, усупільнення сільського господарства та суцільної колективізації спонукала вчених активізувати науково-дослідну роботу щодо комплексного вирішення стратегічно важливих найбільш актуальних проблем, серед яких одним із головних був розвиток скотарства. Саме в цей період відбулося об'єднання розпорочених між різними відомствами наукових сил, створено низку галузевих спеціалізованих науково-дослідних інститутів – Науково-дослідний інститут зоотехнії, Південний науково-дослідний інститут молочного

господарства, Український науково-дослідний інститут кормодобування та ін. Безумовно, це надало більшої цілеспрямованості науково-дослідному процесу, що забезпечило сприятливі умови для подальшого розвитку скотарства. Зрештою було закладено фундамент для першого українського єдиного центру сільськогосподарської науки – Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук.

Література

1. Рижук С. М. Історія створення та діяльності Науково-консультаційної ради при Наркомземі УСРР (1927-1930 рр.) / С. Рижук // Історія укр. науки на межі тисячоліть : Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. - 47. – С. 199-204; Рижук С. М. Становлення та розвиток тваринництва в Україні [Електронний ресурс] / С. М. Рижук // Історія науки і біографістика. – 2008. – № 4. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2008-4/08rsmrtu.pdf>. – Заголовок з екрану; Рижук С. М. Історія аграрної науки в наукових установах та організаціях України [Електронний ресурс] / С. М. Рижук, З. П. Кірпаль // Історія науки і біографістика. – 2008. – № 2. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2009-3/09kirpal.pdf>. – Заголовок з екрану ; Довгоруку Ю. О. Науково-організаційна робота Д. О. Джовані в Дослідному відділі НКЗС УСРР / Ю. О. Довгоруку // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький, 2010. - Вип. 24. — С. 214—218; Черниш О. О. Внесок Науково-консультаційної ради (1927-1930) при Народному Комісаріаті Земельних Справ України у вирішення проблеми Дніпрельстану / О. О. Черниш // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 46. – С. 237-244; Черниш О. О. Актуальні проблеми аграрної науки як головні завдання діяльності Науково-Консультаційної Ради НКЗС УСРР(1927-1930 рр.) / О. О. Черниш // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 44. – С. 237-243; Історія започаткування, розвитку й діяльності Науково-Консультаційної Ради (1927-1931 рр.) при Наркомземі УСРР / О. О. Черниш, З. П. Кірпаль, А. С. Білоцерківська, Л. Л. Ткач // Створення національної сільськогосподарської бібліографії як складової національної програми інформатизації України в аграрній галузі : матеріали наук.-практ. конф. м. Київ, 2009 . – Вінниця, 2009. – С. 218-222 та інші.
2. I сесія Науково-Консультаційної Ради при НКЗС // Український агроном / Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – 1928. - № 4. – С. 69-71.
3. Резолюція на доповідь професора А. Скороходька на першій сесії Науково-Консультаційної Ради НКЗС УСРР // ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 516. – Арк. 69 -70.
4. Протокол №5 засідання Науково-Консультаційної Ради НКЗС УСРР, присвяченого розгляду питання організації науково-дослідних інститутів // ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 502. – Арк. 13-17.
5. Протокол №31 засідання колегії НКЗС УСРР від 11 червня 1928 р. // ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 506. – Арк. 43-44 (зв.).
6. Протокол №17 засідання бюро Науково-консультаційної ради НКЗС УСРР // ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 502. – Арк. 330-331.
7. Протокол №18 засідання бюро Науково-консультаційної ради НКЗС УСРР // ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 502. – Арк. 345.
8. Постанова колегії НКЗС на основі доповіді Бюро Науково-Консультаційної Ради // ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 504. – Арк. 100-105.
9. Лист від 16 червня 1930 р. Народного Комісара Земельних Справ УСРР М. Демченка до Ради Народних Комісарів УСРР з приводу питання реконструкції науково-дослідної роботи в галузі сільського господарства // ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 79. – Арк. 165-166.
10. Витяг із протоколу №51 засідання Колегії Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР щодо питання про затвердження мережі науково-дослідних установ // ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 186 – Арк. 58-58 (зв.).

Соколюк Ю.А. К вопросу об организации зоотехнической науки в рамках деятельности Научно-консультационного совета НКЗ УССР.

Освещается научно-организационная деятельность Научно-консультационного совета НКЗ УССР по развитию зоотехнии в Украине.

Ключевые слова: *Научно-консультационный совет, зоотехническая наука, сельскохозяйственное опытное дело, Украина.*

Sokolyuk U.A. To the question about organization of zootechnic science within the framework of activity of Scientifically-consulting Council (SCC).

In the article, scientific-organizational activity of Scientifically-consulting Council (SCC) opens up on development of zootekhnii in Ukraine.

Key words: *Scientifically-consulting Council, zootechnic science, agricultural experimental business, Ukraine.*

Рецензент: **Бельдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
29.09.2011

УДК 633.63.631.531.12

Тарабрін О.Є.

ІСТОРИЧНА РОЛЬ ВНЕСКУ ВЧЕНИХ В СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АГРОНОМІЇ В УКРАЇНІ

Розглядається історична роль внеску вчених в становлення та розвиток агрономії від перших згадувань до сьогодення.

Ключові слова: *агрономія, рослини, ґрунтознавство, аграрна наука.*

Засвоєння наукової спадщини, її критичне осмислення та використання на практиці – важливі умови розвитку як сучасної науки, так і держави в цілому.

Першим землеробам ми зобов'язані поступовим накопиченням агрономічних знань про ґрунт і рослини. Спочатку ці знання з покоління в покоління передавалися усно. З виникненням писемності зведення по агрономії стали нагромаджуватися і розповсюджуватися через літературу. Рабовласницьке суспільство мало вже досить обширні практичні знання з обробітку ґрунту і вирощування рослин. Із загибеллю античної культури багато агрономічних знань були загублено або спотворено. В теоретичних уявленнях тривалий час панувало вчення Ван-Гельмонта про живлення рослин тільки водою, А.Д.Теєра – гумусом та інші помилкові положення. В епоху феодалізму (середина XIX ст.) агрономічна наука переживала занепад. Період відродження агрономії пов'язаний з розвитком в Західній Європі капіталізму.

Видатна роль в становленні природничої і агрономічної науки належить М.В. Ломоносову (1711–1765). Він сміло і рішуче виступив з матеріалістичними уявленнями про природу. На протигагу релігійним метафізичним поглядам про постійність природи, М.В. Ломоносов у знаменитій праці «О слоях земных» (1763) дав перший науковий опис походження чорнозему. Він стверджував, що чорнозем – не першоутворена і першостворена богом матерія, а «произошёл от согнития животных и растущих тел со временем», і що «питание растениям доставляет воздух, почерпнутый листьями». М.В. Ломоносов був активним популяризатором землеробського досвіду. Йому належить переклад на російську мову книги «Ліфляндська економія» (1747) про зарубіжний досвід в сільському господарстві. Водночас він був противником механічного перенесення зарубіжного досвіду в Росію, наполягав на необхідності розвитку вітчизняної агрокультури, клопотав перед урядом про установа «Державної

колегії земського домогосподарства», яка займалася б вивченням сільського господарства і організацією дослідних ділянок в різних зонах країни.

Видатними представниками агрономічної науки дореформеного періоду були також А.Т. Болотов (1738–1833), І.М. Комов (1750–1792), М.Г. Павлов (1793–1840), С.М. Усов (1796–1859) та ін.

Найвидатнішою постаттю в землеробстві другої половини ХІХ ст. був А.Т. Болотов. Глибокі й обширні дослідження, широкий розмах практичної діяльності висунули його в число передових представників російської сільськогосподарської науки. По праву називають його першим російським агрономом. Його оригінальні роботи «О разделении полей» (1771), «Об удобрении земель» (1770), «Наказ для управителя» (1770) та інші були революційним нововведенням, спрямованим на заміну примітивної парової (трипільної) системи землеробства досконалішою вигінною (багатопільно-трав'яною) з введенням семипільної сівозміни з таким чергуванням культур: 1-е поле – пар удобрений, 2 – озимі хліба, 3 – ярі «краці» (пшениця, ячмінь, льон, просо), 4 – ярі «гірші» (горох, овес, гречка), 5 – 7 переліг. Природне заростання перелогів він рекомендував замінити посівом трав. Це був у той час найреальніший шлях встановлення взаємозв'язку землеробства з тваринництвом і відновлення втраченої родючості ґрунтів за мілкої оранки і тривалих повторних посівів однорічних злакових рослин. Вслід за М.В. Ломоносовим А.Т. Болотов розвивав думку про повітряне і ґрунтове живлення рослин. Він висловив здогад про живлення рослин мінеральними речовинами, випередивши на багато років зарубіжну науку того часу.

Великий внесок у розробку основ плодозміни вніс І.М. Комов. В роботі «О земледелии» (1788) він на високому науковому для того часу рівні теоретично обґрунтував необхідність чергування культур і відновлення втраченої родючості ґрунтів, у тому числі і за рахунок застосування добрив. І.М. Комов надав великого значення організації кормової бази для тваринництва. Він рекомендував вирощувати коренеплоди – «овочі для худоби».

Російські вчені прокладали свій шлях в розвитку агрономії, критично переглядаючи і перевіряючи дослідним шляхом багато шаблонних, вельми сумнівних рекомендацій, що мали розповсюдження в Західній Європі. І.М. Комов уміло і переконливо висміював і пояснював однобічність і формалізм в багатьох питаннях зарубіжної агрономії. Він пропонував, перш ніж застосовувати будь-який агротехнічний захід, перевірити його постановкою польового досліду до отримання достовірних результатів.

Значний внесок у розвиток агрономії в першій половині ХІХ ст. внесли професор Московського університету М.Г. Павлов, що випустив широко відомі в Росії книги «Земледельческая химия» (1825), «Курс сельского хозяйства» (1837), і професор Петербурзького університету С.М. Усов (1796-1859), відомий роботами «О системах хлебопашества» (1854), «Курс земледелия» (1837).

М.Г. Павлов (1793-1840) поглибив корпускулярну теорію М.В.Ломоносова і в 1819 р. створив теорію будови атомів, про що в ті часи навіть серед вчених мало хто задумувався. М.Г. Павлов підкреслював, що дуже важливо дотримуватися від повідної пропорційності між хліборобством і тваринництвом, худоби повинно бути не більше тієї кількості, яку здатна

прогородувати земля. Узагальнюючи свій багаторічний досвід застосування різних систем землеробства, а також досвід численних сільських господарств, М.Г. Павлов дійшов висновку про те, що заходи щодо підвищення родючості ґрунту в різних ґрунтово-кліматичних умовах повинні бути різними, але взагалі вони наступні: глибока оранка; оранка на зяб; залежно від місцевих умов пар чистий або зайнятий; достатнє удобрення землі гноєм – краще не свіжим, а перегноєм; покращення якості насіння, пристосованого до місцевих ґрунтово-кліматичних умов і, нарешті, «плодозміна».

Заслуга С.М. Усова полягала, по-перше, в тому, що він показав помилковість ототожнення понять «система землеробства» і «сівозміна» та довів, що одній і тій же системі землеробства може належати ряд сівозмін. Тому він відкидав терміни «трипільна система», «трипільне господарство», які широко вживалися в ті часи, як неправильні, що не відображають основного змісту поняття «парова система», оскільки до неї належать не тільки трипільні, але й двопільні та чотирипільні сівозміни. По-друге, заслуга С.М. Усова полягала в тому, що він відновив у правах положення А.Т. Болотова і І.М. Комова про сівозміну як засіб відновлення та підтримання родючості ґрунту і вказав на три основні, властиві сівозміні особливості: вибір рослин для сівозміни з точки зору вигідності збуту їх продукції, порядок чергування цих рослин та спосіб відновлення і підтримання родючості ґрунту. Вчений вказував, що в різних природних і економічних умовах ці особливості можуть бути досить різними й відносно до них різко змінюється кількість сівозмін. Третя заслуга С.М. Усова в тому, що він виділив залізну систему як самостійну поряд з паровою, вигінною і плодозмінною системами землеробства.

Друга половина ХІХ ст. в Росії характеризується бурхливим розвитком і значними успіхами в природознавстві і біології, що, у свою чергу, сприяло посиленню і активізації досліджень в агрономічних науках. До цього часу належить створення наукового ґрунтознавства.

В біології було зроблено немало крупних відкриттів, що пояснювали суть ґрунту і процесів ґрунтоутворення. Це відкриття мінерального живлення рослин, з'ясування ролі бобових у збагаченні ґрунту азотом і вуглекислоти в живленні рослин тощо. Відбулися значні соціальні зміни: перехід феодально-кріпосницької Росії на капіталістичний шлях розвитку, що спричинило різке збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію.

Майже всі ці умови були і в інших країнах Західної Європи та Північної Америки, але на капіталістичний шлях розвитку більшість з них вступило ще раніше. Проте батьківщиною наукового ґрунтознавства стала Росія. Теоретичні основи його розроблені геніями російської агрономії, видатними ґрунтознавцями В.В. Докучаєвим (1846–1903), П.А. Костичевим (1845–1895) та їх учнями.

Історичною датою, що ознаменувала створення наукового ґрунтознавства, по праву вважається 1883 р., коли вийшла в світ фундаментальна класична праця В.В. Докучаєва «Русский чернозем», що поклала початок генетичному ґрунтознавству. Через три роки, в 1886 р., виходить класична праця, за висловом М.М. Сибірцева (1860-1900), «другого засновника російського ґрунтознавства» П.А. Костичева «Почвы черноземной области России, их происхождения, состав и свойства» (1886), що поклала початок біологічному ґрунтознавству.

Багаторічні польові і лабораторні дослідження, велика науково-організаційна робота В.В. Докучаєва і П.А. Костичева та їх учнів вчинили переворот в уявленнях про ґрунт і його розвиток.

Великий внесок в подальший розвиток ґрунтознавства внесли М.М.Сибірцев, О.О. Ізмаїльський, К.К. Гедройц, К.Д. Глінка, В.Р. Вільямс, Л.І.Прасолов та ін. Друга половина ХІХ ст. ознаменувалася не тільки створенням наукового ґрунтознавства, але й значним розвитком теоретичних основ всіх агрономічних наук. Одним з найважливіших завдань, успішно вирішених в цей період, було встановлення закономірних зв'язків між різними рослинами і властивостями ґрунтів, кліматичними і погодними умовами за цілеспрямованого впливу людини.

У кінці ХІХ ст. і першій половині ХХ ст. агрономічна наука збагатилася науковими розробками О.В. Советова (1826-1901), Д.І. Менделєєва (1834-1907), К.А. Тімірязєва (1843-1920), О.М. Енгельгардта (1832-1893), І.О. Стебута (1833-1923), К.К. Гедройца (1872-1938), В.Р. Вільямса (1863-1939), Д.М.Прянішнікова (1865-1948), М.І. Вавілова (1887-1943), М.М. Тулайкова (1875-1938) та багатьох інших.

Особливе місце в розвитку теоретичних основ агрономії належить професору Петербурзького університету О.В. Советову. Він вперше в історії агрономії дає визначення системи землеробства: «разные формы, в которых выражается тот или другой способ земледелия, принято называть системами земледелия». Він підкреслював також залежність системи землеробства від соціально-економічних умов, вказуючи на те, що «... та чи інша система землеробства являє собою той чи інший ступінь суспільного розвитку народів».

Важливою історичною державотворчою подією в розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи стало відкриття 28 жовтня 1884 р. біля м. Полтава Полтавського дослідного поля, яке небезпідставно називали «Російським Ротамстадом». Визначення можна вважати не випадковим, враховуючи виняткове значення спочатку дослідного поля, потім – станції, а нині Інституту агропромислового виробництва ім. М.І. Вавілова НААН України у розробці теоретичних і практичних основ підвищення продуктивності землеробства. До становлення й розгортання діяльності Полтавського дослідного поля серед інших представників зацікавлених наукових кіл був причетний один із методологів та фундаторів землеробства, професор Харківського університету, Анастас Єгорович Зайкевич (1842-1931). Саме він разом з О.О. Ізмаїльським (1851-1914) та віце-президентом Полтавського Товариства сільського господарства Д.К. Квіткою розробили Устав дослідного поля. Мало того, А.Є. Зайкевич та І.О. Стебут його першим директором рекомендували Б. П. Черепакіна. Загальні збори товариства погодилися на цю кандидатуру. Борис Петрович був керманічем Полтавського дослідного поля до 1891 року. Разом із О.О. Ізмаїльським, О.І. Стебутом, П.А. Костичевим, В.В. Докучаєвим і О.М. Шишкиним Анастас Єгорович брав участь у розробці першої програми Полтавського дослідного поля.

Вагомий внесок у розвиток агрономічної науки був зроблений і І.О. Стебутом (1833-1923), якого ще за життя назвали патріархом російського землеробства. Книги його були популярні серед землеробів Росії, виховували

покоління російських агрономів. Навколо його статей в журналі “Русское сельское хозяйство”, який він редагував, відбувалися нескінченні спори, адже багато з того, що для нас сьогодні звичне, було висловлено ним вперше. І.О.Стебут добре вивчив достоїнства і недоліки селянських способів ведення господарства. Він був палким пропагандистом наукових знань і добре розумів, що російський народ сформувався перш за все як народ землеробський, а не торговий; і все, що в ньому є позитивного (або негативного), обумовлено його зв'язком з землею (або відсутністю такого зв'язку). І.О. Стебут добре розумів, що в Росії, яка має величезні площі і різноманітні природні умови, не повинно бути стандартних типових рекомендацій землеробу, оскільки в кожній губернії, і навіть у кожному повіті, – свої ґрунти, а отже, і свої рослини, які там прижилися.

Автором першого підручника «Курс хліборобства» державною мовою був Терниченко А.Г. (1882-1927) – вітчизняний вчений-агроном, державний і громадський діяч, педагог, популяризатор селянської кооперації, фундатор агрономічної літератури для селянства. Вихований за українськими традиціями в селянській багатодітній родині, Аристарх Григорович ще з юних літ мав у своєму серці незгасиму любов до рідного народу та батьківщини. Виступаючи 9 вересня 1913 р. на 1-му Всеросійському сільськогосподарському з'їзді з доповіддю на тему: «Про культурно-агрономічну роботу на Україні», Аристарх Григорович підіймав питання про важливість вживання української мови при поширенні сільськогосподарських знань серед селян і наголошував на тому, «щоб діячі агрономічної організації на своїх популярних лекціях, читаннях і розмовах вживали в нас народну українську мову, звичну для уха і зрозумілу для хліборобської людності». За його промовою було ухвалено наступне: «Щоб краще із успіхом підійняти техніку й організацію селянського хазяйства з'їзд визнає бажаним, щоб популярна література, призначена для селян на Україні, складала якомога зрозуміліше, народною мовою. Неоціненним скарбом у творчій спадщині А.Г. Терниченка є його підручник «Курс хліборобства», виданий державною мовою.

Г. М. Висоцький (1865—1941) — це ще одне видатне ім'я із пантеону вітчизняних ґрунтознавців і лісівників. Його друковані праці з ґрунтознавства займають понад тисячу сторінок тексту. А всі роботи з лісівництва, ботаніки, гідрології, метеорології, педозоології мали чітку екологічну спрямованість. У своїх останніх працях Г.М. Висоцький виступає не тільки як гідролог, лісівник, ґрунтознавець, але як мислитель-еколог, який захищає державні інтереси.

У 20-30-ті роки ХХ ст. розвиток ґрунтознавства в Україні багато в чому пов'язаний з ім'ям професора Г.Г. Махова, який продовжив докучаєвську традицію польового обстеження ґрунтів, підготував на матеріалах експедицій В.В. Докучаєва, М.О. Дімо, М.К. Клепініна, В.В. Курилова, О.Г. Набоких, Ф.І.Левченка та своїх власних карту ґрунтів України (масштаб 1 : 1 050 000), видану в 1926 р. сільськогосподарським науковим комітетом і секцією ґрунтознавства Наркомзему України. Його монографія «Ґрунти України» (1930) надала другого дихання докучаєвським методам дослідження ґрунтів у природних (ландшафт них) умовах. Тоді ж він розробив і свою оригінальну зональну програму «агроінвентаризації» земель України.

Ім'я професора О.А. Янати (1888-1938) назавжди увійде в аннали вітчизняної історії. Перші складні кроки становлення та організації ботанічної і сільськогосподарської науки, заповідної справи, української наукової термінології й галузевої бібліографії в Україні пов'язані, насамперед, з О.А.Янатою. Це різноплановий талановитий вчений, ботанік-флорист, спеціаліст у галузі луківництва, насінництва, ентомології, гербології, української ботанічної термінології, є фундатором природознавства та заповідної справи. О.А. Яната провів величезну організаторську роботу щодо становлення української науки у 20-30-х роках ХХ ст. Він заснував Ботанічну секцію Українського Наукового Товариства, яка згодом увійшла до системи академічних установ, створив й редагував її науковий орган «Український ботанічний журнал». О. Яната - один з фундаторів та керівників Сільськогосподарського Наукового Комітету України (1919-1927) при Наркоматі земельних справ.

Історична епоха на межі ХІХ – ХХ ст. потребувала людини, яка повинна була дати поштовх у розв'язанні ряду проблем у галузі землеробських машин і знарядь. Такою людиною став К.Г. Шіндлер (1869-1940). Професор К.Г.Шіндлер крокував по українській землі тріумфальною ходою дослідника й випробувача, педагога і вченого, був визнаним провідним фахівцем у галузі землеробської техніки держави. Професор Київського політехнічного інституту К.Г. Шіндлер зробив значний внесок у розвиток аграрної науки і техніки, а саме: вперше в Європі науково обґрунтував функції станції випробування землеробських машин і знарядь, які стали орієнтиром багатьом поколінням випробувачів сільськогосподарської техніки і не втратили своєї актуальності і нині.

У 2008 р. Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва (м. Харків) Національної академії аграрних наук України відсвяткував 100-річчя свого заснування. У 1908 р., після наполегливих зусиль Харківського товариства сільськогосподарства за підтримки Департаменту землеробства, Головного управління землевпорядкування і землеробства Харківського губернського земства на теренах України була заснована перша самостійна дослідна установа – Харківська селекційна станція, яка на сьогодні має назву Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН. Інститут неодноразово реорганізовували, змінювали, перейменовували, але основною функцією завжди було створення нових, перспективних сортів зернових культур. 53 роки свого життя віддав установі видатний вітчизняний вчений, селекціонер й організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні Василь Якович Юр'єв (1879-1962). Невипадково у 1962 р. інституту було присвоєно ім'я цього видатного вченого.

В.Я. Юр'єв – селекціонер за покликанням – створив 21 сорт зернових культур. Найбільше розповсюдження мали сорти пшениці озимої Ферругінеум 1239 і Еритроспермум 917, які сприяли поширенню цієї цінної культури на північ і схід. Не менш відомий і сорт ярого ячменю Європеум 353/133. Великий ареал мали сорти пшениці ярої Народна й жита озимого Харківське 55.

Розвиток ґрунтознавчої наукової думки ХХ ст. нерозривно пов'язаний з ім'ям доктора геолого-мінералогічних наук Д.Г. Віленського (1892-1960). В цей час на сільськогосподарському відділенні КПІ працювало сузір'я відомих

вітчизняних вчених, таких як професори М.П. Чирвінський, Є.П. Вотчал, П.Р. Сльозкін, К.Г. Шіндлер, В.Г. Бажаєв та інші. Найбільший вплив на становлення майбутнього науковця мав завідувач кафедри рослинництва професор П.Р. Сльозкін, який працював над проблемами родючості ґрунтів, агрохімії, вирощування зернових і технічних культур, а для студентів читав курс лекцій із загального землеробства. Можна виділити шість основних напрямів наукової діяльності Д.Г. Віленського: розробка теорії походження солонців, теоретичних основ класифікації ґрунтів, дослідження проблем агрегації ґрунтів, географії ґрунтів, історії науки ґрунтознавства, наукова робота з геоботанічних проблем. З'ясовано, що всі вони розвивалися в контексті вітчизняної і світової ґрунтознавчої науки. Велике теоретичне і популяризаційне значення для сьогодення має монографія Д.Г. Віленського “История почвоведения в России” (1958). Автор вказує, що причиною такого вагомego впливу в цій галузі здобутків російської науки є плідність і наукове обґрунтування теорії та методів дослідження, які були внесені в науку основоположниками ґрунтознавства – видатними представниками російської науки В.В. Докучаєвим, П.А. Костичевим, В.Р. Вільямсом і багатьма іншими.

На початку 50-х років ХХ ст. на хлібні ниви України прийшла “пшенична революція”, яка майже подвоїла врожаї провідної зернової культури. Значну роль у цьому відіграли всесвітньо відомі сорти пшениці озимої Миронівська 264, Миронівська 808, Миронівська ювілейна, Іллічівка та інші. Їх автором був В.М. Ремесло. Роботи цього видатного вченого зі створення високоінтенсивних сортів зернових культур, розробки теоретичних основ і методів ведення селекційного процесу належать до надбань світової біологічної науки. Багато його наукових ідей та здобутків і в наші дні звучать по-сучасному. Звернення до наукової спадщини вченого стає актуальним особливо сьогодні, коли для вирішення долі продовольчої безпеки України важлива роль відводиться науково обґрунтованій сортовій політиці. Саме сорт нині – основний чинник подальшого розвитку наукового землеробства.

В.М. Ремесло (1907-1983) прожив надзвичайно яскраве життя у вітчизняній науці. Його надзвичайна працездатність та цілеспрямованість допомогли пройти шлях від агронома-апробатора до всесвітньо відомого вченого-селекціонера. Академік В.М. Ремесло увійшов до історії вітчизняної агрономічної науки також і як автор понад 500 наукових праць з селекції рослин, землеробства, рослинництва, які відзначаються фундаментальністю та практичною значимістю, свідчать про широкий світогляд їх автора.

Звернення до високих прикладів служіння справі аграрної науки, високих наукових і моральних стандартів кращих її представників з їх багатою науковою спадщиною є зразком у вихованні нинішнього і майбутнього поколінь вітчизняних науковців і творців нової техніки.

Література

1. Енциклопедія Сучасної України / НАНУ, НУ ім. Шевченка. – Т.2. «Б-Біо». – К., 2003. - 371 с.
2. В.А. Вергунов. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. - К. Аграрна наука, 2006. - т.1. 492с, т.2. 568 с.
3. Власюк П.А. Розвиток агрономії та ґрунтознавства в Київському університеті // Праці КДУ.- 1954. – С. 57 -77.

4. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні / Д.О.Мельничук, М.В.Зубець, Л.Ю.Беренштейн, С.С.Коломієць, С.К.Гудзеватий, - К. НАУ. 2004. – 144с.
5. Рання історія Академії наук України (1918-1921) / Ю.Храмов, С.Руда, Ю.Павлюченко, В.Кучмаренкою – К. Манускрипт, 1993. – 248с.

Тарабрин А.Е. Историческая роль ученых в становлении и развитии агрономии в Украине.

В статье рассматривается историческая роль ученых в становление и развитие агрономии от первых упоминаний до настоящего.

Ключевые слова: агрономия, растения, почвоведение, аграрная наука.

Tarabrin O.E. Historical role of payment of scientists in becoming and development of agronomics in Ukraine.

In the article the historical role of payment of scientists is examined at becoming and development of agronomics from peruix mentions to today.

Keywords: agronomics, plants, soil science, agrarian science.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
05.10.2011

УДК 930.23 (477.6) “19”

Федоровский Ю.Р.

ИСТОРИОГРАФИЯ ДОНЕЦКО-КРИВОРОЖСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Стаття присвячена історіографічному огляду літератури (74 найменування), яка торкається теми Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року – одного з квазідержавних утворень часів громадянської війни. Також піддається критиці попередня спроба історіографії цієї проблеми авторства О.Удода – за тенденційність, слабе володіння матеріалом та вузьке охоплення.

Ключові слова: історіографія, документ, джерело, стаття, республіка, націоналізм.

Впервые замысел статьи на эту тему возник у автора еще в 2005 году. Однако некоторые личные обстоятельства помешали ему осуществиться. Последним толчком стало знакомство сopusом господина А.Удода «Исторіографія Донецько-Криворізької Радянської республіки», напечатанном в киевском сборнике «Регіональна історія України». Увы, однако даже самый беглый взгляд на эту работу позволяет охарактеризовать ее как крайне поверхностную и тенденциозную халтуру, демонстрирующую весьма слабое владение материалом.

В статье с широковещательным названием «Исторіографія» (кстати говоря, ее текст идентичен докладу, озвученному еще в 2005 на VI Конгрессе Международной ассоциации украинистов в Донецке, сохранив даже опечатки и ошибки) в списке ссылок перечислены лишь 17 наименований, причем практически все – киевского издания. Донецких всего 4, причем, судя по ошибкам, и они изучались Удодом не по первоисточникам, а по ссылкам. Иначе как объяснить факт перевернутых названий: например, статья Владимира Корнилова «Забытая страна» названа «Образование Донецко-Криворожской Республики» и приписана Дмитрию Корнилову [1, с. 225]. Что касается еще одного «донецкого» источника – книги А.М.Михненко, то ее крайне низкий уровень на грани плагиата был отмечен еще в прошлом веке в рецензии Николая Сокольского [39].

Александр Удод начинает изложение с актуализации темы в конце 2004 года в связи с известными событиями «Помаранчевой революции» и Северодонецкого съезда, словно не зная о более ранних и гораздо более серьезных работах о ДКР конца 1980-х - начала 1990-х гг., периода так называемой «перестройки» и «национального возрождения». При этом умудряется не назвать ни одной из них, ограничившись одним лишь общим перечислением авторов в скобках «(Ю.Чарських, Ю.Федоровський, В.Шевченко, Д.Корнілов)». Да и из работ 2004 года у него фигурирует лишь один В.Солдатенко – представитель «киевцентристского направления».

Удод также не знает о существовании работ и диссертаций Виктора Реветука и Валентины Астаховой по указанной теме, ограничиваясь ссылками на них, почерпнутыми из статьи Д.Корнилова.

Столь слабое владение материалом связано, видимо, с тем, что последние годы Удод занимался преимущественно административной деятельностью: зав. районо, начальник Днепропетровского управления образования, затем зампред ОГА, главред издательства «Гене́за», с 2008 председатель Госкомархива. Сопредседатель украинско-российской рабочей группы по написанию пособия для учителей в 2010 отличился громким заявлением: «Общего учебника быть не может».

В связи с таким совершенно неудовлетворительным раскрытием темы, я, как историк, более 13 лет занимающийся изучением ДКР, счел необходимым изложить свой взгляд.

Бесспорно, что основы историографии ДКР, как и других страниц истории революции и гражданской войны были заложены в работах самих участников событий. Вообще, историческую литературу тех лет можно характеризовать двояко: и как литературу, и как источник. Еще в период существования ДКР один из ярких сторонников ее независимости, нарком юстиции Виктор Филон изложил краткую историю Республики со своей точки зрения в статье «Кого судить?», напечатанной в газете «Известия Юга» 2 апреля 1918. Позже этой темы в разной мере касались Николай Скрыпник [2], Евгения Бош [3], Владимир Антонов-Овсеенко [4] и другие. Естественно, что бывшие организаторы и руководители ДКР, харьковские большевики Борис Магидов [5], М.Рухимович, В.Межлаук, А.Каменский, Э.Квириг активно отстаивали свою правоту и правильность решения о создании ДКР. Их оппоненты из числа «киевлян» - Н.Скрыпник, Е.Бош, В.Затонский - критиковали такую позицию как ошибочную. Причем обе стороны апеллировали к мнению «Центра», которое было также двойственным. Напомним, что существует телеграмма Председателя ВЦИК Я.Свердлова от 17.02.1918: «Отделение считаем вредным», однако практически одновременно, 18 февраля в Харьков поступило письмо из Секретариата ЦК РСДРП (б) за подписью Е.Стасовой: «Уважаемые товарищи... Приветствуем вас за ту последовательную линию, которую вы провели при формировании СНК». Это размежевание продолжили современные историки. Например, В.Астахова [7] и В.Шевченко [13], ссылаясь на воспоминания Б.Магидова, Е.Репельской-Артем, М.Скрыпника, четко утверждают, что Ленин одобрил идею создания ДКР. Однако П.Варгатюк [18] и Д.Корнилов [19] это категорически опровергают, указывая на отсутствие документов, и заявляют, что Ленин затею осудил.

Так или иначе, итоги историографии раннего периода во многом подвела работа Х.Мышкиса, который в 1928 впервые собрал и опубликовал подборку документов и материалов о ДКР [6]. На этой базе основываются и многие современные исследователи. Хотя вышеупомянутый А.Удод пошел по еще более простому пути: соответствующий пассаж его работы списан из статьи П.Л.Варгатюка [18]. Достаточно сравнить с. 223 текста Удода со стр. 34-35 работы Варгатюка, чтобы в этом убедиться.

Поскольку товарищ Сталин лично не участвовал в создании ДКР, а большинство ее наркомов были необоснованно репрессированы, тема не пользовалась известностью в «сталинский период» историографии. Беглые упоминания остались только в биографиях Артема (П.Немцева, В.Крутя, П.Загорского и др.). Первые два издания «Большой Советской Энциклопедии» вообще не упоминали о существовании республики. Только с началом «оттепели» статья о ДКР появилась в Исторической Энциклопедии (5 том, 1964), откуда без изменений перекочевала в 3 издание БСЭ (8 том, 1972), а затем в Украинскую Советскую Энциклопедию (3 том, 1979) и др.

В это время региональные историки начали проявлять интерес к прежде неосвещенным темам. В конце 1950-х гг. на Луганщине начал работу Николай Гончаренко, автор ряда книг по истории Октября в Донбассе. Больше всего материала, касающегося непосредственно ДКР, находится в его книге «Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе» [8]. Автор впервые широко осветил ход IV Областного Съезда Советов, провозгласившего Республику, однако, в полном соответствии с официальной линией, сформулированной еще в 1930-е гг., ее создание клеймилось как ошибочное и антиленинское.

Параллельно, в Харькове историк Валентина Астахова, исследуя биографию Артема, пришла к совершенно противоположным выводам, изложенным в ее диссертации, изданной в 1966 в виде монографии [7]. Посвятив ДКР целую главу, она впервые дала обобщенный обзор всей известной тогда литературы по теме и весьма высоко оценила «огромную работу, сделанную под руководством Совнаркома Донецко-Криворожской республики».

Отметим, что большинство представителей научного Киева (М.Супруненко, У.Ряднина, С.Короливский, Ю.Гамрецкий [12], П.Гарчев) по-старому твердо клеймили «неправильную» инициативу создания ДКР, хотя некоторые высказывались более благожелательно (А.Лихолат [9], Б.Могилевский [10]), оправдывая ее как вынужденный политический маневр. И по-прежнему не существовало единой обобщающей работы, посвященной сугубо ДКР. Сюжет оставался на периферии внимания исследователей как случайный исторический эпизод.

Лишь в середине 1970-х гг. появились признаки улучшения ситуации, связанные с активной деятельностью харьковского историка Виктора Ревегука. В течении всего трех лет он опубликовал семь (!) статей, посвященных ДКР [11] и в январе 1975 года защитил кандидатскую диссертацию «Донецко-Криворізька республіка» - первую и единственную в XX веке. В популярной литературе часто встречается утверждение, что ее прохождение было сильно затруднено ввиду неудобной темы, однако документально это не подтверждено. К тому же автор, хотя и отмечал некоторые позитивные явления, в целом

приходил к тем же официозным выводам: «Выделение Донецко-Криворожского бассейна из состава Советской Украины не вызывалось необходимостью и было ошибочным, противоречило ленинской национальной политике». Его работа так и осталась одиночной вплоть до начала «перестройки».

Представители зарубежной украинской историографии, исходя из своих националистических взглядов, полностью игнорировали существование ДКР. Д.Дорошенко, А.Лотоцкий, Н.Полонская-Василенко, И.Нагаевский, О.Субтельный и др. в своих многочисленных «историях» абсолютно игнорируют и замалчивают факт существования Республики, ибо восточнукраинское советское государство, не воспринимающее киевских «националов», никак не вмещалось в их парадигму. А.Удод голословно утверждает, что диаспоряне дали «однозначну оцінку ДКР як "ефемерної організації більшовицької влади в Донбасі" з метою недопущення уряду ЦР до промислових районів Криворіжжя і Донбасу», однако не подкрепляет свои слова ни единой ссылкой [1, с. 225]. Между тем, подробный анализ отдельных упоминаний диаспорян о ДКР (И.Майстренко, Р.Рахманный и др.) был дан Игорем Чарских (А.Удод ошибочно именует его «Ю.Чарских») еще в 1992 [40].

Либерализация общественной атмосферы в конце 1980-х – начале 1990-х гг. привела к активизации исследований исторического краеведения. В условиях роста под ширмой «нацвозрождения» настроений украинского национализма представители восточных регионов Украины нашли в ДКР исторический опыт собственного государственного строительства. Впрочем, аналогичные процессы развернулись тогда на просторах всего СССР («парад суверенитетов»), что в итоге привело к дезинтеграции союзного государства. Для противостояния данной разрушительной тенденции в Донецке возникло Интернациональное Движение Донбасса, для которого идея ДКР стала одной из ключевых. Популяризация таких забытых страниц прошлого, использование их для антинационалистической пропаганды проявились в деятельности организованной ИДД Историко-культурной ассоциации Донбасса. В рамках одного из мероприятий ИКАД, в частности, был озвучен доклад о ДКР историка из Донецкого госуниверситета И.Чарских. А дальше пошли публикации архивиста В.Шевченко [13] (основанная преимущественно на работе В.Астаховой); молодого историка Владимира Корнилова, обстоятельно исследовавшего хозяйственную, а затем и другие стороны деятельности правительства ДКР [14]; краеведа Тараса Беспечного, проследившего этапы государственного строительства в Донбассе [15]; Юрия Карасева, исследовавшего ход боевых действий и гибель ДКР [20]; Юлия Федоровского, впервые обобщившего ряд исторических документов о ДКР [16]. Последний, кстати, к 80-летию ДКР подготовил первую карту Республики, разошедшуюся в виде листовки и ныне широко известную (<http://www.ukrstor.com/ukrstor/dkrorig.jpg>), а в статье «Судьбы наркомов» впервые собрал и систематизировал биографические данные о руководителях Республики [17].

Координатором «проекта ДКР» стал известный журналист и историк, лидер ИДД Дмитрий Корнилов, который не только опубликовал большую обобщающую статью на эту тему «Отчаянная республика. Мифы и быль о

ДКР» [19] (переизданную в 2007 отдельной брошюрой), но и начал сбор всех известных материалов по теме, выкладывая их в тогдашней технической новинке – «Интернете» на сайте <http://www.geocities.com/Eureka/5823/> (напомним, это происходило в 1998 году).

Разумеется, не остались в стороне и киевские «антиДКРовцы». В 1988 вышла серьезная статья П.Л.Варгатюка [18], половину которой составляло подробное историографическое исследование проблемы, однако изложение фактически завершалось на 1960-х гг., поэтому единственная диссертационная работа по ДКР – В.Ревегука, осталась «незамеченной». Ну и вывод был легко предсказуем: «справедливо утвердилася однозначно негативна оцінка Донецько-Криворізької республіки... факти переконають у неправомірності утворення».

Характерный пример: когда уже в годы независимости главная газета Украины взялась за эту тему, «специалистом по Донбассу», написавшим статью о ДКР, оказался одиозный краевед-националист, бывший вояк ОУН-УПА Петро Лаврив, давно заслуживший в Донецке славу «городского сумасшедшего». Тем не менее, именно он оказался удостоен представлять регион на страницах «Голоса Украины» в 1993 [21]. Впрочем, научное значение его примитивной компиляции, переполненной митинговой демагогией, близится к нулю. Не далеко от него по уровню отстояла и справка киевских ученых И.Пидковы и Р.Шуста [22].

Подчеркиванием «искусственности» и «нежизнеспособности» ДКР, как «сепаратистского объединения» занимались вышеупомянутый А.Михненко [23], а также В.Шевчук и М.Тараненко [24]. «Донецкую атаманщину» как проявление великороссийской русификаторской украинофобии мимоходом обличали В.Кремь, Д.Табачник, В.Ткаченко, дословно повторяя аргументацию Н.Скрыпника [25].

Гораздо более серьезно выглядели тогдашние работы профессора В.Ф.Солдатенко [26], в которых он вслед за П.Варгатюком взывал к авторитету В.И.Ленина, который «не санкционировал ДКР» и повторял известное послание Свердлова «Отделение считаем вредным», напрочь игнорируя письмо Е.Стасовой.

Парадоксально, но такая позиция получила поддержку и в Луганске – в лице уже известного историка, профессора Н.Г.Гончаренко. К мартовскому референдуму 1991 года он выступил со статьей под полемическим названием «Ряд автономий? Нет, единая Украина! К истории образования и деятельности ДКР», в которой в концентрированном виде изложил свое кредо, не изменившееся за 30 лет: создание ДКР – «ошибочно» [27]. Впрочем, в то же самое время в Луганске начал активно выступать по теме молодой историк из ЛИВД Валерий Снегирев. Его подход к ДКР отличался своеобразием: он указывал, что Республика представляла собой исключительно хозяйственный комплекс, «сугубо экономическое образование, когда единый хозяйственный механизм «уголь + руда = металл» стал государственным» [28]. Позже к теме подключился еще один луганский ученый из ЛИВД – Виталий Даренский [29], а также историк Ю.Федоровский, переехавший из Донецка [30]. Но они давали иную, позитивную оценку ДКР.

Отдельные работы, посвященные ДКР, выходили и в других местах, в частности, в Нежине (Т.Окриашвили) и Москве (Роман Манекин весьма ярко защищал право Донбасса на самобытность) [31].

Более взвешенный, можно сказать, паллиативный взгляд продемонстрировал в своей работе представитель дальнего зарубежья – американский историк японского происхождения Хироаки Куромия, выпустивший в 1998 году в Кембридже свое исследование о Донбассе как специфическом регионе украино-российского приграничья. В 2002 его монография была переведена и издана в Киеве. В ней автор признает с одной стороны, что «Киевский национализм побудил Донбасс отделиться от Украины», а с другой, что «было мало представителей Донбасса и ни одного представителя от шахтеров... чей «политический уровень» был очень низким... это доказывает, что эта республика была бюрократическим образованием» [41]. Заметим, что А.Удод свое цитирование ограничивает только второй частью суждения.

Всплеск интереса к истории отдельной восточноукраинской государственности произошел в конце 2004 года, во время известных событий так называемой «Оранжевой революции» на Украине. Напомним, что сторонники одного из кандидатов на тогдашних президентских выборах, не согласные с итогами, согласно которым он проиграл, учинили массовые беспорядки, профинансированные западными кругами. Под давлением уличных акций Верховная Рада Украины уступила и, поправ закон, объявила об уникальном в мировой истории явлении – третьем туре выборов. Недовольные этим приверженцы второго кандидата собрали в городе Северодонецке 28.11.2004 Съезд депутатов всех уровней, на котором и были озвучены намерения о воссоздании отдельной от Киева восточноукраинской республики. События получили большой резонанс в виде ряда исторических публикаций с обеих сторон конфликта. Позитивные статьи о ДКР были выпущены Юрием Териним, Ириной Поповой, Ю.Федоровским, В.Корниловым [32]. Негативно отозвались В.Солдатенко, В.Сергийчук [33].

В последующие годы правления прозападного националиста президента В.Ющенко тема ДКР была снова загнана под спуд. Однако, ввиду ослабленной вертикали власти, в регионах продолжали пробиваться различные публикации, как негативного (Петро Щирий, В.Снегирев, Владимир Думанский [34]), так и позитивного характера (Олесь Бузина, Борис Мамаев, Владимир Картавец, Михаил Васильев [35]). Отметим, что возникшая в 2005 году и действовавшая на Восточной Украине оппозиционная организация «Донецкая республика» в 2007 переиздала известную статью Д.Корнилова «Отчаянная республика» отдельной брошюрой, что стало одним из предлогов для инициирования властями судебного процесса, завершившегося ее запрещением в 2008 году.

Окончание президентства Ющенко ознаменовалось определенным прорывом: в 2010 в Днепропетровске историком Олегом Поплавским была защищена диссертация по ДКР – первая за 35 лет. Правда, автор-подполковник, опубликовавший ранее несколько статей [36], в целом так и не смог выйти за рамки традиционной киево-центристской догмы: «Причини утворення Донецько-Криворізької республіки криються переважно в нігілістичному ставленні частини більшовицького керівництва до українського національного

руху, української державності. Сепаратистські настрої окремих очільників більшовицьких організацій Донецького і Криворізького басейнів виявились в кричущій суперечності з потребами національно-державного будівництва в Україні» [42].

Следующою вехою стал виход в 2011 году большой статьи В.Корнилова «15 мифов и правда о Донецко-Криворожской республике» [37], на основе которой, как нам известно, готовится целая книга. Кроме того, в Донецке был издан сборник аналитических статей «Проблемы региональной идентичности Донбасса» (составители Алексей Мартынов и Алексей Иванов), в состав которого вошли: подборка материалов и документов об эпохе ДКР, статьи Дмитрия и Владимира Корниловых о ДКР, а также ряд других интересных работ по истории Донбасса [38].

Таким образом, можно увидеть, что проблема возникновения и существования Донецко-Криворожской республики весьма активно разрабатывается исторической наукой в последние годы. Хотя по ряду причин этот сюжет был не очень популярен для исследователей, а если упоминался, то эпизодически, являясь остро дискуссионным. Поэтому до самого последнего времени отсутствовали целостные фундаментальные синтетические работы по теме.

Литература

1. Удод О. Історіографія Донецько-Криворізької Радянської республіки / О.Удод // Регіональна історія України. Вип. 1. -К., 2007.-С. 221-228.
2. Скрыпник Н.А. Донбасс и Украина / Н.А.Скрыпник // Коммунист (Харьков) №4, 20.07.1920. // Статті й промови. Т.2,ч.1.-Харків, 1929.-С.25-31.
3. Бош Евгения. Год борьбы: Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Е.Б.Бош.-М.-Л.-1925.
4. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне / В.А.Антонов-Овсеенко.-М., 1924.-Т.1, с.187-188.
5. Магидов Б.И. Донецко-Криворожская республика / Б.И.Магидов. // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков, 1922.
6. Материалы и документы про Донецко-Криворожскую республику. Составление и предисловие Х.Мышкис // Літопис Револуції. - 1928. - №3(30).- С.246-286.
7. Астахова В.И. Революционная деятельность Артёма в 1917—1918 годах / В.И.Астахова.- Харьков, 1966.-С.94-122.
8. Гончаренко Н.Г. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе / Н.Г.Гончаренко.- Луганск, 1963.- с.34-40, 141-149, 174-187.
9. Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні / А.В.Лихолат.- Київ, 1967.-С.156-161.
10. Могилевский Б.Л. Артём (ЖЗЛ) / Б.Л.Могилевский. – М., 1960. — С.329-335.
11. Ревегук В.Я. Социалистическое строительство в Донецко-Криворожской республике / В.Я.Ревегук // Вісник Харківського університету: Історія. - Вип.8. - Харків, 1974; Перші кроки культурно-освітнього будівництва в Донецько-Криворізькій республіці. // Там же, вип.9. – 1975. Ревегук В.Я. До питання про створення Донецько-Криворізької республіки. // Питання історії СРСР. Республіканський міжведомственный тематический сборник. Вип.17. - Харків, 1974. - С.26-33; Участь Донецько-Криворізької Республіки в організації опору німецько-австрійським окупантам на початку 1918 року. // Там же, вип.18. - 1974. - С.3-11; Боротьба за поліпшення життя та умов праці робітників у Донецько-Криворізькій республіці. // Там же, вип.19. - 1975. - С.25-31; Діяльність Південної обласної Ради народного господарства. // Там же, вип.21. - 1976. - С.43-50; Діяльність Центрального штабу Червоної Армії Донбасу. // Там же, вип.22. - 1977. - С.38-44; Ревегук Віктор Якович. Донецько-Криворізька республіка. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.-Харків, 1975.

12. Гамрецький Ю.М. II обласний з'їзд Рад Робітничих і Солдатських Депутатів Донбасу і Криворіжжя / Ю.М.Гамрецький // Питання історії СРСР.-№ 22.-Харків, 1977.-С.30-38.
13. Шевченко В. О Донецько-Криворіжській Республіці / В.Шевченко // Комсомолец Донбасса. 9-11 лютого 1990.
14. Корнилов В.В. Была такая республика / В.В.Корнилов // Жизнь. 23.02.1993; Забытая страна. К 80-летию Донецько-Криворіжської республіки. // Донецький кряж. 19.02.1998.
15. Беспечный Т. Как создавалась Донецкая губерния / Т.А.Беспечный // Акцент (Донецк). 1.04.1998.
16. Федоровский Ю.Р. Донецько-Криворіжська Республіка / Ю.Р.Федоровський // Коммунист Донбасса № 3-4, лютий 1998; Донецько-Криворіжська Республіка. Історія в документах. // Братія-славяне № 2, жовтень 1998; Донецько-Криворіжська Радянська Республіка. // За СРСР (Москва) № 5, квітень 2000; Республіка, в якій нам не жити. // Панорама (Донецк) 10.02.2000.
17. Федоровский Ю.Р. Судьбы наркомов / Ю.Р.Федоровський // Коммунист Донбасса 4.02.2000.
18. Варгатюк П.Л. Донецько-Криворізька Радянська республіка в оцінці В.І.Леніна / П.Л.Варгатюк // Український історичний журнал.- 1988.- №4. - С.33-44.
19. Корнилов Д.В. Отчаянная республика. Мифы и быль о ДКР / Д.В.Корнилов // Донецький кряж. 25.02.1999. В 2007 році робота була перевидавана окремою брошурою в Донецьку «Культурно-історическим обществом развития Донбасса «Святогор» и организацией «Донецкая республика».
20. Карасев Юрий. Гибель Донецкой республики / Ю.Карасев // Салон Дона и Баса. 9.04.1999.
21. Лаврив Петр. Донецько-Криворіжська Республіка: правда и вымысел / П.Лаврив // Голос України. 12.06.1993.
22. Підкова І.З., Шуст Р.М. Донецько-криворізька радянська республіка / І.З.Підкова, Р.М.Шуст // Довідник з історії України. - т.1 (А.-Й). - К., 1993. - С. 184.
23. Історія України. - Донецьк, 1998. - С.214; Михненко А.М. Новейшая история Донецкого бассейна (80-е гг. XIX века - 40-е гг. XX века) / А.М.Михненко. - Донецк, 1998 - С.103.
24. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія Української державності: Курс лекцій / В.П.Шевчук, М.Г.Тараненко. - К., 1999. - 480 с.
25. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу / В.Кремень, Д.Табачник, В.Ткаченко.-К., 1996 - С.230-232.
26. Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворіжська республіка: взгляд из сегодняшнего дня / В.Ф.Солдатенко // Донбасс и Приазовье. Тезисы докладов международной научно-практической конференции.- Мариуполь, 1993.-С. 16-23; Его же. Донецько-криворізька республіка: історія і уроки //Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. - К., 1995; Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.) / І.Ф.Курас, В.Ф.Солдатенко. - К., 2001 - С.51-64.
27. Гончаренко Н.Г. Ряд автономий? Нет, единая Украина. К истории образования и деятельности Донецько-Криворіжської республіки / Н.Г.Гончаренко // Молодогвардеец (Луганск). 1.03.1991.
28. Снегирев В. Между двух огней. Предыстория создания Донецько-Криворіжської Республіки / В.Снегирев // Молодогвардеец. 6-11 жовтня 1990; Его же. К истории создания Донецько-Криворіжської Республіки. // Государственное устройство Украины и проблемы межнациональных отношений. Материалы научно-практической конференции 2 ноября 1991. -Луганск, 1992.-С.75-81; Снегірьов В.В., Гаврюшенко Є.Ю. Українська державність у проекції громадянської війни / В.В.Снегірьов, Є.Ю.Гаврюшенко // Вісник Східноукраїнського державного університету.-1998.-№ 2.-С.35-41; Снегирев В.В. Государственные образования на территории Украины в 1918 г. (ДКСР и Республика Таврида) / В.В.Снегирев.-Луганск, 2000.-50 с.
29. Даренський В.Ю. Про факти регіонального державотворення в Україні: феномен Донецько-криворізької республіки 1918 р. (ДКР) / В.Ю.Даренський // Молода нація. - 2000. - С.237-241; Даренський В. Дело чести. // Жизнь Луганска. 12.2.2003.

30. Федоровський Ю.Р. Революційні події 1917-1918 років у Донбасі / Ю.Р.Федоровський // Історія другого тисячоліття: проблеми і дослідження. Матеріали регіональної наукової конференції. Алчевськ, 23-24 листопада 2000 р. – Луганськ, 2001.-С.50-56; Федоровський Ю.Р. ДКР и УНР: попытка сравнительной характеристики. // Історичні записки. Вип. 2.- Луганськ, 2004.-С. 176-189.
31. Манекин Р.В. Ещё один миф ушедшей эпохи. К истории Донецкого края / Р.В.Манекин // Гражданин. Политический журнал (Москва). № 4, 2003. Окриашвили Т. Й. Донецко-Криворожская республика как попытка провозглашения государственного образования на территории Левобережной Украины / Т.Й.Окриашвили // Література та культура Полісся. Відп. ред. Г.В.Самойленко. Ніжинський держпедуніверситет. Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. Ніжин, 2002. — С. 169—171.
32. Юрий Терин. Донбасс останется свободным / Ю.Терин. АПН 29.11.2004; Попова Ирина. Донецко-Криворожская республика / И.В.Попова // Донецкий краж. 3.12.2004; Федоровский Ю.Р. Идею запретить нельзя / Ю.Р.Федоровский // Новый Ракурс (Луганск) 8.12.2004; Корнилов В. В. Однажды была такая страна. Мифы и правда о «самостийном Донбассе» / В.В.Корнилов // Салон Дона и Баса. 10.12.2004.
33. Солдатенко Валерий. Донецко-Криворожская Республика - иллюзии и практика национального нигилизма / В.Ф.Солдатенко // Зеркало недели 4.12.2004; Сергийчук В. Донецько-криворізька пам'ять / В.Сергийчук // Україна молода. 23.12.2004.
34. Щирий Петро. Донецько-криворізька Радянська Республіка: що це було / П.Щирий // Донеччина 17.04.2007; Снегирев Валерий. Сырьевая база революции / В.Снегирев // Вечерний Луганск. 13.2.2008; Думанский Владимир. Детище «пламенного революционера» Артема / В.Думанский // Зеркало недели. 8.3.2008.
35. Бузина Олесь. Новороссия против Галичины. Как Ленин боролся с Донецко-Криворожской республикой / О.А.Бузина // Сегодня. 14.04.2007; Мамаев Борис. Национально равнодушные / Б.Мамаев // Вечерний Луганск. 6.2.2008; Картавцев Владимир. Луганск – столица Республики / В.Картавцев // Советская Луганщина. 21.05.2008, с.4. / XXI век. 4.06.2008, с.10; «Неофициально выжженная официальным Киевом». // Луганская правда. 7.02.2009; Васильев Михаил. «Мы пришли... в свою будущую колонию» / М.Васильев // Наша газета (Луганск). 11.04.2009.
36. Поплавський О.О. Утворення Донецько-Криворізької радянської республіки: підготовчий етап / О.О.Поплавський //Бористен. - 2006. - №12. - С.26-27; Початок перетворень в галузі господарського будівництва у Донецько-Криворізькій радянській республіці // Бористен. - 2007. - №3. - С.29-30; Формування органів влади та управління у Донецько-Криворізькій радянській республіці // Грані. - Дніпропетровськ, 2007. - №5. - С.25-28; Селянство Донецько-Криворізького басейну на етапі встановлення радянської влади (кінець 1917 р. - березень 1918 р.) // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. - 2008. - №11. - С.63-67; Перші кроки уряду Донецько-Криворізької радянської республіки в культурно-освітньому будівництві // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: збірник наукових праць.-Вип.6. - Дніпропетровськ, 2008. - С.111-118. Іваненко В.В., Поплавський О.О. Утворення Донецько-Криворізької радянської республіки: ілюзія прагматизму чи сила риторики? // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: збірник наукових праць. - Вип.3. Дніпропетровськ, 2006. - С.171-179.
37. Корнилов В.В. 15 мифов и правда о Донецко-Криворожской республике / В.В.Корнилов // «2000». 24.02.2011.
38. Проблемы региональной идентичности Донбасса. Сборник статей. Авторы-составители А.Иванов, А.Мартынов.-Донецк, 2011.- 170 с.
39. Сокольский Николай. Вот так история! / Н.Сокольский // Городь (Донецк) 30.09.1999.-С.8.
40. Чарских И.Ю. История Донбасса в зарубежной литературе / И.Ю.Чарских // Новые страницы в истории Донбасса.-Донецк, 1992 – С. 175-177.
41. Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння. 1870-1990 роки.- К., 2002.- С.149-151. См. также Н.Кононова, Х.Курамия. Донбасс по-японски. // Киевские ведомости. 1.12.2001.
42. Поплавський Олег Олександрович. Донецько-Криворізька радянська республіка: історично-політичний аспект. Дисертація... кандидата історичних наук.-Дніпропетровськ, 2010.

Федоровський Ю.Р. Істориографія Донецько-Криворозжської Республіки.

Стаття посвячена істориографічному огляду літератури (74 найменування), касаючоїся теми Донецько-Криворозжської радянської республіки 1918 року – одного з квазідержавних формувань часів громадянської війни. Також критикується попередня спроба істориографії даної проблеми авторства А.Удод – за тенденційність, слабе володіння матеріалом і вузький охопит.

Ключеві слова: істориографія, документ, джерело, стаття, республіка, націоналізм.

Fedorovsky J.R. Historiography of Donetsko-Krivorozhkaya Republic.

The article is devoted to the detail historiographical consideration of the literature (74 ones) about Donetsko-Krivorozhkaya soviet republic 1918, one of quasi-state formations during the civil war. Also criticized the previous attempt are the problems of authorship A.Udod – for bias, weak ownership of the material and the narrow coverage.

Key words: historiography, document, source, article, republic, nationalism.

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
17.08.2011

УДК 94(44:620) „1798-1799”

Харьковский Р.Г.

ФРАНЦУЗСКАЯ ЭКСПАНСИЯ В ДОЛИНЕ НИЛА В КОНЦЕ XVIII В.

Рассматривается французское вторжение в Египет в 1798- 1799 гг. Автор анализирует причины и цели поездки Наполеона в Египет.

Ключевые слова: Египет, экспансия, Талейран, Суэцкий перешеек, Средиземноморье.

19 мая 1798 года французский флот под руководством Наполеона Бонапарта отплыл из Тулона и направился к берегам Северо-Восточной Африки. Это событие можно считать возобновлением активной колониальной политики Франции на Востоке, а вместе с тем и началом почти векового англо-французского противостояния за господство над Египтом.

Вопросы, касающиеся англо-французских противоречий в Египте, довольно подробно рассматривались в трудах таких отечественных и зарубежных исследователей как: А.З.Манфред, Г.А. Нерсесов, Ф.А. Ротштейн, Е.В.Тарле, А. Бурже, А.Д.П. Тэйлор и др. [1]. В то же время большая часть работ была посвящена проблеме финальной стадии англо-французской борьбы за Египет (последняя треть XIX в.). При этом зачастую были обделены вниманием вопросы, связанные с процессом зарождения и эволюции англо-французских противоречий в данном регионе. Данная статья представляет собой попытку рассмотреть причины французской экспансии в долине Нила в конце XVIII века.

«Египет был провинцией Римской республики; нужно, чтобы он стал провинцией Французской республики. Римское завоевание было периодом упадка этой прекрасной страны; французское завоевание будет временем её процветания. Римляне отняли Египет у царей, прославившихся в искусствах, науках и т. д.; французы отнимут его у самых жестоких тиранов, какие когда-либо существовали» [2, 2]. Этими словами начал свой доклад о Египте Шарль Морис Талейран (13 февраля 1798 г.), выступая перед Директорией. Речь

министра иностранных дел привлекла к себе пристальное внимание директоров, особенно та её часть, в которой он говорил о возможности создания торгового пути в Индию через Суэцкий перешеек, что, с одной стороны, укрепило бы позиции французского купечества в странах Леванта, а с другой, нанесло бы существенный ущерб английской ост-индской торговле. Кроме того, проницательный министр предлагал в дальнейшем использовать Египет как форпост для борьбы с англичанами за Индию. Все эти доводы оказались весомыми, чтобы убедить Директорию в необходимости вторжения в Египет. Спустя две недели после доклада Талейрана (1 и 2 марта 1798 г.) Директория, сохраняя полную секретность, «официально» одобрила проект военной экспедиции в Египет, возглавить которую должен был генерал Бонапарт. Такое скорое одобрение египетской экспедиции не было чьим-либо капризом или пристрастием. Существовало несколько обстоятельств, которые сделали эту экспедицию возможной и необходимой.

Французские купцы ещё с эпохи крестовых походов вели активную торговую деятельность в египетских средиземноморских портах. Однако после попадания Египта в 1517 г. под власть турок-османов о кипучей коммерческой деятельности в этом регионе французам пришлось забыть. Произвол мамелюкских беев и баснословные пошлины делали даже самые перспективные сделки опасными и мало выгодными. Такое положение вещей, существовавшее вплоть до середины XVIII столетия, сильно не устраивало французских купцов и заставляло их осваивать новые торговые пути и рынки. Но здесь французы натолкнулись на своего давнего соперника - англичан.

Чем больше англичане вытесняли французов из Индии и Северной Америки, тем с большим вниманием версальская дипломатия и марсельское купечество относились к мысли о подчинении Египта как опорного пункта для укрепления и развития средиземноморской торговли и военной базы для дальнейших завоеваний на Востоке. В последние десятилетия старого режима вопрос о подчинении «страны фараонов» занимал многие умы государства.

Так, Талейран, ещё находясь на службе у Людовика XVI, пытался убедить монарха в необходимости усиления роли Франции в Средиземноморье.

Спустя несколько лет, став министром иностранных дел, он всеми силами пытался укрепить французские позиции в Леванте. Ведя дипломатическую переписку с М. де Шуазель-Гуфьи, тогда послом в Константинополе, и с М. Пеисонелем, консулом в странах Леванта, он неоднократно делал акцент на тех «исключительных выгодах» которые получит Франция, если «обратит свои политические и торговые взгляды на Восток» [3, 132]. По его мнению, Франция, обладая очень благоприятным географическим положением, даже во второй половине XVIII века не рассматривала Средиземное море как «свой домен» [3, 132], что крайне не благоприятно отражалось на её торговле и внешней политике.

Он говорил, что «Франция совместно с Испанией должны объединить свои усилия», чтобы установить своё абсолютное преимущество в этом регионе, с целью получения максимальных выгод, «которые до того времени не были ими использованы» [3, 132]. Свои колониальные устремления Талейран оправдывал долгой исторической традицией, которая брала начало ещё в Средневековье. «Со времён крестоносцев, - писал он, - Европа пыталась воплотить эти идеи в

жизнь... Торговля с Азией, свободная коммуникация с этой богатой частью старого мира была секретным мотивом войны нескольких принцев Запада против арабского халифа, против султана Египта и султана Никомедии. Религия являлась только поводом к этой борьбе, а причиной была политика, которая уже тогда могла предвидеть выгоды от владения торговыми путями с Востоком» [3,133].

Будущий министр иностранных дел при Наполеоне, Талейран ещё в начале 1797 года представил в Институте два доклада, один из которых был посвящен торговым взаимоотношениям между Англией и Соединёнными Штатами Америки, а другой - колонизации. В последнем докладе прозорливый политик говорил о неизбежной потере Францией своих колоний в Северной Америке и о необходимости поиска новых, более близких и знакомых территорий. Среди стран, способных с лихвой возместить утраченное, он на первое место ставил Египет с его плодородием и благоприятным географическим положением. В дальнейшем вся дипломатическая карьера Талейрана как министра иностранных дел была направлена на укрепление французских позиций в Средиземноморье.

Наполеон Бонапарт ещё до своего назначения руководителем «египетской» экспедиции и планировал захват Египта как основного стратегического объекта в борьбе с главным противником Франции - Англией. «Недалеко то время, - писал он Директории, - когда мы поймём, что для полной победы над Англией нам необходимо овладеть Египтом [3, 128]. Он так же, как и Талейран, считал, что Египет будет прекрасной альтернативой всем утраченным французским колониям, так как, владея этой страной, можно будет угрожать английскому господству в Индии и доминировать в Средиземноморье.

По утверждению одного из современников Бонапарта, Альберта Сореля, «в Средиземном море есть порты, которые можно закрыть для англичан. Достаточно будет забрать у них Гибралтар, который послужит наградой Испании в общей победе. Франция же оккупирует Египет» [3, 130] Эти мысли современника, как и рассуждения Вольнея о возможности «через Египет коснуться Индии, восстановить движение через Суэцкий перешеек и сделать не нужной дорогу вокруг мыса Доброй Надежды» [3, 130], нашли отклик в душе молодого генерала, который, ещё сражаясь в Италии, думал о их реализации. Вот что писал он 16 августа 1797 года, уведомляя Директорию о захвате им Ионических островов: «Острова для нас интереснее, чем вся Италия целиком. Я думаю, что если бы мы были вынуждены выбирать, то скорее стоило бы вернуть [австрийскому] императору Италию, но сохранить четыре [Ионических] острова, являющиеся источником богатства и процветания для нашей торговли. Турецкая империя разрушается с каждым днём; обладание этими островами даст нам возможность поддержать её насколько возможно или получить из неё нашу долю. Недалеко время, когда мы почувствуем, что для того, чтобы действительно разгромить Англию нам нужно овладеть Египтом. Обширная Оттоманская империя, которая гибнет с каждым днём, ставит нам в обязанность заблаговременно подумать о мерах к сохранению нашей торговли с Левантом» [4, 386].

Талейран, к середине лета 1797 года назначенный министром иностранных дел при правительстве Директории, стал оказывать деятельную поддержку «Египетскому проекту» Бонапарта, тем более что этот план вполне гармонировал с отмеченными ранее взглядами самого Талейрана.

Как упоминалось выше, аргументы Бонапарта и Талейрана произвели серьезное впечатление на директоров, которые в весьма короткий срок одобрили этот проект и выделили средства на его реализацию.

Декретом Директории от 12 апреля 1798 г. создавалась «Восточная армия» под командованием генерала Бонапарта, которому поручалось:

- повести армию на Восток и завоевать Египет;
- изгнать англичан из всех восточных владений (куда ему удаётся дойти), и прежде всего разрушить их склады и фактории на Красном море;
- завладеть Суэцким перешейком, через который предполагалось (в дальнейшем) прорыть канал [5, 145].

Подводя итог вышеизложенному, можно отметить, что вторжение французов в Египет 1798 - 1799 гг. не носило спонтанный характер, а имело более сложные и глубокие причины, связанные с «историческим» стремлением Франции превратить Средиземное море во «Французское озеро». Египетский поход Бонапарта являлся первой серьёзной попыткой предпринятой в этом направлении с целью захвата Суэцкого перешейка и укрепления французских позиций в Средиземноморье. И хотя Египетская экспедиция не была для французов успешной, именно она с одной стороны, положила начало активной внешней политике Франции в бассейне Средиземного моря, а с другой «открыла» долину Нила для международного соперничества.

Литература

1. Манфред А.З. Внешняя политика Франции 1871-1891 годов. – М., 1952. – 592 с.; Манфред А.З. Египетский поход Бонапарта // Французский ежегодник. 1969. – М., 1971. – С. 212-232.; Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – М., 1986. – 735 с. Нересов Г.А. Дипломатическая история Египетского кризиса, 1881-1882 гг. (В свете русских архивных материалов). - М, 1979; Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта. - М., 1959; Тарле Е.В. Очерки колониальной политики западноевропейских государств (конец XV-начало XIX вв.). -М., 1965.; Burguet A. La France et l'Angleterre en Egypte. - Paris, 1897; Тейлор А.Д.П. Борьба за искусство в Европе 1848 -1918. - М., 1958.
2. Цит. по: Charles-Roux F. Bonaparte gouverneur d'Egypte. - Paris, 1936.
3. Charles-Roux J. Z'isthme et le Canal de Suez. - Paris, 1901.
4. Тарле Е.В. Очерки колониальной политики западноевропейских государств (конец XV-начало XIX вв.). -М., 1965.
5. Lord Walter Frewen. England and France in the Mediterranean. 1660-1830.-L., 1901.

Харковський Р.Г. Французька експансія в долині Нілу наприкінці XVIII ст.

Розглядається французьке вторгнення в Єгипет у 1798 - 1799 рр. Автор аналізує причини і цілі поїздки Наполеона у Єгипет.

Ключові слова: *Єгипет, експансія, Талейран, Суецький перешийок, Середземномор'я.*

Kharkovsky R. French expansion in the valley of the Nile in late XVIII century.

The article under the French expansion into Egypt in 1798 – 1799 years. The author takes into account reasons and goals of Napoleon's trip to Egypt.

Keywords: *Egypt, expansion, Taleyran, Suez, Mediterranean.*

Рецензент: **Д'яконіхін А.В.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
16.08.2011

**ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
БУРЖУАЗІЇ ПОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ**

Подається аналіз друкованих видань представницьких союзів буржуазії українських земель та загальноімперських журналів, виділяються їх характерні риси та особливості.

***Ключові слова:** представницька організація підприємців, буржуазна преса, галузевий журнал.*

Суспільний вплив підприємців пореформеного періоду базувався, головним чином, на великому значенні промисловості та торгівлі як чинника економічної могутності держави та стійкості політичного ладу. Тому одним із важливих напрямів діяльності буржуазії було висвітлення прямої залежності між розвитком промисловості та перспективними економічними інтересами країни. Необхідно було обґрунтувати, що запропоновані представницькими союзами підприємців проекти були дійсно потрібними. Класичним способом досягнення цієї мети як в історичному минулому, так і сьогодні є вплив на суспільство та громадську думку через періодичні друковані видання.

Певні аспекти проблеми буржуазної преси порушені ще в дореволюційний період. Член Імператорського російського технічного товариства А. Єрманський (А. О. Гушка) застосував анкетний метод обстеження сучасних йому організацій буржуазії. Результати такої аналітичної роботи було покладено в основу праці «Представительные организации торгово-промышленного класса в России» (1912 р.) [6]. У ній подано перелік і класифікацію чинних союзів підприємців, серед головних напрямів діяльності яких виділено і видавничий.

У радянський період проблеми буржуазної преси розглядалися в монографії А. Н. Боханова, де на основі багатого фактичного матеріалу визначено, зокрема, і особливості періодичних видань підприємницьких об'єднань у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. [2]. Детальна характеристика одного з таких видань («Листок Русского общества пароходства и торговли») представлена в статті З. В. Першиної та І. С. Гребцової [18]. Проблема взаємодії буржуазії та громадськості порушується й іноземними дослідниками (Дж. Л. Вест, професор історії, м. Хартфорд, США) [3]. Друковані видання представницьких організацій буржуазії часто згадуються і в роботах, присвячених проблемам формування підприємницьких верств та соціально-економічних процесів у Російській імперії. Але спеціального дослідження з визначеної теми в українській історіографії немає. Водночас ця проблема становить не лише конкретно-історичний, а й джерелознавчий інтерес, адже представляє думку однієї з найвпливовіших верств населення пореформеного періоду – буржуазії.

Видання, які стали рупором підприємців українських земель, проаналізовані на підставі опублікованих матеріалів «Трудов...» з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, діловодної документації підприємницьких об'єднань, що збереглися у фондах архівів України; досліджено структуру та матеріали безпосередньо спеціалізованих видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Використання цих джерел у висвітленні проблеми періодичних видань підприємницьких союзів дозволить показати їх інформаційну

значущість, характер публікацій та особливості представництва інтересів капіталу за посередництва друкованого слова.

З розвитком капіталістичних відносин у другій половині XIX ст. відбувався процес спеціалізації періодичної преси, з'явився новий тип періодичних видань, які відображали інтереси представників окремих галузей господарства [2, с. 101]. Їх поява в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. обумовлена певною активізацією буржуазії та деяким послабленням цензури [18, с. 52]. У 1911 р. в Росії виходило 114 торгово-промислових періодичних видань, які склали 6,3 % від їх загальної кількості [24, с. 14].

Перші спроби налагодити випуск періодичних видань з питань біржової торгівлі були здійснені столичними фінансовими групами ще в 60 – 70-х рр. XIX ст. Видання спеціалізованих друкованих органів передбачало значні витрати, а тому було можливим для організацій з достойним бюджетом. Лише деякі біржові комітети мали свої періодичні видання, зазвичай вони обмежувалися виданням «Бюллетеней...» або «Биржевых известий...» про товарні ціни. Такі видання виходили щоденно накладом у 200 – 500 примірників. Деякі, як, наприклад, Катеринославський біржовий комітет, мали по 5 тисяч екземплярів [6, с. 207]. Видавничий же «вибух» біржової періодики припадає на 1912 – 1913 рр., коли торги на товарних та фондових біржах Російської імперії досягли значних масштабів [1, с. 135]. Тільки з цього часу газети та журнали, що представляли інтереси торгово-фінансового стану, посіли належне місце серед періодики країни. У 1912 – першій половині 1914 рр. лише в столиці виходить кілька десятків журналів та газет, присвячених акціонерно-біржовим справам [2, с. 104].

Зовсім інша ситуація спостерігалася у представницьких організаціях приватного типу. Вони теж мали видання довідкового характеру: статистичні збірники та щорічні огляди цін на товари та обсяги виробництва. Крім торгово-промислового характеру публікацій, більшість підприємницьких союзів випускали власні журнали, у яких поряд із довідковою інформацією, публікувалися різні матеріали соціально-економічного та політичного характеру, роз'яснювалася та відстоювалася позиція окремих фінансово-промислових груп чи підприємництва в цілому. Загальнодержавного значення набули наступні видання підприємницьких корпорацій: «Горно-заводское дело» (видається з 1880 р., З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії), «Przegląd Gorniczno-Hutniczy» (видається з 1906 р., З'їзди гірничопромисловців Царства Польського), «Нефтяное дело» (видається з 1898 р., З'їзди бакинських нафтопромисловців), «Известия Российского общества винокуренных заводчиков» (видається з 1908 р., Російське товариство винокурних заводчиків), «Листок российских фабрикантов земледельческих машин и орудий» (видається з 1908 р., З'їзди фабрикантів землеробських машин), «Золото и платина» (видається з 1904 р., Дорадча контора золото- та платинопромисловців), «Книжный вестник» (видається з 1910 р., Всеросійське товариство книговидавців та книгопродавців), «Стеклозаводчик» (видається з 1907 р., З'їзди склянозаводчиків), «Промышленность и торговля» (видається з 1908 р., З'їзди представників промисловості та торгівлі) тощо [6, с. 207].

Таким чином, більшість періодичних видань галузевого характеру починає виходити після революції 1905 – 1907 рр., що було викликано нагальною

необхідністю представницьких союзів впливати не тільки на органи державної влади, а й на громадську думку та законодавчі органи, послідовно та планомірно поширюючи певні тези та положення [4, с. 16]. Цього можна було успішно досягти за посередництвом часописів та газет.

На українських землях великою популярністю у представників ділового світу користувався журнал «Торгово-промышленный юг», який видавався З'їздами представників промисловості та торгівлі Півдня Росії (м. Одеса) [9, арк. 7]. Журнал «Русский мельник» виходив у світ за підтримки київських борошномелів (центральною органом – Всеросійські з'їзди мукомелів – знаходився в Санкт-Петербурзі). Обидва ці видання мали регіональний характер, представляючи інтереси не тільки окремої галузі народного господарства, а ще й конкретного регіону.

Окреме елітно-наукове місце серед представницького руху посідало Російське технічне товариство (РТО), яке об'єднувало найвідоміших інженерів і було створено з метою ефективного впровадження наукових винаходів у виробництво та, як зазначалося в його Статуті, «сприяння розвитку техніки та технічної промисловості в Росії» [7, арк. 1]. З моменту свого заснування в 1866 р. воно значно розвинулося, створило розгалужену структуру, охоплюючи інженерно-технологічні кадри практично всіх найважливіших економічних центрів країни. На території українських земель тільки за перші три десятиліття роботи РТО було відкрито чотири його відділення: миколаївське (1869 р.), київське (1870 р.), новоросійське (1871 р., м. Одеса) та харківське (1880 р.) [11, с. 17 – 18]. Усі відділення діяли на основі типової інструкції та мали сприяти розвитку технічної промисловості у своїх місцевостях [8, арк. 59, 79]. Інформаційно-роз'яснювальна робота товариства реалізовувалася через видавництво «Записок Русского технического общества», журналів «Электричество», «Железнодорожное дело» та «Техническое образование». Найпопулярніший з них – «Записки И.Р.Т.О.» – був науково-популярним виданням, у якому розміщувалися статті як фахових науковців, так і матеріали публіцистичного характеру [15, с. 311, 316].

Успішна реалізація головних завдань приватних громадських союзів підприємців та технічної інтелігенції вимагала правильної організації видавничої справи. На форумах підприємців визначалися стратегія й тактика видань, виконавчі органи представницьких структур здійснювали безпосереднє керівництво їх роботою. У галузевих виданнях використовувалися різні способи подання інформації: текстові матеріали, графіки, діаграми, таблиці, ілюстрації. Основний обсяг видань займали статті різного спрямування, хроніки та кореспонденції. Довідкові й статистичні матеріали розміщувалися в кінці часописів. Рекламу промислових товарів та підприємств розміщувалася на початку та після основних статей журналу обсягом від 5 до 25 сторінок кожного номеру. Головні теми були майже незмінними (шляхи сполучення, тарифна політика, мито на іноземні товари, робітниче питання), а зміщення акцентів на ті чи інші теми відбувалось відповідно до змін економічної кон'юнктури. Регіональні видання розкривали місце представленої ними галузі промисловості в загальному виробничому комплексі.

Першим таким спеціалізованим виданням в Російській імперії став часопис, що представляв інтереси гірничопромислової буржуазії Донецько-

Придніпровського регіону. З часу свого заснування під назвою «Южно-русский горный листок» журнал виходив як приватне видання, потім – як офіційне за редакцією начальника Гірничого управління Південної Росії. Змінивши свою назву на «Горно-заводской листок», а потім на «Горно-заводское дело» журнал став офіційним друкованим органом Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії.

«Южно-русский горный листок» почав виходити з 1880 р. Редакторська стаття першого номеру наголошувала, що «в істинних потребах гірничої справи на Півдні Росії ми можемо переконати і уряд, і суспільство лише за допомогою преси» [16, с. 2]. Спочатку «Южно-русский горный листок» був приватним виданням гірничого інженера М. І. Яшевського. Геолог-практик, який працював у різних гірничозаводських областях імперії (Домбровський, Підмосковний, Уральський, Південний райони), Михайло Яшевський довго обмірковував ідею заснування фахового гірничого видання найперспективнішого регіону країни [25, с. 188]. За особливі заслуги в дослідженні надр, активну роботу на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії М. І. Яшевський був представлений до державної нагороди [20, с. 24]. Після смерті першого видавця з 1 січня 1888 р. журнал виходив під назвою «Горно-заводской листок» за загальною редакцією начальника Гірничого управління південної Росії С. М. Сучкова. Вузькоспеціалізований характер видання, виважена позиція в питаннях урядової політики, авторитетність серед науковців склали перелік тих позитивних характеристик, які забезпечили цензовий дозвіл на отримання журналом статусу друкованого органу громадського об'єднання гірничопромислової буржуазії. З 1903 р. «Горно-заводской листок», перейменованій пізніше в «Горно-заводское дело», став офіційним виданням Ради З'їздів [22, с. 4]. З бюджету З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії на розвиток журналу щорічно виділялося 3 тис. рублів [21, с. 35].

Активну підтримку виданню з моменту його заснування надавав відомий підприємець, гірничий інженер М. С. Авдаков [10, с. 335]. Посаду редактора «Горно-заводского дела» з 1906 р. обіймав голова Ради З'їздів, знаний публіцист, гірничий інженер М. Ф. фон Дітмар, відомий своїми економічними проектами й організаторським талантом «усій грамотній Росії» [17, с. 16589]. Редакційна колегія журналу була нечисельною – М. І. Яшевський (голова), М. С. Авдаков, А. Ф. Мевіус, С. М. Сучков, Є. М. Таскін [12, с. 124]. З часом її склад змінювався, але як серед редакторів, так і серед авторів публікацій журналу вкрай рідко були присутні літератори чи фахові журналісти, усі матеріали готувалися гірничими інженерами та техніками [13, с. 140].

Редакція ставила за мету на шпальтах журналу надати арену для публічного розгляду й критичного аналізу проблем промислового розвитку краю. На його сторінках знайшли своє відображення найбільш важливі питання економічного та суспільного розвитку країни. Так, наприклад, у 1882 р. видання повідомило про відкриття А.В. Міненковим родовища кіноварі поблизу с. Микитівки Бахмутського повіту, навело відомості про характер родовища, аналіз цієї рідкісної руди. Акціонерне товариство «Ртутна справа О. Ауербах і К^о» першим у Росії розпочало розробку ртутних родовищ та заснувало перший у країні завод з виробництва металевої ртуті [14, с. 6660].

Тематика журналу реалізовувалася в рубриках «Авторські статті», «Урядові та адміністративні розпорядження», «Хроніка Ради З'їздів

гірничопромисловців Півдня Росії», «Гірнична та гірничозаводська промисловість Півдня», «Огляд фінансового та економічного життя», «Огляд іноземних ринків», «Хроніка торгово-промислового життя та преси», «Хроніка акціонерної справи», «Місцеві відомості», «Оголошення» та ін. Особливу роль відігравали редакційні статті, які задавали тон усьому номеру.

Публікації на сторінках видання рішень та матеріалів роботи з'їздів підприємців були поточним звітом представницької організації перед громадськістю. Біографії гірничопромисловців Донбасу, які наводилися в «Горно-заводском деле» з приводу пам'ятних дат або смерті підприємця, є цінним фактичним матеріалом, відображають ставлення самих підприємців до свого колеги.

Видання також уміщувало наукові й полемічні статті технічного та економічного характеру, у яких значна увага приділялася проблемним питанням мережі шляхів сполучення, залізничного будівництва, митної політики, створення механізмів регулювання ринку вільнонайманої робочої сили. На їх сторінках розгорталася дискусія з питань монополізації промисловості, значення іноземних капіталів, доцільності тарифної урядової політики. Постійно друкувалися відомі гірничопромисловці Донбасу П. М. Горлов, О. А. Ауербах, М. Ф. фон Дітмар, А. Ф. Мевіус, які у своїх матеріалах порушували актуальні проблеми реформування системи управління промисловістю, структури розподілу промислових товарів та збалансування зовнішньоторговельного обігу.

Редакція журналу мала власних кореспондентів у провідних економічних центрах Росії. Завдяки розміщенню в ньому урядових розпоряджень, звітів структурних підрозділів З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії та інших представницьких організацій буржуазії, оглядів цін і ринків збуту вугілля й металу в Росії та за кордоном, статистичних даних щодо розвитку промисловості Півдня Росії, інших районів й іноземних держав, технічних статей видання стало популярним серед підприємців.

Журнал виходив двічі на місяць накладом 500 екземплярів [22, арк. 4]. Прискорення темпів розвитку економіки Півдня Росії позначилось і на періодичності видання – з 1903 р. журнал став виходити щотижня. На початок 1912 р. загальна кількість примірників журналу досягла 1,5 тисячі, а витрати на його утримання – понад 24 тис. рублів щорічно [6, с. 207]. З 1908 р. примірники розсилалися всім гірничим і гірничозаводським підприємствам Донбасу безкоштовно. «Горно-заводское дело» направлялося членам Державної думи й Державної ради, урядовим і громадським установам, а також особам, які за своїм службовим становищем мали відношення до промисловості Донецького басейну. У такий спосіб серед широких кіл поширювалося належне уявлення про значення промисловості Донбасу та Придніпров'я. Головним принципом видання було всіляко популяризувати значення гірничої промисловості, а разом з тим і буржуазії в економічному й суспільному житті. Підкреслюючи вагоме значення цього часопису, його суттєвий вплив на формування громадської думки в країні науковці називали його справжнім «лейб-органом важкої індустрії» [23, с. 154].

На сторінках журналу «Промышленность и торговля», який з 1908 р. видавало центральне представницьке об'єднання підприємців Російської імперії (З'їзди представників промисловості та торгівлі), домінували теми

оцінки рівня й умов розвитку промисловості та торгівлі, державної економічної політики, проблеми реформ державного ладу та участі буржуазії в системі управління. У цьому виданні нерідко траплялися й узагальнюючі статті щодо визначення ролі та значення представницьких організацій підприємців у Росії, їх порівняння з аналогічними об'єднаннями підприємців за кордоном [5, с. 211; 19, с. 387]. Журнал виходив у кількості 2 тис. екземплярів, витрати на його утримання становили понад 60 тис. рублів щорічно [6, с. 208].

Назва цього видання мала символічне значення, засвідчувала співвідношення між промисловим та торговим капіталом у структурі російської економіки. У XVIII ст. помітно переважав торговий капітал, що збереглося й протягом XIX ст. у офіційних назвах державних органів – Міністерство торгівлі та промисловості, Рада торгівлі та мануфактур. Хоча представників промисловості вже давно було визнано самостійною впливовою силою, торгівля за звичкою ще довго лишалася на першому місці. Загальнодержавна представницька організація промисловців виправила цю ситуацію, розставивши пріоритети в назві і корпорації, і його друкованого органу. Представники цього союзу за можливості завжди підкреслювали, що цей журнал читають члени Державної думи та Державної Ради.

Як свідчить аналіз періодичних матеріалів, друковані часописи представницьких союзів підприємців були помірковано-ліберальними виданнями, які поєднували в собі характерні риси ліберальної преси й особливості інтересів торгово-промислових кіл. Головна ідея всіх цих видань – вирішальне значення підприємницької діяльності в економічному та суспільно-політичному розвитку країни, необхідність її повної свободи та активної підтримки з боку владних установ. Таким чином, періодичні видання сприяли згуртованості підприємців на основі спільності їх виробничо-економічних та соціально-політичних інтересів.

Видавнича діяльність корпорацій підприємців, крім інформаційного, наукового та культурного значення, була вагомим інструментом впливу на державну економічну політику, засобом реалізації представницької функції об'єднань, методом пропагування їх поглядів серед широких верств населення. У періодичних виданнях подавалася відкрита позиція захисту інтересів представленої ними промисловості. Сама наявність або відсутність періодики була важливим показником рівня організованості та розвиненості представницьких корпорацій підприємців.

Комплексне вивчення сучасними науковцями матеріалів періодичних видань представницьких підприємницьких союзів другої половини XIX – початку XX ст. дозволить відділити факти від зацікавленого коментування, простежити відмінності в оцінках буржуазією, владою та громадськістю основних явищ та процесів капіталістичної доби. Часописи представницьких союзів буржуазії є одними з головних джерел з історії самих цих союзів, їх формування та основних напрямів діяльності. Численні матеріали, опубліковані в них, є необхідною складовою відтворення історії суспільно-економічних тенденцій цього періоду, а також розвитку економіки наших земель у другій половині XIX – на початку XX ст.

Література

1. Боханов А. Н. Биржевая пресса России / А. Н. Боханов // История СССР. – 1980. – № 2 (март – апрель). – С. 134 – 145.
2. Боханов А. Н. Буржуазная пресса России и крупный капитал (конец XIX в. – 1914 г.) / А. Н. Боханов. – М.: Наука, 1984. – 152 с.
3. Вест Дж. Буржуазия и общественность в предреволюционной России / Дж. Вест // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 192 – 201.
4. Воронцова Е. А. Документальные материалы представительных организаций российской буржуазии – съездов предпринимателей: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.09 «Источниковедение» / Е. А. Воронцова. – М., 1988. – 18 с.
5. Германские предпринимательские союзы для защиты общих экономических интересов // Промышленность и торговля. – 1908. – Т. 1 (январь – июнь). – С. 211 – 214.
6. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России / А. О. Гушка // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – № 6 – 7. – С. 203 – 226.
7. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 333. Одеське відділення Російського технічного товариства. Опис. 1. Справа 2. Устав Русского технического общества от 22 апреля 1866 г. – 8 арк.
8. ДАОО. – Ф. 333. Одеське відділення Російського технічного товариства. Опис. 1. Справа 3. Переписка с Русским техническим обществом об организации в Одессе Новороссийского отделения общества, списки учредителей. Устав Одесского общества инженеров и архитекторов за 1864 г. – 83 арк.
9. ДАОО. – Ф. 153. Личный фонд И. А. Линниченко. Опис. 1. Справа 231. Повестки разных обществ на заседаниях. – 288 арк.
10. Ерманский А. Крупная буржуазия до 1905 года / А. Ерманский // Общественное движение в России в начале XX-го века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. – Кн. 2. – Т. 1. – Ч. 2. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1911. – С. 313 – 348.
11. Костомаров В. М. Из деятельности Русского технического общества в области машиностроения / В. М. Костомаров. – М.: Государственное научно-техническое издательство машиностроительной литературы, 1957. – 179 с.
12. Крутиков В. В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861 – 1900) / В. В. Крутиков. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – 133 с.
13. Крутиков В. В. «Южнорусский горный листок» как источник по истории горно-промышленной буржуазии Юга России / В. В. Крутиков // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. Сб. научн. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – С. 137 – 146.
14. Миненков Аркадий Васильевич (некролог) // Горно-заводское дело. – 1913. – № 4. – С. 6659 – 6662.
15. Мукосеев В. К современному положению промышленности // Записки Императорского русского технического общества. – 1910. – № 12. – С. 311 – 316.
16. От редакции // Южно-русский горный листок. – 1880. – № 1. – С. 1 – 2.
17. Памяти Николая Федоровича фон-Дитмара // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1 – 2. – С. 16589 – 16592.
18. Першина З. В. З історії зародження буржуазної преси на Україні (газета «Листок Русского общества пароходства и торговли») / З. В. Першина, І. С. Гребцова // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 16. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 51 – 57.
19. Съезды и торгово-промышленные организации // Промышленность и торговля. – 1917. – № 20 – 21. – С. 387 – 390.
20. Труды IX съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 16-го октября по 7-е ноября 1884 г. – Харьков: Типография К. П. Счасни, 1885. – [разд. паг.].
21. Труды X съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 20-го ноября по 8-е декабря 1885 г. – Ч. 1. Доклады. – Харьков: Типография Каплана и Бирюкова, 1886. – [разд. паг.].
22. ЦДІА України, м. Київ. – Фонд 1680. Канцелярия Харьковского инспектора по делам печати. Опис 1. Справа 25. Сведения о количестве экземпляров вышедших из печати в Харьковской губернии периодических изданий и о числе подписчиков на них. – 38 арк.

23. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905 – 1907 гг. / Е. Д. Черменский. – М., Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – 376 с.
24. Шобер Ф. Наша торгово-промышленная печать / Ф. Шобер // Промышленность и торговля. – 1911. – № 1. – С. 14 – 17.
25. Яшевский М. И. (некролог) // Горный журн. – 1887. – Т. 2. – С. 188.

Шандра И.А. Периодические издания представительских организаций буржуазии пореформенной эпохи.

Дается анализ печатных изданий представительских союзов буржуазии украинских земель и общеимперских журналов, выделяются их характерные черты и особенности.

Ключевые слова: *представительская организация предпринимателей, буржуазная пресса, отраслевой журнал.*

Shandra I.A. Bourgeoisie postreformial period representative organizations' periodicals.

There is given an analysis of representative unions of Ukrainian land's bourgeoisie publications and general empire magazines, their characteristics and features are marked out.

Key words: *representative organizations of manufacturers, bourgeoisie press, industrial magazine.*

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
09.09.2011

УДК 930+94

Шелюто В.М.

**ВКЛЮЧЕННЯ МОЛОДІ В БОРОТЬБУ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ
НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ**

Показано, що молодь була найактивнішою частиною суспільства, яка брала участь у практичному втіленні української національної ідеї – відродженні і захисті української державності.

Ключові слова: *молодь, суспільство, українська національна ідея, українська державність.*

Молодь, насамперед її інтелектуальна частина, завжди брала активну участь у національно-визвольних змаганнях на всіх етапах національного відродження. Саме вона в значній мірі сприяла тому, що наприкінці ХІХ століття були розроблені основні засади національно-визвольного руху та створені перші організаційні форми поширення національної ідеї серед українського населення.

Зазначена проблема має свою специфічну історіографічну традицію. Вона стала предметом наукових досліджень ще під час розглянутих у статті подій [1]. Та й на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії науковці не оминають вказаної теми. Зокрема, заслуговують на увагу праці Ю. Сиволоба, В. Солдатенка, М. Розумного, О. Булавіна та ін. [2]. А втім, включення й активність молоді у боротьбі за українську державність, реалізацію української національної ідеї на зламі ХІХ – ХХ століть досі не отримала належного висвітлення, що й стало метою нашої статті.

На рубежі ХІХ – ХХ ст. суспільно-політичні відносини в Україні помітно загострились. Вони доповнювались і незадоволенням певної частини молоді тими порядками, що існували в державі. Епіцентром учнівського вільнодумства став Київ, де знаходилось багато навчальних закладів і де вирувало суспільне

життя. У 1897, 1898 і 1900 роках у ньому відбулось три з'їзди гімназистів, на яких розглядалось питання про створення «Всеросійського гімназичного союзу». Вироблений цими з'їздами статут визначив як структуру, так і характер діяльності «Всеросійського гімназичного союзу» [3, с. 32-34]. У Києві почали створюватись окремі учнівські гуртки, діяльність яких носила таємний характер.

Такі гуртки користувались широкою популярністю серед учнівської молоді. Тільки в Києві ними було охоплено понад 800 учнів середніх навчальних закладів [4, с. 64]. Члени гуртків збирались на таємні засідання, де обговорювали злободенні політичні, соціально-економічні, національно-культурні проблеми. Існував керівний орган – рада громад, який підтримував зв'язок зі студентською громадою Києва і через неї з РУП. У 1901 р. учнівська громада стала фактично «рухівською партійною організацією середньошкільників» [5, с. 258]. Окремі представники учнівської громади пізніше стали членами РУП і активно включились в політичну боротьбу.

На початку 1902/03 навчального року в Києві утворилась група соціал-демократів, яка ставила перед собою мету вести революційну пропаганду серед учнів середніх навчальних закладів. Її члени почали організовувати з учнівської молоді різноманітні гуртки, які діяли під прикриттям ідей «саморозвитку й самовдосконалення». Для ведення організаційних справ група створила «Київський середньо-учбовий організаційний комітет», до якого ввійшли вчень місцевого реального училища Г.С.Михайлов (голова), гімназисти шостого класу Другої київської класичної гімназії М.Селицький, Б.М.Леонтьєв і вихованець Київського художнього училища І.К.Запорожець (члени комітету). У близьких стосунках із керівництвом комітету перебували гімназисти інших гімназій. До Різдва 1903 р. у Києві вже існували нелегальні учнівські гуртки в Другій чоловічій семінарії, Четвертій чоловічій, Міністерській жіночій гімназії та в Реальному училищі [6, арк. 27]. Усі ці гуртки й групи були об'єднані в «Київський союз середньошкільних гуртків і організацій». Який пропагував рупівські національні та соціалістичні ідеї.

Наступною впливовою організацією була «Південно-Російська група учнів середніх шкіл», які займались активною пропагандистською діяльністю соціал-демократичного спрямування [7, арк. 86].

Звертає на себе увагу підготовлений до друку рукопис брошури на 47 сторінках українською мовою, що вказує на те, що учнівська організація зазнала суспільно-політичного впливу РУП, позиції якої на той час у Києві були досить сильними. Разом з нелегальною літературою зберігались два червоні прапори з написами: «Долой самодержавие!» і «8 часової рабочий день» [6, арк. 28].

Для консолідації всіх учнівських громад царської Росії, для боротьби за академічні та політичні права скликались спеціальні з'їзди, організацією підготовки яких займалась спеціальна група на чолі з Г.Михайловим.

Яскравіший політичний характер носила таємна діяльність учнів світських навчальних закладів м. Полтави. У 1900 р. до гуртка семінаристів входили місцеві гімназисти. Гурток являє собою осередок РУП і мав тісні зв'язки зі студентським рухом м. Харкова [8, с. 36-37]. Він об'єднував представників соціал-демократичного, національного й народницького напрямків. Такий

розмаїтий спектр учасників антиурядового руху був властивий насамперед початковому етапу діяльності української соціал-демократії, що досить чітко виявлялось на прикладі Харківської студентської й Полтавської семінарської громад [9, с. 16].

Соціал-демократичний рух учнівської молоді та інтелігенції Полтави часто переплітався з національно-демократичним. Окремі організації, чи частина їх, надавали великого значення національним проблемам. Члени Полтавської, Лубенської, Київської, Харківської, Катеринославської та інших громад РУП, у тому числі й учні середніх навчальних закладів, брали участь у подіях, пов'язаних із відкриттям у Полтаві пам'ятника І.Котляревському 30-31 серпня 1903 р. На спеціальній сходці на березі Ворскли близько сто активістів ухвалили рішення провести в Полтаві демонстрацію на знак протесту проти заборони міністра внутрішніх справ виголошувати промови українською мовою.

На території України тоді діяло щонайменше 32 таємні гуртки й групи учнівської молоді світських середніх навчальних закладів, що вели нелегальну пропагандистську діяльність, спрямовану проти панівного ладу, займались самовихованням, накопичуючи цінний досвід суспільно-політичної боротьби. Змінювалась тенденція до об'єднання учнівських гуртків і груп в одну нелегальну організацію. Переважна частина учнівських гуртків і груп пропагувала ідеї РУП, брала участь у агітації селян Полтавської, Харківської та інших губерній до проведення повстання.

Таким чином, на початку ХХ ст. до лав молодіжного руху завдяки активній пропагандистській діяльності учнівської молоді й студентства були залучені широкі верстви української молоді різних соціальних груп. Національно-демократичний і соціал-демократичний рухи в цей час не мали чіткого розмежування, їхні представники продовжували спільну боротьбу за соціальні та національні права. Але напередодні Першої російської революції серед української молоді переважали соціал-демократичні ідеї.

Події 1905 р. у Петрограді дали своєрідний поштовх до активізації антиурядової діяльності учнівської та студентської молоді.

Учні середніх навчальних закладів висловили рішучий протест проти розстрілу мирної демонстрації в Петербурзі. У демонстраціях, мітингах, інших акціях протесту брала участь молодь багатьох міст України: Одеси, Житомира, Чернігова, Миколаєва, Єлисаветграда, Києва та ін.

Уряд намагався вжити адекватних заходів для обмеження участі молоді в революційних подіях. Але зупинити наростання учнівського й студентського руху влада вже не могла. Ситуація поступово виходила з-під її контролю.

У період Першої російської революції активізували діяльність серед учнівської й студентської молоді українські партії. Значну увагу роботі серед молоді приділяла РУП, убачаючи в ній свого союзника в боротьбі за соціально-економічні, політичні та національні права українського народу. У 1905 р. на Чернігівщині РУП керувала діяльністю трьох гуртків учнів і робітників технічної школи та восьми гуртків гімназистів і учнів інших світських навчальних закладів. Разом зі членами РУП молодь брала участь у масовках, політичних демонстраціях, поширенні партійних видань. Ніжинський комітет РУП надрукував і розповсюдив серед жителів Чернігівщини кілька тисяч

примірників лєтючок «Із приводу поразок Рощественського», «З приводу Державної думи» тощо. [10, с.53].

Молодіжний, студентський і учнівський рух поділявся на дві основні течії. З одного боку, це проросійські партії й організації, які вороже ставились до ідеї української державності, а з другого, - це патріотично настроєні молоді люди, які продовжували боротьбу за реалізацію української національної ідеї. Але й серед них був уже помітний розкол на автономістів і самостійників.

Царський маніфест 17 жовтня 1905 р. викликав неоднозначну реакцію українського суспільства, розділивши його на два табори. Він породив у демократичної частини громадськості надію на запровадження широких демократичних прав, у тому числі й національних. Одночасно маніфест активізував дії реакції, спрямовані на придушення будь-яких прогресивних перетворень у житті країни.

З появою царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. частина учнівської та студентської молоді позбавилась революційного запалу й обмежила свою діяльність тільки академічними вимогами. Але ті, що продовжували революційну боротьбу організовували страйки, мітинги; незважаючи на репресії з боку властей, вони висували політичні вимоги: встановлення демократичних свобод, скликання Установчих зборів, а також надання Україні національно-демократичних прав.

Після придушення грудневого збройного повстання 1905 р. суспільно-політичний рух учнівської й студентської молоді України пішов на спад. Завдяки силовим діям властей в абсолютній більшості навчальних закладів заняття відновились.

У 1906 р. у Полтавській духовній семінарії революційні настрої семінаристів переплітались з національно-визвольними. У семінарії масовим тиражем виходив українською мовою журнал "Просвіта", зміст якого, як доводила поліція, теж мав революційний характер [11, арк. 219-222]. На його сторінках друкувались матеріали про національні духовні потреби українського народу й ставились вимоги про надання Україні автономії.

Частина учнівської молоді ставала на бік самодержавства. Але таких випадків було мало. Більшість учнівської молоді продовжувала боротьбу проти самодержавного ладу.

Рупором прогресивних сил України в боротьбі за українізацію школи стала газета «Рада». Вона регулярно друкувала матеріали про волевиявлення представників різних класів запровадити в школах українську мову навчання та українознавчі дисципліни, серед яких були й учні середніх навчальних закладів. Зокрема, в 1907 р. вона опублікувала листи 43 вихованців Смілянської чотирикласної, 44 – Бобринської залізничної та 73 – Балакліївської шкіл [12]. До середини травня 1907 р. на її сторінках з'явилися 57 листів за підписами 3,3 тис. учнів середніх навчальних закладів. У 1907 р. вихованці Вовчанської вчительської семінарії Харківської губернії звернулись до української громади в Державній думі з листом, у якому просили підняти питання про введення в навчальних закладах України окремих дисциплін з історії та географії України [5, с. 147, 150]. Це був своєрідний спалах демонстрації національної єдності представників різних класів українського суспільства і їх готовності до рішучої боротьби за національні права українського народу.

Учнівська й студентська молодь вела послідовну боротьбу за українізацію народної освіти. У літку 1907 р. учні однієї з учительських семінарій надіслали Комітету міністрів колективну заяву про необхідність навчання в школах України українською мовою, пропонували також внести істотні зміни в навчальні плани вчительських семінарій, доповнити їх навчальними предметами з історії України, української мови та літератури. З ними солідаризувались й вихованці Вовчанської учительської семінарії Харківської губернії у своєму листі до Української громади в Державній думі [13, с. 147].

Наполеглива боротьба прогресивної громадськості України, у тому числі й учнівської молоді, в 1905 – 1907 рр. почала давати свої результати. Насамперед вони виявились в національно-освітній сфері. Одночасно з посиленням політичної реакції після 3 червня 1907 р. уряд змушений був піти на поступки національним силам України в галузі освіти. У серпні 1907 р. Синод дав дозвіл на викладання в Подільській духовній семінарії історії України й літератури в позаурочний час. Крім того, було дозволено вживання української мови в церковнопарафіяльних школах Подільської губернії й внесення відповідних коректив у підручники, що мало наблизити їх до життя українського населення Поділля.

Піднесення українського національного руху викликало серйозне занепокоєння уряду, який справедливо вбачав у ньому серйозну загрозу існуванню цілісності Російської імперії. 20 січня 1910 р. прем'єр-міністр П.Столипін видав указ, яким забороняв існування всіх національних українських організацій. У боротьбі з національним рухом українського народу об'єдналися всі відомства царської Росії. Вони почали активне виявлення, переслідування й ліквідацію учнівських і студентських українських організацій. Зокрема, Міністерство освіти віддало відповідні розпорядження попечителям учбових округів, а жандармські управління завели справи про таємні учнівські та студентські організації. Однак серйозних успіхів у боротьбі з учнівським і студентським рухом влада не мала. Він продовжувався й надалі.

Під впливом українського національного руху похвалились національно-визвольні настрої представників інших народів, що перебували в складі Російської імперії. У 1910 р. у Києві діяла польська організація «Корпорація студентів і студенток вищих навчальних закладів м. Києва», яка прагнула поширити свій вплив насамперед на Правобережну Україну, де проживала значна кількість поляків, що зберегла, незважаючи на русифікаторську політику царизму, свою національну самоідентифікацію. Тут же існувала студентська організація «Полонія», що складалась винятково з поляків. До її складу входили окремі гуртки, а в діяльності могли брати участь і «гості», переважно учні середніх навчальних закладів. Організація мала комісію для пропаганди своїх ідей серед учнівської молоді, що свідчить про добре поставлену пропагандистську роботу. Щорічно організація на власні кошти відправляла своїх членів у провінційні міста для організації в них учнівських гуртків, які б згодом поповнили ряди «Полонії». За прикладом київської пропольської організації створювались подібні політичні об'єднання учнівської молоді в інших містах України. [14, арк. 2, 21, 25].

Характерною рисою учнівського й студентського руху з 1911 р. стала все помітніша його переорієнтація на боротьбу за національні права України.

Учні Охтирської гімназії Харківської губернії матеріально підтримували національну культуру. У 1911 р. вони зібрали й пожертвували «Просвіті» в с. Мануйлівці 10 руб. 82 коп. [15]. Ці кошти призначались на закупівлю книг українською мовою й поповнення ними просвітянської бібліотеки.

Менш помітним став потяг учнівської молоді до ідей РСДРП. Про це свідчить певною мірою значне зменшення кількості виявлених жандармсько-поліцейськими органами її партійної літератури серед учнівської молоді.

У 1913 р. учнівський і студентський рух поживався й набув нових рис. Частина учнів продовжує боротьбу за соціальні й політичні ідеали. Але все більше вихованців учбових закладів переймаються національними проблемами, що стало особливо помітним у зв'язку з відзначенням пам'яті Т.Шевченка. Незважаючи на всілякі заборони й переслідування, учнівська молодь використовувала найменші можливості для задоволення свого природного потягу до національної культури й мови. 13 січня 1913 р. учні середніх навчальних закладів м. Глухова Чернігівської губернії прорвалися до зали, де відбувався концерт хору бандуристів. Тільки з допомогою поліції владі вдалось виловити учнів і виставити їх із зали, що викликало глибоке обурення всіх присутніх. Особливістю цього концерту було те, що він присвячувався роковинам смерті Т.Шевченка, відзначення яких влада заборонила [16, с. 379].

Подібну непокору владі демонструвала учнівська молодь і в інших містах України. Директори ряду полтавських гімназій доклали значних зусиль для того, щоб не допустити учнів гімназій на Шевченкові вечори, організовані в місті прогресивною інтелігенцією. Однак зробити це їм не вдалось. Гімназисти різними шляхами пробирались на вечори, а потім колективно співали почуті на них пісні, народні думи, читали вірші Т.Шевченка. Регент хору хлопчиків Лебединської гімназії до роковин Т.Шевченка розучував українську пісню, але її заборонив директор гімназії. У Києві учні та вчителі гімназії Терещенка вирішили організувати виставку малюнків українських художників, але проти цього виступив попечитель Київського учбового округу, внаслідок чого намічений захід не відбувся [16, с. 379-380].

Незважаючи на застережні заходи адміністрації, учнівська молодь України в 1908-1913 рр. продовжувала опозиційну діяльність. Поступово відновлювались розгромлені раніше таємні учнівські гуртки й групи, з'являлись нові в губернських і повітових містах, робота яких носила антиурядовий або національно-демократичний характер. Учасники таких організацій вивчали партійну літературу, поширювали її серед міщан і селян, домагались змін в освіті на принципах українізації й демократизації середньої школи. Знову розпочинаються страйки учнів середніх та вищих навчальних закладів.

На початку 1914 р. національне життя України особливо активізувалось в зв'язку з наближенням 100-річного ювілею із дня народження Т.Г.Шевченка. Стали помітними успіхи в пропаганді національних ідей серед українського народу. У багатьох початкових, середніх і вищих навчальних закладах учителі й викладачі почали все більше користувались при навчанні українською мовою, прикрашати стіни приміщень національною символікою та портретами діячів української культури. Щоб припинити цю небезпечну для панівного режиму тенденцію зростання національної свідомості українців, попечитель Київського учбового округу 24 січня 1914 р. направив керівникам навчальних закладів

циркуляр такого змісту: «Як видно з газетних повідомлень, різні міські та земські правління, плануючи наступного 25 лютого цього року святкування сотої річної річниці із дня народження малоросійського поета Т.Г.Шевченка, передбачають залучити до цього святкування в тій чи іншій формі також і народну школу. При наявності таких передбачень і беручи до уваги, що обласне нарідччя малоросійської мови, яким писав Шевченко, не є ні засобом, ні предметом викладання в російській школі..., я не знаходжу ніяких підстав для дозволу учням брати участь у ювілейному вшануванні пам'яті названого поета. Тому прошу Вас не допускати як поширення тенденційної української ювілейної літератури серед учнів, так і взагалі будь-яких відступів від буденного ходу роботи в день Шевченківського ювілею в підвідомчому Вам навчальному закладі» [17, арк. 21]. Цей циркуляр додатково засвідчує про пробудження національних почуттів в учнівської молоді, що набирали в Україні масового характеру.

Відзначаючи масове вивішування в навчальних закладах портретів Т.Шевченка, попечитель округу наказував своїм підлеглим уважно стежити за тим, щоб на стіни вивішувались портрети тільки тих видатних діячів культури й науки, творчість яких вивчалась в школі. До них були віднесені Ломоносов, Карамзін, Крилов, Жуковський, Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Кольцов, Тургенєв і Достоевський [17, арк. 110].

Таким чином, на зламі XIX – XX ст. боротьба учнівської й студентської молоді за академічні, політичні, національні права поступово набувала суспільно-політичного звучання. Пропагандистська діяльність учнівської й студентської молоді виходила за межі навчальних закладів і поширювалася на інші соціальні кола населення, залучаючи до політичної, соціальної, національної боротьби молодих людей із різних соціальних прошарків, насамперед сільську й робітничу молодь.

Визначальний вплив на учнівський і студентський рух у 1900 – 1904 рр. мали ідеї РУП, у результаті чого він, як і вся партія, розмежовувався на соціал-демократичний, народницько-революційний і національно-радикальний напрямки. У 1905 р. опозиційний рух учнівської молоді все більше переростав у революційний і спрямовувався проти політичної системи Російської імперії.

Одним із головних завоювань опозиційної діяльності молоді стала вимушена поступка царизму українському народові в національному питанні. Переважно завдяки молодіжному рухові царський уряд дав обмежений дозвіл на вживання в навчальному процесі української мови та викладання в навчальних закладах окремих українознавчих дисциплін. Усупереч волі російського уряду навчальні заклади України починають активно впливати на формування національної свідомості своїх вихованців, а через них і всього українського народу.

Предметом наступних досліджень з порушеної у статті проблеми можуть стати питання революційно-демократичної боротьби молоді за соціально-економічні права, переходу молодіжного руху від революційного до національно-революційного тощо.

Література

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1918. – Т.1; Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Червень; Грушевський М. Про українську мову і українську справу / М. Грушевський. – К., 1907.
2. Сиволоб Ю.В. Передумови і зародження української національної ідеї // Ю.В. Сиволоб, В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – № 2, 3. – 1994; Розумний М. Національна ідея: етапи розвитку. Есе присвячене найсуперечливішій гуманітарній проблемі України / М. Розумний // Наука і суспільство. – 1996. – №1-2; Молодіжний рух України: історія і сучасність [Барабаш В.В., Булавін О.О., Головатий Н.Ф. Головонько В.А. та ін.]. – К., 1993.
3. Титлинов Б.В. Молодежь и революция / Б.В. Титлинов. – М., 1924. – 78 с.
4. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія в трьох частинах. – Ч. 2. – К., 1999. – 487 с.
5. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія в трьох частинах. – Ч. 3. – К., 1999. – 276 с.
6. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 275. – Київське охоронне відділення, оп. 1, спр. 92. – Справа про діяльність соціал-демократичної групи серед учнів середніх навчальних закладів м. Києва.
7. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 313. – Катеринославське губернське жандармське управління, оп. 2, спр. 1947. – Циркуляри Департаменту поліції про різних осіб і донесення помічників начальника Катеринославського ГЖУ і охоронного відділення про підготовку Південноросійського з'їзду учнів соціал-демократичних організацій і про діяльність РСДРП та ін. партій Росії. 3.І. – 19.XII.1908 р.
8. Константинов Н.А. Очерк истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 г. / Н.А. Константинов. – М.: Учпедгиз, 1956. – 246 с.
9. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа / Б. Грінченко. – К., 1906. – 32 с.
10. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ / Е.Ф. Грекулов. – М.: Изд-во «Наука», 1968. – 182 с.
11. ДАПО. – Ф. 351. – Полтавське міське поліцейське управління. – Оп. 1. – Спр. 72. – Листування з приставом четвертого відділення про страйкове повстання у духовній семінарії.
12. Рада. – Газета політична, економічна і літературна. – 1907. – 12 вересня; 3 серпня; № 98.
13. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія в трьох частинах. – Ч. 1. – К., 1999. – 203 с.
14. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 274. – Київське губернське жандармське управління, оп. 1, спр. 3136. – Листування з департаментом поліції, подільським і волинським генерал-губернаторами та іншими установами про діяльність польських нелегальних організацій і клубів. – 1913.
15. Засів. – Українська тижнева народна ілюстрована газета. – 1911. – 11 березня.
16. Черкасенко С. З українського життя / С. Черкасенко // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 61. – Кн. 2. – С. 374-383.
17. ДАК. – Ф. 163. – Київська міська управа. Училищний відділ, оп. 52, спр. 341. – Клопотання перед вищим урядом про докорінну реформу середньої школи.

Шелюто В.М. Включення молодёжи в борьбу за украинскую государственность в начале XX века.

Показано, что молодёжь была наиболее активной частью общества, которая принимала участие в практическом воплощении украинской национальной идеи – возрождении и защите украинской государственности в 1917-1920 гг.

Ключевые слова: молодёжь, общество, украинская национальная идея, украинская государственность.

Shelyuto V.M. Plugging of young people in a fight for the Ukrainian state system at the beginning of XX century.

It is rotined that young people were the most active part of society, which took part in practical embodiment of the Ukrainian national idea - revival and defence of the Ukrainian state system in 1917-1920.

Keywords: young people, society, Ukrainian national idea, Ukrainian state system.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
08.09.2011

УДК 792. 2: 929 (477.75)

Шендрикова С.П.

«РУССКИЙ КИН» – МАМОНТ ДАЛЬСКИЙ НА КРЫМСКИХ ПОДМОСТКАХ

В данной научной статье речь идет о творческих и жизненных исканиях знаменитого русского трагика конца XIX – начала XX века Мамонта Викторовича Дальского и его крымском гастрольном туре в 1916 году.

Ключевые слова: трагик, гастроль, репертуар, пауза, аншлаг.

Данная научная статья посвящена одной из гастрольных поездок в Севастополь знаменитого русского трагика конца XIX – начала XX веков Мамонта Викторовича Дальского в рамках его творческой жизни.

В разное время вопросами жизни и творчества Мамонта Дальского занимались ведущие театральные критики и искусствоведы. Среди них Г.Крыжицкий (подготовил и опубликовал монографию, посвященную творчеству артиста), А. Кугель (в серии «Театральные портреты» не раз посвящал очерки Мамонту Дальскому), Л. Никулин (подготовил и издал ряд статей о сценическом искусстве актера). Однако, на сегодняшний день существует немало спорных вопросов, нераскрытых тем касательно творческого пути Мамонта Дальского на русских подмостках. В этом автору видится актуальность данной научной темы.

Мамонт Викторович Дальский (по паспорту дворянин Неелов), родился 2 (14) сентября 1865 в селе Кантемировка Харьковской губернии в семье обедневшего дворянина Виктора Неелова [1, стб. 285].

Буржуазные реформы, проведенные в Российской Империи в 60-80 х гг. XIX на делах отца семейства сказались негативным образом. Окончательно разорившись, Виктор Неелов вынужден был продать имение и переехать в Харьков, где стал мелким чиновником.

Вспоминая о матери артиста, многие исследователи утверждают, что свой «необузданный темперамент, неуравновешенность и властность» Мамонт Дальский унаследовал именно от нее, сербиянки по происхождению урожденной Криштофович [2, с. 10].

Мамонт свои первые уроки грамоты получил в одной из Харьковских гимназий, где учился с 1875 года по 1883 год [2, с. 12].

По окончании гимназии, в 1883 году Мамонт Неелов поступил в Харьковский университет, открытый еще в 1805 году и на тот момент являющийся центром образования, науки и культуры всего юга России.

Еще в начале XIX века, великий русский актер Михаил Щепкин, радуясь радуясь предложению играть в Харьковском театре подчеркивал значение наличия в городе университета: «Я знал, что в Харькове театр давнишний, и что на нем играют все; к тому же там университет, поэтому публика должна быть образованнее, и требования от актеров гораздо большие» [3, с. 40].

Годы студенчества молодого М. Неелова пришлось на «пору реакций 60-80-х годов, наступившей после убийства Александра II» [2, с. 13].

Крупнейший исследователь в области истории театра А. Кугель, говоря о безудержной натуре Дальского, писал: «Он себя именовал «анархистом», и по праву. Известная моральная неустойчивость, конечно, придавала его «анархизму» довольно своеобразный характер, но все же надо признать что, действительно, его натура, его душа, его талант – были насвозь анархичны и гордо индивидуальны» [4, с. 182].

В 1885 году, окончив лишь два курса, Мамонт Неелов уходит из университета, чтобы всецело отдаться театру [1, стб. 285].

Новую актерскую жизнь жаждущий славы молодой человек начал со сценического имени, находя свою фамилию неблагозвучной. В историю русского театра Мамонт Неелов вошел как Дальский. Происхождение этого псевдонима в одной из своих монографий дает Г. Крыжицкий: «... артист горячо любил свою сестру Магдалину – в семье ее называли Даля, - в ее честь и придумал он псевдоним Дальский» [2, с. 9].

В 1886 году Мамонт Викторович выступал у довольно известного антрепренера Воронкова в Виленском театре [1, стб. 285].

В конце XIX века театральная жизнь в городе Вильно переживала большой подъем. Не всякий провинциальный город мог похвастать сразу двумя театрами: Зимним (где работала местная труппа) и Летним (в нем ставили оперы приезжие артисты). Именно этому театральному городу мы обязаны рождением знаменитого русского актера Василия Ивановича Качалова, который «с молоком матери» вкусил страстную любовь к театральному искусству [5, с. 19].

Два года (1894 – 1896) у антрепренера К.Н. Незлобина в Вильно работала блестящая, тогда только начинающая актриса Вера Федоровна Комиссаржевская, предпочтя этот провинциальный театр Императорской сцене Александринского театра в Петербурге [6, с. 14].

В 1889 году двадцатичетырехлетнего артиста приглашает к себе в труппу Е.Н. Горева [1, стб. 285].

Театр, который организовала и открыла в конце XIX века Елизавета Николаевна Горева, очень известная и любимая на тот момент во всей России актриса, располагался в Камергерском переулке [2, с. 20].

Столичную славу в этом театре Дальскому принес спектакль «Дон Карлос» Фридриха Шиллера. На премьере в первом ряду зала сидели Ермолова и Южин. А потом, долгие годы гастрольных скитаний этот спектакль сопровождал Мамонта Дальского повсюду. Л. Никулин писал: «Дальский был вдохновенный и благородный... в «Дон Карлосе». Знаменитый монолог «гражданина будущих веков» - как это было увлекательно, как это волновало и окрыляло...» [7, с. 241].

Мамонту Викторовичу было предложено служить в московском Малом театре, где когда-то блистал великий М. С. Щепкин, а на тот момент «царила»

М.Н. Ермолова. Одновременно с этим, Дальского пригласили в Санкт-Петербургский Александринский театр в мастерскую М.Г. Савиной. Артист выбрал Александринку, где начиная уже с первого августа 1890 года на протяжении десяти лет входил в состав драматической труппы [2, с. 25].

Уже в весеннем сезоне 1891 года Мария Гавриловна Савина включает молодого коллегу в гастрольный тур по западным городам Российской Империи. Гастроли начались 24 апреля в городе Вильно. Для Дальского эта счастливая случайность обернулась небывалым успехом. Ведь совсем недавно в течение двух лет он работал в этом городе и местная публика знала и любила его. Все спектакли сопровождалось полными аншлагами, рукоплесканиями, цветами, ценными подарками. За весь гастрольный тур труппой было сыграно 45 спектаклей. Особенно довольна творческой поездкой осталась Савина, ведь помимо головокружительного успеха, актриса получила приличные деньги. В журнале «Артист» в комментарии о провинциальных гастролях Товарищество артистов под управлением М.Г. Савиной, говорилось: «Г-жа Савина получила разовые по 300 рублей и не менее от каждого спектакля, смотря по сборам...» [8, с. 165 – 166]. Успех гастролирующей труппы как в смысле творчества, так и с коммерческой точки зрения, превзошел все ожидания.

Почил своим вниманием Мамонт Викторович Дальский и Крым. Знаменитый артист со своими спектаклями выступал в 1916 году перед севастопольским зрителем в составе труппы известного антрепренера Н.П. Казанского.

Крымский тур Н.П. Казанский начал 1 мая 1916 года. Открыт он был веселой комедией «из репертуара Императорский театров в Москве и Петербурге при переполненных сборах и вызывающая гемеический смех: «Поташ и перламутр» - пьеса в 3д. перев Феодоровича» [9].

Все спектакли труппы Товарищества Н.П. Казанского проходили в Севастопольском Летнем городском театре. В течение более, чем полутора месяцев практически каждый день местная публика лицезрела прекрасный актерский состав, чудесные спектакли, получала эстетическое и духовное наслаждение.

Так, 3 мая была представлена комедия «Шпанская мушка» С.Ф. Сабурова [10], 4 мая – пьеса В. Мировича «Вова приспособился». Местная крымская пресса сказала об этой постановке следующее: «Гвоздь сезона Москвы и Петрограда, прошедший в этих городах более 150 раз» [11]. Помимо этого, гостями были представлены «Аболтусы-ветрогоны» Л. Яковлева [12], «Муж, свобода и любовь» Л. Уральского и Н. Казанского [13], «Золотая клетка» К. Острожского [14] и так далее. Это далеко неполный список пьес, которые смогли посмотреть севастопольцы в течение мая – июня 1916 года.

Однако, справедливости ради надо сказать, что Мамонт Дальский на севастопольские подмостки вышел лишь 12 июня. Анонс об этом событии был напечатан заранее: «Товарищество артистов Императорских театров под управлением антрепренера Н.П. Казанского, Мамонт Дальский. только три гастроли: 12 июня – «Женитьба Белучина»... Роль Андрея Белучина – Мамонт Дальский» [15]. Надо сказать, что образ Андрея Белугина, созданный Дальским заслужил немало местных оценок со стороны театральной критики.

В следующей газете был сделан повтор анонса на предмет предстоящего спектакля с участием Мамонта Дальского [16]. Это подчеркивало значимость гастрольных спектаклей для Севастополя. Помимо этого, накануне

представления, в рубрике «Театр и искусство» местные театралы дали небольшой экскурс в творчество знаменитого гастролера. Надо отметить, что для прессы это редчайший случай. Вообще, вокруг гастрольного тура с участием Мамонта Дальского наблюдался большой ажиотаж. «Крымский вестник» писал: «Сегодня, 12 июня, начинаются гастроли Мамонта Дальского, и севастопольской публике предстоит огромное эстетическое удовольствие.

Мамонт Дальский – одна из самых крупных сил современной русской сцены, а в некоторых отношениях – уже единственная сила. Классический репертуар не имеет представителей, и изобретателей, на нашей сцене остался один Мамонт Дальский, славный и талантливый носитель и хранитель старых благородных театральных традиций. Мы увидим и Гамлета, и Кина, и Андрея Белугина в таком изображении, которое теперь уже никому из современных актеров, кроме Мамонта Дальского не под силу» [17].

Буквально на следующий день после первого спектакля крымская пресса опубликовала отзывы на игру Дальского: «Первая гастроль Мамонта Дальского привлекла в театр массу публики и оправдала ее надежды. Талантливый актер не устал живописать, его Андрей Белугин такая же художественная фигура, какую правоверные театралы видели в его исполнении много лет тому назад. Было в высшей степени приятно слушать чеканную русскую речь Островского в передаче такого великолепного мастера, каким был и остается Мамонт Дальский. Его дальнейшие выступления, без сомнения, солят публике истинное удовольствие. М. Шуб.» [18].

13 июня 1916 года с участием знаменитого артиста на сцене Летнего городского театра была разыграна трагедия «Отец» Стринберга [19].

14 июня Дальский предстал перед местной публикой в образе Кина в драме «Кин или гений безпутства» А. Дюма [20].

Известный мастер украинской сцены И. Марьяненко, увидевший Дальского в роли Кина, делаясь своими впечатлениями, сказал: «Я смотрел на него затаив дыхание, мне казалось, что я мальчик по сравнению с ним...» [21, с. 154].

Успех гастролей Мамонта Викторовича в Севастополе был так велик, что вместо запланированных трех спектаклей он подарил своим поклонникам еще три театральных вечера: 16 июня 1916 года был представлен «Гамлет» У. Шекспира, на 17 июня был запланирован бенефис Дальского в пьесе Вейнберга «Уриэль Акоста» [22].

18 июня 1916 ознаменовал не только завершение гастролей блестящей труппы Н.П. Казанского, но и закрытие летнего театрального сезона в Севастополе. Зрителям была представлена «Последняя новинка репертуара Императорских театров «Сестры Кедровы» - пьеса в 4д. Истомина. Постановка П.А. Алексева» [23]. В этом спектакле участвовала вся труппа, включая Мамонта Дальского. Печально, но последующие номера крымской прессы никак не осветили «занавес» этих блестящих гастролей. Успех столичной труппы в Севастополе был налицо и отсутствие восторженных подробностей по поводу последних спектаклей осмелимся объяснить очень насыщенной и бурной театральной жизнью полуострова того времени. Крымчане в начале XX века действительно были избалованы частыми приездами знаменитых артистов, известных театральных коллективов не только в приморские города, но и в столицу Крыма.

Спектакли, которые показал Дальский крымчанам, по мнению Г. Крыжицкого, были «фундаментом» его «обычного, гастрольного репертуара, чаще всего «Отелло», «Гамлет»,... «Кин или гений распутства»,... Белугин в «Женитьбе Белугина». В его репертуаре была и пьеса Стринберга «Отец» [7, с. 239]. Все эти пьесы с участием знаменитого артиста посчастливилось увидеть крымчанам. Воспоминания о них вошли в «Золотую копилку» историй театрального искусства Крыма.

Не смотря на ошеломительный успех, на любовь зрителей, на восторги своих коллег, ввиду «неуживчивого и скандального характера», Мамонт Викторович Дальский в 1900 году был уволен из Александринского театра [1, стб. 286]. А. Кугель, давая психологический портрет артиста, писал: «Если бы учения анархистов не существовало, он бы его выдумал. Он и на сцене был анархист. И подобно тому, как земной, а не идеалистический анархизм вырождается в уголовщину, так в театре анархизм приводит к грубой антихудожественности...» [4, с. 187].

Г. Крыжицкий по этому поводу писал: «В личности Дальского крайний индивидуализм сочетался с клубком внутренних противоречий, а неспособность к организации и дисциплине самым пагубным образом отразилась на его искусстве» [2, с. 164].

Будучи на пике своего успеха и славы, будучи «...примьером Аликсандринского театра, любимцем Петербурга», он потерял все.

После увольнения из театра, Мамонт Дальский всю оставшуюся жизнь гастролировал по России, где придется: «Актеры и актрисы, странствовавшие с Дальским, были людьми, потерявшими себя, – они уже ни на что не надеялись, играли все, что придется и как умели, их дело было во-время подать реплику Дальскому» [7, с. 239].

Однако, где бы не приходилось играть Дальскому с этим актерским составом, везде был успех. Сам артист об этом говорил: «Я играл в золотых, серебряных, играл и в деревянных театрах. Играл в пожарных сараях и амбарах... И вот что я... скажу: все равно, где Дальский, там театр» [7, с. 238].

Его называли «русским Кином – гением безпутства», феномен Мамонта Дальского до конца не раскрыт и на сегодняшний день.

Мамонт Викторович Дальский погиб при непонятных обстоятельствах. В этой трагедии и на сегодняшний день много вопросов.

«8 (21) июля 1918 года, – писал Г. Крыжицкий, – в Москве, у Никитских ворот, сорвавшись с подножки переполненного вагона, он погиб под колесами трамвая. Труп едва опознали» [4, с. 186].

Похоронен Мамонт Дальский в Санкт-Петербурге, на кладбище Александроневской лавры (ныне Некрополь мастеров искусств) рядом с такими известными артистами русской сцены, как Комиссаржевская, Давыдов, Юрьев.

Подводя итоги данной научной статьи, надо сказать, что при всем своем внутреннем противоречии, Мамонт Викторович Дальский был натурой цельной, отстаивающей свои идеалы как в жизни, так и на сцене. Он всегда был верен своим убеждениям, не смотря на непонимание и неприятие со стороны окружающих, порой самых близких людей. Эти черты позволили ему создать немало ярких, незабываемых образов и тем самым оставить нетленный след в истории русского театрального искусства.

Л. Никулин писал: «Только среди знаменитых трагических актеров можно было найти равного Дальскому...»

Глубокое, полное огромной внутренней силы волнение было в его бархатном, виолончельного тона голосе, который даже не портила легкая хрипота. Величие, вера в свою правоту, торжественное спокойствие были в скупых и полных достоинства жестах...» [7, с. 20].

Литература

1. Театральная энциклопедия. Гл.ред. П.А. Марков. Том 3. Главацкий – Кетуракис. Государ.науч.издательство «Сов.энциклопедия». Москва, 1963. – 1214 с.
2. Георгий Константинович Крыжицкий. Мамонт Дальский. Л. – М. «Искусство» 1965. – 192 с.
3. Т.С. Гриц. М.С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. – М.: «Наука», - 1966, - 870с.
4. Александр Рафаилович Кугель. Театральные портреты. Л.-М. Искусство, 1967. – 384 с.
5. Василий Иванович Качалов. Сборник статей, воспоминаний, писем. Составитель и редактор В.Я. Виленкин. Госуд. Издательство «Искусство», Москва. – 1954. – 657 с.
6. Ю. Рыбакова. Комиссаржевская. Серия «Жизнь в искусстве». Издательство «Искусство», Ленинградское отделение, 1971. – 189с.
7. Л. Никулин. Люди русского искусства. Издание второе, дополненное и переработанное. Гос. издательство «Искусство», Москва, 1952 – 333 с.
8. Хроника. Артистическая поездка М.Г. Савиной // Театральный, музыкальный и художественный журнал «Артист» №15 (сентябрь) 1891, Москва, с.165-166.
9. Летний городской театр// Крымский вестник № 110 (8759), 1 мая 1916 – 1 стр.
10. Летний городской театр// Крымский вестник № 112 (8761), 3 мая 1916 – 1 стр.
11. Летний городской театр// Крымский вестник № 113 (8762), 4 мая 1916 – 1 стр.
12. Летний городской театр// Крымский вестник № 114 (8763), 5 мая 1916 – 1 стр.
13. Летний городской театр// Крымский вестник № 115 (8764), 6 мая 1916 – 1 стр.
14. Летний городской театр// Крымский вестник № 120 (8769), 12 мая 1916 – 1 стр.
15. Летний городской театр// Крымский вестник № 147 (8796), 11 июня 1916 – 1 стр.
16. Летний городской театр// Крымский вестник № 148 (8797), 12 июня 1916 – 1 стр.
17. Театр и искусство// Крымский вестник № 148 (8797), 12 июня 1916 – 3 стр.
18. Театр и искусство// Крымский вестник № 150 (8799), 14 июня 1916 – 3 стр.
19. Летний городской театр// Крымский вестник № 149 (8798), 13 июня 1916 – 1 стр.
20. Летний городской театр// Крымский вестник № 150 (8799), 14 июня 1916 – 1 стр.
21. И. Марьяненко. Прошлое украинского театра. М., «Искусство», 1954, 537 с.
22. Летний городской театр// Крымский вестник № 152 (8801), 16 июня 1916 – 1 стр.
23. Летний городской театр// Крымский вестник № 154 (8803), 18 июня 1916 – 1 стр.

Шендрикова С.П. "Російський Кін" – Мамонт Дальський на кримських підмостках.

У даній науковій статті йдеться про творчі та життєві пошуки знаменитого російського трагіка кінця XIX – початку XX століття, Мамонта Вікторовича Дальського та його кримський гастрольний тур у 1916 році.

Ключові слова: трагік, гастролі, репертуар, пауза, анилаг.

Shendrikova S.P. "Russian Kin" – Mamont Dal'skiy on the Crimean scaffolding.

In the presented article life and work of famous Russian tragedian of the end of XIX – the beginning of XX centuries Mamont Dalskiy and his guest tour around Crimea in year 1916 are analyzed.

Keywords: tragedian, guest tour, repertoire, pause, full house.

Рецензент: **Бєльдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
10.08.2011

РЕЦЕНЗІЇ

Довжук І.В., Підченко С.А.

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: КАЗЬМИРЧУК М.Г. ВІДНОВЛЕННЯ
КЛАСИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В КИСВІ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У ДОВОЄННИЙ
ПЕРІОД (1933-1941 рр.): МОНОГРАФІЯ / КАЗЬМИРЧУК МАРІЯ ГРИГОРІВНА;
ЗА ЗАГ. РЕД. Г.Д.КАЗЬМИРЧУКА. – К.: ЛОГОС, 2011. – 108 с.**

На сучасному етапі розвитку вітчизняної науки, коли створені відповідні умови для переосмислення історичних подій та фактів, з'явилась можливість працювати з раніше недосліджуваними документами – усе це підштовхує до висвітлення вітчизняної історії з об'єктивних позицій. З огляду на це тема рецензованої монографії є безперечно актуальною.

Заслуговує на увагу джерельна база праці, що являє собою комплекс різноманітних матеріалів, які відповідно до загальноновстановленого принципу розподілу джерел можна диференціювати на неопубліковані та опубліковані. Набуло подальшого розвитку вивчення значної кількості маловідомих матеріалів з архівів України, а також новий погляд на відомі, або маловідомі науковій спільноті факти. На широкій джерельній базі авторка розглядає процес відродження Київського університету, який розпочався на початку 30-х рр. ХХ ст. Дослідниця залучає та аналізує велику кількість нормативно-правових актів, розпорядчих документів, які розкривають заходи радянської влади щодо реформування вищої школи в СРСР, що вплинуло на відновлення Київського університету. Показано контроль з боку владних структур під час організації та подальшої діяльності Київського державного університету, які ставили за завдання організацію навчально-методичного процесу, підготовку через аспірантуру наукових кадрів та ідейно-політичне виховання студентів, аспірантів та викладачів на основі вчення марксизму-ленінізму-сталінізму.

Розкриваючи причину присвоєння Київському державному університету імені Тараса Шевченка авторка пояснює, що Шевченко був одним із небагатьох українських письменників, які після належної ідеологічної обробки відповідали стандартам, проголошеним більшовиками. Радянська влада використала те, що у своїй творчій та громадській діяльності поет гостро критикував царизм. Крім того, постать поета була близькою для українців і, зважаючи на особливе ідеологічне значення для влади, було прийнято рішення широко залучити університет до святкування 125-річчя з дня народження Кобзаря, кульмінацією якого має стати надання університету його імені.

У монографії розв'язані питання, пов'язані зі структурою університету та його адміністрацією. Розглянута проблема призначень та відставок ректорів через незадоволення радянським керівництвом роботою навчального закладу під час виконання визначених партією завдань. Дослідниця розглядає структуру КДУ, який у своїй основі мав шість факультетів та показує зміни, які відбувалися з ними, адже створювалися нові та реформувалися вже існуючі структурні підрозділи. Авторка проводить думку, що зміна структури університету потребувала приведення до ладу занедбаного господарства, його

відбудови та ремонту. Відтворено вирішення питання, пов'язанного з браком гуртожитків для студентів та умовами проживання в них.

Слід зазначити, що під час вивчення питання забезпечення навчального процесу підручниками, програмами, робочими планами, проведення заліків та сесій М.Казьмирчук залучила велику кількість архівних документів, які були введені вперше до наукового обігу. Простежені зміни організації навчального процесу в Київському державному університеті з перших років відновлення до передвоєнного часу, коли незважаючи на всі труднощі КДУ завоював перше місце в Республіканському соціалістичному змаганні вишів та втишів і технікумів та ввійшов до трійки найкращих університетів СРСР.

У монографії розглядається професорсько-викладацький склад КДУ зазначеного періоду, отримання вчених звань та ступенів, практика присвоєння звань без захисту дисертації. Наводяться данні, що в умовах постійного пошуку ворогів жертвами репресій стала переважна більшість представників особового складу університету. На прикладі кафедри політекономії показано перевірку благонадійності викладачів і професорів та внесення до „чорного списку” тих, кого згодом було піддано чистці та репресіям.

Цікавить звернення авторки до архівних документів, які надали можливість вивчення нараховування пенсій викладачам, виплати додаткової зарплати штатним співробітникам університету, непередбачену кошторисними асигнуваннями, премій і т. ін.

Дослідниця звертається до виконання планів набору студентів, наводить приклади, коли вступні іспити перетворювалися на формальність, а вимоги до знань знижувалися, що відбивалося на освітньому рівні студентів та аспірантів, про роботу вербувальників, яких направляли до різних міст з метою отримання заяв про прийняття до навчального закладу. Цікава інформація про підготовку висококваліфікованих кадрів в аспірантурі, правила вступу до неї, чисельність аспірантів по факультетам, теми їхніх досліджень тощо.

Показано якісний склад студентства, його участь у громадсько-політичній роботі та ідеологічному житті. Наведено цікавий факт: студентам та аспірантам було дозволено оцінювати освітній рівень професорів, що призвело до ускладнення ситуації з викладанням навчальних дисциплін на історичних кафедрах та філологічному факультеті. Наводяться приклади виключення студентів та аспірантів з університету за підробки під час навчання. Авторка не залишила поза увагою і такі питання, як виплата стипендії студентам, порушення ними дисципліни, їхній одяг, робота студентської їдальні, розважально-творчі заходи, фізичне виховання тощо.

М.Казьмирчук слушно довела, що відновлюючи Київський державний університет радянське керівництво створювало потужний ідеологічний центр, „кузню радянських кадрів” та заклад для виховання нової радянської інтелігенції. На жаль, відновлений у радянській формі КДУ у 1933-1941 рр. не відповідав зразкам класичних університетів – автономних центрів розвитку науки та культури, а розглядався як ділянка ідеологічного фронту. І тільки включення професорсько-викладацьких кадрів та студентської молоді в науково-дослідницьку діяльність сприяло поверненню Київському університету репутації потужного наукового центру.

Довжук І.В., Пидченко С.А.

Рецензія на монографію: *Казьмирчук М.Г. Відновлення класичного університету в Києві та його діяльність у довоєнний період (1933-1941 рр.): Монографія / Казьмирчук Марія Григорівна; за заг. ред. Г.Д.Казьмирчука. – К.: Логос, 2011. – 108 с.*

Dovzhuk I.V., Pidchenko S.A.

Review on a monograph: *Kaz'mirchuk M.G. Proceeding in a classic university in Kyiv and his activity in a pre-war period (1933-1941): Monograph / Kaz'mirchuk Maria Grigorievna; after a general release G.D.Kaz'mirchuka. – K. : Logos, 2011. - 108 p.*

Рецензія подана
04.10.2011

Михайлюк В.П.

**РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК “INSIGHTS OF POLITICAL SCIENCE”,
УКЛАДЕНИЙ ВИКЛАДАЧАМИ КАФЕДРИ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ
ПРИРОДНИЧИХ І ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДОНЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТУБОЛЄВОЇ А.О. ТА ЗОРІНОЇ А.І.**

Політичні умови останніх десятиріч привели до змін методів комунікативного впливу тому, що у політичній боротьбі переможцем звичайно опинаються ті особи, що краще володіють комунікативною зброєю і ті, хто спроможні побудувати у свідомості адресата необхідну для маніпуляторів картину світу. Політична лінгвістика активно втручається у всі нові проблеми міжнародних відносин.

Запропонований ще Дж.Оруелом у статті “Politics and the English Language” принцип уважного та застережливого застосування у політичній риторичі термінів democracy, socialism, freedom, patriotic, realistic, justice, також свідчать про значущість політичної лексики у житті сьогочасного світу та суспільства.

Навчальний посібник “Political Speech” є спроба розробити для студентів спеціальності “Політологія”, що складають іспит з англійської мови на 2 курсі, джерело практичного та теоретичного змісту для опанування засад не тільки політичної риторики, а й загальноосвітніх комунікативних навичок сучасної англійської мови.

Навчальний посібник складається з двох глав, які містять по 15 і 5 тематичних блоків (units) відповідно. Перша глава пропонує для вивчення складний для вивчення матеріал — це теоретичні дослідження у галузі політичного дискурсу, лексико-стилістичні та функціональні особливості політичної риторики, студентам пропонується свідомо відокремлювати особливості політичної науки у країнах, мова яких вивчається (Великобританії та США). Друга глава містить суто практичні матеріали для розвитку основних мовних вмінь студентів — читання, мовлення, письма та прослуховування. При цьому акцент робиться на мовлення, як такий, що має бути головним для майбутніх політологів. Треба також підкреслити, що обидві глави мають перелік питань для обговорення під час аудиторних занять, вправи для самостійної роботи та транскрипти різноманітної тематики.

Структура посібника побудована таким чином, що його матеріали легко можуть бути пристосовані до вимог кредитно-модульної системи організації

начального процесу згідно з положеннями Болонської декларації та відповідних комітетів Ради Європи (Страсбург) з питань освіти і науки.

Треба визначити, що навчальний посібник укладено згідно з вимогами та змістом учбових програм по спеціальності “Політологія” 1 та 2 курсів, що набувають ступеней “бакалавра”, “спеціаліста” та “магістра”.

Мета навчального посібника полягає в тому, щоб надати майбутнім фахівцям-політологам необхідні для їх роботи теоретичні та практичні знання у галузі тлумачення та перекладу політичної риторики з англійської мови на українську/російську мови та з російську — на англійську.

Треба також особливо відзначити, що всі ілюстративні матеріали посібника є автентичними, тобто такими, що відображають реальне мовлення ХХ і ХХІ століть. Посібник виконує ще й лінгвокраїнознавчу функцію — значно розширює базові загальнокультурні та фонові знання студентів.

Незважаючи на те, що головними суб'єктами навчання за допомогою цього навчального посібника є студенти зі спеціальності “Політологія”, він з успіхом може використовуватися студентами профільних мовних факультетів, слухачами факультетів післядипломної освіти та широким загалом осіб, які вивчають англійську мову самостійно або підвищують рівень своєї перекладацької кваліфікації.

Незважаючи на безсумнівно високий рівень навчального посібника, треба зазначити і його недоліки, котрі авторки в змозі усунути в електронному рукописі, по перше помінявши місцями першу та другу главу. Це, на наш погляд було б більш доцільнішим: студенти по перше повинні розвинути основні мовні вміння, а далі впроваджувати теоретичні дослідження у галузі політичного дискурсу, виявляти лексико-стилістичні та функціональні особливості політичної риторики. Також ми вважаємо, що авторкам треба скоротити деякі вправи з теоретичними положеннями і перекласти їх на державну мову.

На нашу думку, після усунення зауважень, перелічених вище, зазначений навчальний посібник заслуговує на рекомендацію Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України щодо впровадження в навчальний процес.

Михайлюк В.П.

Рецензия на учебное пособие: “Insights of Political Science”, составленное преподавателями кафедры английского языка для естественных и гуманитарных специальностей Донецкого национального университета Туболевой А.О. и Зориной А.И.

Mikhaylyuk V.P.

Review on a train aid: “Insights of Political Science”, celled teachers of department of English for natural and humanitarian specialities of Donetsk national university of Tubolevoi A.O. and Zorinoy A.I.

Рецензія подана
17.11.2011

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 930+94

Білик А.Ю.

ДЕЯКІ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ РОЗРОБКИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ, ЗДІЙСНЕНІ В ПОВОЄННІ РОКИ, ТА ЇХ ДОЛЯ

Досліджується співпраця науково-технічних кадрів вищих учбових закладів України з великими промисловими підприємствами, а також внутрішнє виробництво нових технологічних процесів, машин і устаткування. Розкриті зловживання, які були пов'язані з невчасним використанням прогресивних технологій і нових ідей в практиці народногосподарської діяльності.

Ключові слова: науково-технічні кадри, промислові підприємства, устаткування.

Невід'ємною складовою частиною діяльності колективів вищих навчальних закладів є науково-дослідна робота. Від розмаху і дієвості науково-дослідної роботи багато в чому залежить успішний розвиток продуктивних сил країни, її обороноздатність та темпи соціального прогресу.

І одним з першочергових завдань в перші повоєнні роки була відбудова вугільної промисловості Донбасу. В роки війни фашисти затопили значну кількість шахт і їх необхідно було відновити.

З перших днів звільнення Донбасу від німецьких загарбників при кафедрі гірничої механіки Донецького індустріального інституту була організована центральна лабораторія по відкачці води з шахт, результати робіт якої запроваджені на практиці. Крім робіт по відкачці води з шахт, науковці цього вузу займались також удосконаленням електромеханічного устаткування шахт і поліпшенням його експлуатації, розробкою глибоких горизонтів вугільних родовищ Донбасу. Було створено постійно діюче бюро консультацій для вугільної промисловості, організована експертиза нових проектів. Протягом 1946 року група науковців інституту розробила заходи для поліпшення провітрювання на шахтах Донбасу. Впровадження яких дало можливість значно збільшити видобуток вугілля і поліпшити умови праці шахтарів [1, с. 17].

Першочергової відбудові вимагали також і промислові підприємства України.

Цінну допомогу відбудови промислових підприємств Харкова – одного з найбільш промислових центрів колишнього СРСР, надали наукові працівники Харківських гірничо-індустріального; електротехнічного, механіко-машинобудівного, інженерно-будівельного та інших інститутів. Основними напрямками допомоги науковців промисловим підприємствам були: розробка і освоєння технології, поліпшення організації виробництва, підвищення технічної кваліфікації працівників підприємств.

Викладачі Харківського авіаційного інституту допомогли електромеханічному заводу в проведенні конструктивних змін, які значно поліпшили охолодження і здешевили виготовлення вибухобезпечних шахтних моторів. Спільно з працівниками Харківського тракторного заводу викладачі авіаційного інституту провели велику роботу по спеціальному покриттю ріжучих інструментів твердими сплавами, в результаті чого стійкість інструментів підвищилась більш як у три рази.

А науковці Дніпропетровського металургійного інституту запропонували аеродинамічний метод поточного контролю якості коксу, який дозволив одержувати дані про динаміку руйнування коксу за 1,6 годин, замість 6-8 годин.

Цей метод було запроваджено на металургійному комбінаті в Кузбасі. Кафедра прокатного виробництва цього ж інституту разом з заводом "Запоріжсталь" розробила й удосконалила метод холодної прокатки конструкційної сталі, що заощадило 250 мільйонів карбованців. Його успішно застосовували й на інших заводах Дніпропетровщини. За розробку цього методу група працівників була удостоєна Державної премії [2, с. 32].

Велику науково-дослідну роботу на основі госпрозрахункових договорів з підприємствами металургійної промисловості проводили науковці Дніпродзержинського металургійного інституту. Викладачі кафедри термообробки цього інституту розробили нову конструкцію печей для термообробки чавунних валків. Ця конструкція печей була застосована на металургійних заводах України, зокрема на заводі ім. Дзержинського, що дало можливість заощаджувати щорічно близько 1,2 мільйона карбованців. Викладачі Харківського механіко-машинобудівного інституту були зв'язані з працівниками Харківського тракторного заводу і заводу транспортного машинобудування. Разом з інженерно-технічними працівниками заводу транспортного машинобудування науковці інституту розробили технологію відливки поршнів із нового сплаву, що дало економію тільки на металі близько ста тисяч карбованців [3, с.93].

Науковці Дніпропетровського металургійного інституту спрямували свої зусилля на вдосконалення технологічних процесів та автоматизацію виробництва на металургійних підприємствах республіки. Великий виробничий ефект дало виконання і впровадження нового методу регулювання доменних печей за допомогою автоматичного контролю складу і температури периферійних газів. Це дало можливість зменшити витрати коксу на 5% і підвищити продуктивність печей на 8%. А впровадження результатів роботи по корінному удосконаленню методу холодної прокатки конструкційної листової сталі, проведеної інститутом і заводом "Запоріжсталь", дало державі річний економічний ефект в 2,5 млн. крб. Ця робота також була відмічена Державною премією.

В Одеському політехнічному інституті під керівництвом доцента Большакова була виконана робота в галузі інтенсифікації виробництва азотної кислоти. А впровадження її на одному із заводів підвищило продуктивність праці в 2,7 рази при звільненні устаткування цеху вартістю близько мільйона карбованців. Велику допомогу промисловим підприємствам надав Київський політехнічний інститут. Кафедра зварювального виробництва допомогла Київському мотоциклетному заводу в розробці і впровадженні у виробництво методу електрозварювання тонкостінних труб.

Широкий розмах науково-дослідної роботи серед викладачів вищих учбових закладів республіки сприяв активізації наукових досліджень серед студентської молоді [4, с. 83].

До наукової роботи студенти залучалися, починаючи з першого курсу. В кожному інституті працювали наукові гуртки і наукові товариства. Студенти проводили дослідження, узагальнювали матеріал і виступали з доповідями на засіданнях гуртків, та наукових студентських конференціях.

Члени наукових студентських гуртків технічних вузів залучались до розробки проблем, які сприяли прискоренню науково-технічного прогресу. В Донецькому індустріальному інституті працювало в 1949 році 27 наукових студентських гуртків, в яких брало участь 253 студенти [5, с. 180].

Протягом року було заслухано 42 доповіді, проведено 2 студентські науково-технічні конференції.

Понад 500 студентів брало участь в наукових гуртках в Київському політехнічному інституті. Так, студенти металургійного факультету цього вузу Б.Хан і Г.Піоро запропонували ряд пропозицій щодо поліпшення роботи мартенівської печі, які були впроваджені на заводі "Більшовик", а вихованці хіміко-технологічного факультету П.Соколовський, С.Руденко удосконалили виробництво вогнетривів для мартенівських печей, в результаті чого завод одержав 1,5 млн. карбованців економії [6, с. 105].

Активна участь студентської молоді в наукових дослідженнях дала можливість частині випускників готувати реальні проекти. Реальне проектування почали застосовувати більшість технічних вузів України. Прийнято для впровадження у виробництво десятки робіт, виконаних студентами в ці роки у порядку дипломних завдань. Серед них робота випускника Одеського політехнічного інституту П.І.Чебана "Реле часу" була впроваджена на одному з пароплавів Чорноморського пароплавання, що дало значну грошову економію.

Таким чином, колективи технічних учбових закладів активізували науково-дослідну роботу. Здебільшого вона була спрямована на розв'язання завдань по відбудові і дальшому розвитку народного господарства. Значно розширились зв'язки науки з виробництвом. Вдосконалювалися форми співробітництва науковців з промисловими підприємствами. Найбільш поширеними формами співробітництва були безпосередня науково-технічна допомога окремим підприємствам у модернізації устаткування, удосконаленні технології, поліпшенні і здешевленні продукції [7, с. 78].

Особливо широкого розповсюдження набуває така форма творчого співробітництва, як укладання госпрозрахункових договорів з промисловими підприємствами. Підприємства, що укладали договори з вузами, відпускали для наукових досліджень значні кошти. Це приносило величезну користь не тільки промисловості, а й науковим колективам учбових закладів, бо вони на практиці перевіряли, як саме можуть реалізуватися їх творчі зусилля і задуми.

Таке творче поживлення серед наукової еліти України пояснюється тим, що під час Великої Вітчизняної війни і зразу по її закінченні відчувалось деяке послаблення з боку сталінського режиму.

Але вже в липні 1946 р. ЦК ВКП(б) звинуватив українських комуністів у неправильному доборі кадрів та їхній недостатній політико-ідеологічній підготовці в галузі науки, освіти, літератури і мистецтва.

В серпні 1948 р. відбулась сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук, президентом якої в той час був Т.Д.Лисенко. Сесія, як зазначалось, повинна була наблизити науку до рішення нагальних питань в сільському господарстві. На жаль цього не сталося, сесія пройшла під гаслом огульного заперечення всіх досягнень зарубіжної та вітчизняної науки.

Саме на сесії ВАСГНІЛ була завершена компанія розгрому "реакційності теорії менделізму-морганізму".

Жертвами "лисенківщини" стали відомі вчені-генетики М.М. Гришко, Є.М.Гершензон, Г.М.Поляков, Л.М.Делоне та ін.

Репресій зазнали і деякі провідні конструктори військової техніки, наприклад, Н.Н.Полікарпов, А. А. Архангельський, П.О.Сухий та ін. [8, с. 207].

Історик О.Субтельний пише: "В міру того як множилися докази, що свідчили про підготовку Сталіним наступної кривавої чистки, інтелігенцію України охоплювала паніка. Практично завмерла творча та наукова діяльність.

Але якраз коли всі збиралися з силами, щоб пережити наступну сталінську чистку, 5 березня 1953р. "великий вождь" помер".

Література

1. Кульчицький С.В. Новітня історія України // Укр.іст.журн. – 1981. - № 10.- С.11-26.
2. Вища школа Української РСР за 50 років.- К.,1967,- 510 с.
3. Технический прогресс и вузы.- Харьков,1962.
4. Из истории советской интеллигенции.- М.,1966.- 309 с.
5. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР.- К.,1966.- 420 с.
6. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії.- К., 1993.- 378 с.
7. Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955) // Укр. іст. журн.- 1990.- №4.- С. 70-88.
8. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953: Суспільно- політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн.- К.,1994.- 605 с. ,

Билык А.Ю. Некоторые научно-исследовательские разработки высших учебных заведений Украины послевоенных лет и дальнейшая их судьба.

В статье исследуется сотрудничество научно-технических кадров высших учебных заведений Украины с крупными промышленными предприятиями, а также внутреннее производство новых технологических процессов, машин и оборудования. Раскрыты злоупотребления, связанные с несвоевременным использованием прогрессивных технологий и новых идей в практике народно-хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: научно-технические кадры, промышленные предприятия, оборудование.

Bilyk A.J. Some science – research works, created by Ukrainian High establishments, which were made after the second world war and their future realization.

This article investigates the cooperation between scientific-research institutions and the main industrial enterprises in Ukraine. It studies the innovations in new technological processes, machinery and equipment. The article shows the abuses of inopportune usage of innovations in national economic activity.

Key words: science-technical shots, industrial enterprises, equipment.

Повідомлення подане
04.10.2011

УДК 656.6 (091)

Василенко В.М.

І.Г.БУБНОВ – ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-СУДНОБУДІВНИК

Висвітлюється внесок І.Г.Бубнова у розробку теорії непотоплюваності, сучасних наукових методів проектування суден та суднобудування в Російській імперії.

Ключові слова: І.Г. Бубнов, теорія непотоплюваності, проектування суден, суднобудування, Російська імперія.

Протягом багатьох століть мореплавання було тим важелем, який спонукав людство до прогресу. Це була найголовніша діяльність суспільства, яка концентрувала на собі всі нові відкриття в різних галузях науки та техніки. І тільки на початку ХХ ст.. перше місце в цьому рейтингу зайняла авіація, а згодом і космонавтика. Але й на сьогодні мореплавання залишається однією з найголовніших діяльностей людства, яка використовує усе нове, що з'являється в науці і техніці. Протягом багатовікової історії мореплавання світова наука постійно сприяла розвитку цієї важливої галузі людської діяльності. Заснований Петром I вітчизняний флот дав багато славних імен вчених, винахідників та суднобудівників, які своєю діяльністю сприяли прогресу світової науки та техніки. Однією з таких славних постатей є Іван Григорович Бубнов – корабельний інженер, вчений, організатор суднобудування.

Наприкінці XIX ст.. кораблебудівна наука зазнала певної кризи. У зв'язку з різким переходом світового суднобудування від дерев'яного до залізного корпусу та від паруса до механічного рушія, воно вимагало вже нових методів проектування суден, заснованих на новітніх методах математики та механіки. Цю складну задачу вирішувало нове покоління інженерів, серед яких особливе місце, завдяки своїм науковим розробкам, посіли Олексій Миколайович Крилов та Іван Григорович Бубнов.

Видатний російський корабельний інженер, творець перших російських бойових підводних човнів І.Г. Бубнов народився 6 (18) січня 1872 року в Нижньому Новгороді. Хрестили немовля 9 січня в Трьохсвятительській церкві, де в метричній книзі був зроблений запис під № 1. Цей символічний № 1 буде супроводжувати його все життя. Не відомо чи ставив перед собою І.Г. Бубнов задачу завжди бути першим, але найчастіше так воно виходило. Народився він в сім'ї купця. Про його батька відомостей мало, бо в 1880 році в віці 45 років він помер. Більш відомо про його матір Єлизавету Дмитрівну, яка після смерті чоловіка залишилась з трьома малими дітьми. Талановита жінка займаючись справами по утриманню готелю, продовжувала писати п'єси, які ставилися на нижегородській сцені. Відомо більше десяти п'єс, які належать до її пера. В 1898 р. вона навіть спробувала принести в подарунок імператриці Олександрі Федорівні свою п'єсу «Льодова наречена», добиваючись постановки своїх п'єс на петербурзькій сцені. Частину клопоту по вихованню дітей, після смерті сина, узяв на себе дід Івана, Степан Семенович, який став їх опікуном. В 1881 році Іван Бубнов поступив до молодшого класу Нижегородського Володимирського реального училища, яке закінчив в 1887 році. Вчився він добре, тому за весь час навчання мав лише одну «трійку» по малюванню. Правда, той же викладач поставив йому «відмінно» по кресленню. Досконало не відомо, чому Іван вибрав професію пов'язану з морем, що могло вплинути на юнака. Нижній Новгород був важливим центром пароплавства на Волзі, але однією з причин могло послужити те, що навчання в Кронштадтському училищі здійснювали на «казенний кошт». Сім'я Бубнових на той час зазнавала певної нужди. Так чи інакше, але після закінчення реального училища Іван Бубнов поїхав до Кронштадту, де з 64 кандидатів, що прибули скласти іспити, зараховували лише 10 чоловік. Склавши іспити по одинадцяти предметах краще всіх, Іван Бубнов під № 1 був зарахований в молодший, четвертий клас Механічного відділу. Після літньої практики на канонірському човні «Гроза» по закінченню першого року навчання, зрозумівши, що його призначення бути корабелом, Іван Бубнов за власним проханням був переведений на Кораблебудівний відділ училища. І тут він знов був одним з найкращих учнів. «Усе доручене йому виконував дуже старанно и ретельно», - записав в своєму відгуку керівник практики молодих моряків у Кронштадті. Навчання Іван Бубнов закінчив в 1891 році, після чого служив молодшим суднобудівником на Новому адміралтействі в Санкт-Петербурзі та приймав участь в будівництві ескадреного броненосця «Полтава».

В 1894 році І.Г. Бубнов поступає на кораблебудівне відділення Миколаївської Морської академії в Санкт-Петербурзі. За час навчання в академії (1894-1896) він розробив конкурсний проект океанського швидкісного крейсера, за який в 1895 році отримав 1-у премію, розробив перший вітчизняний прилад для заміру деформацій, провів модельні експерименти по заспокою качки, крім того, на броненосному крейсері «Россия» він досліджував динаміку спуску корабля на воду.

В 1896 році І.Г. Бубнов з відзнакою закінчив Морську академію, за що його ім'я було занесено на мармурову дошку пошани серед найкращих учнів академії. В тому ж році, ще не захистивши дипломного проекту, він починає викладати в академії курс «Проектування бойових суден». Одночасно він прослухав курс математики, аналітичної механіки та теорії вірогідності в Петербурзькому університеті та опублікував свою першу наукову працю «О погашении боковой качки судна водным балластом». З 1896 року и до самої смерті в 1919 році І.Г. Бубнов викладав на кораблебудівному відділені Морської академії.

У 1900 році на стіл управляючого Морським міністерством лягла докладна записка Морського технічного комітету. В ній були такі слова: «Давно вже в іноземних морських державах прагнуть вирішити задачу захисту міноносців самою водою, тт. здійснити приближення до ворога для пострілу міни в зануреному стані». Річ йшла про підводний човен. І.Г. Бубнов по завданню Морського міністерства почав роботу по дослідженню можливостей побудови бойового підводного човна на вітчизняних заводах. Морське міністерство не вирішувалось добровільно «топити» корабель і тому зробило при Морському технічному комітеті «Комісію по проектуванню та побудові напівпідводного човна». В грудні 1900 року головою комісії, завдяки своєму великому конструкторському досвіду, став 28-річний інженер Іван Григорович Бубнов . Завдяки йому, човен все ж став підводним.

Того ж року І.Г. Бубнов був призначений старшим помічником завідуючого Опитовим суднобудівним басейном, очолив розробку проекту «підводного міноносця водотоннажністю 113 тонн». В 1901-1902 роках, разом з М.М. Беклемішевим та І.С. Горюновим, І.Г. Бубнов спроектував та побудував на Балтійському заводі перший в Росії бойовий підводний човен з двигунами внутрішнього згорання. Підводний човен, що отримав назву «Дельфин», мав в якості двигунів бензиновий та електричний мотори. Човен був закладений на Балтійському заводі в 1902 році, а вийшов на ходові випробування 21 червня 1904 року; керівником випробувань та сдачі човна був І.Г. Бубнов. Команду «Дельфина» склали офіцери-добровільці.

Наступні серійні підводні човни виявились розвитком човна типа «Дельфин». У 1903 році І.Г. Бубнов став начальником кораблебудівної креслярні Морського технічного комітету, де розробив проекти підводних човнів «Касатка», «Минога», «Акула», типів «Барс» та «Морж» («Нерпа»). Човни типу «Барс» були вже набагато більш сучасними ніж «Дельфин». Якщо час занурення першого російського підводного човна складав майже шість хвилин, то для човна типу «Барс» (з дизельним двигуном) було потрібно лише три хвилини.

Проекти І.Г. Бубнова здійснювались з труднощами тому, що йому доводилось продиратися скрізь стіну бюрократизму чиновників морського відомства, які схиляли голови перед усім іноземним. Кораблям Бубнова вони віддавали перевагу підводними човнами іноземних конструкцій, хоча вони не завжди були кращі ніж в нього. Човни Бубнова будувались довго, тому вони від цього морально старіли ще на стапелях. В цьому не було провини самого вченого, бо його травила верхівка морського відомства. Коли, кінець кінцем, по вимозі моряків перед першою світовою війною Адміралтейство вирішує побудувати досить велику серію бубновських човнів «Морж» та «Барс», дизелі для них чомусь заказують... в Німеччині. Звісно, з-за війни заказ залишився невиконаним. Замість двох машин по 1320 кінських сил на човни ставили 250-

сильні дизелі, терміново зняті з амурських канонерок. Моряки прозвали їх «швацькими машинками». Човни розвивали з ними не більше 11 вузлів проти 18 проектних. Для частини човнів вдалося закупити за кордоном дизелі по 420 к.с. З цими дуже капризними двигунами можна було розвинути швидкість до 13 вузлів. Лише дві субмарини типу «Барс» - «Змея» та «Кугуар» мали дизелі проектної потужності!

Нездійсненим залишився проект І.Г. Бубнова по будові підводного човна водомісткістю 1260 тон і з розділеним на відсіки міцним корпусом. Всього ж по розробках вченого для Російського флоту було побудовано 32 перших російських підводних човнів шести проектів. Ці човни приймали безпосередню участь в бойових діях, вони відіграли видатну роль в російсько-японській та Першій Світовій війнах. В 1907 році конструктора зарахували в списки офіцерів підводного плавання.

З 1903 по 1913 рік І.Г. Бубнов викладав будівельну механіку корабля на кораблебудівному факультеті Петербурзького політехнічного інституту, ставши в 1909 році його ординарним професором. В ці ж роки він викладав також на кафедрі суднобудування в Морській академії (з 1910 року) та в Морському кадетському корпусі. Одночасно в 1908-1914 роках він був завідувачем Опитовим суднобудівним басейном Морського міністерства в Петербурзі, призначеного для випробувань моделей кораблів. І.Г. Бубнов значно розширив коло діяльності Опитового басейна, провівши реорганізацію та модернізацію цього заклад, досягши підвищення точності експериментів. Завдяки його ініціативі були створені механічна та хімічна лабораторії, організовані дослідження механічних властивостей матеріалів, аналізу складу палива та мастил. В Опитову суднобудівному басейні І.Г. Бубнов провів ряд виключно важливих задля кораблебудування робіт. Так, наприклад, він розробив оригінальний засіб випробування підводних човнів у зануреному положенні, який використовується до наших часів.

Теоретичні положення Бубнова використовувались при проектуванні та будуванні у 1908-1910 роках лінійних кораблів типу «Севастополь», а також полягли в основу вітчизняного підводного суднобудування. Зберігся відгук академіка О.М. Крилова про діяльність Бубнова. Уславлений вчений відмічає, що при проектуванні лінійних кораблів «були також затверджені пропозиції І.Г. Бубнова по системі улаштування днища корабля, які звернули на себе увагу і за кордоном, як «російська система».

Не забуває Іван Григорович і дослідну роботу. В 1911 році І.Г. Бубнов провів на чорноморському крейсері «Кагул» перше в світі натурне випробування впливу глибини моря на швидкість корабля. Розробляючи проект лінкора «Севастополь», він вперше в світовій практиці пропонує розміщення трьохгарматних башт головного калібру в лінію. На лінкорі «Ізмаил» була використана розроблена Бубновим продольна система набору корпусу корабля, яка дозволила значно зменшити масу, посилити броньованість та артилерію. Згодом недобудовані корпуси лінкорів цього типу радянський уряд продасть за безцінок Німеччині на металобрухт а на отриманні гроші купить в Швеції паровози. Німецькі спеціалісти ретельно вивчать уроки конструювання та застосують їх в будівництві своїх «кишенькових лінкорів», котрі стануть грозою для караванів союзників під час Другої Світової війни. У 1911-1912 роках І.Г. Бубнов став ініціатором широкого застосування дизельних енергетичних установок та принципів електроруху.

В 1912 році І.Г. Бубнов отримав звання генерал-майора корпусу корабельних інженерів. В тому ж році по проекту І.Г. Бубнова почали будувати самі найсучасніші підводні човни типу «Барс». Ці субмарини завдовжки 68 м мали надводну водотоннажність 650 т (підводну – 782 т), розвивали швидкість до 18 вузлів (під водою – 9,5 вузлів) та занурювались на глибину до 100 метрів. Для будівництва підводних човнів цього типу було створене суднобудівне акціонерне товариство «Ноблесснер», з яким тісно співпрацював завод Лесснера, виготовлявший міцне озброєння, та завод Е.Л. Нобеля, який виготовляв двигуни Дизеля, в тому числі і для підводних човнів. Заказ на будівництво 18 підводних човнів типу «Барс» по проекту І.Г. Бубнова був розподілений таким чином: товариство «Ноблесснер» повинно було побудувати в Ревелі дванадцять підводних човнів; в тому числі вісім («Тигр», «Львица», «Пантера», «Рысь», «Ягуар», «Кугуар», «Леопард», «Тур») для Балтійського моря і чотири підводних човнів («Ерш», «Форель», «Угор», «Язь») для Далекого Сходу. Балтійський завод отримав заказ на будівництво шести підводних човнів, в тому числі чотирьох підводних човнів для Балтійського флоту («Барс», «Гепард», «Вепрь», «Волк»), і два підводних човна для Далекого Сходу («Змея», «Единорог»). У зв'язку з цим будівництвом І.Г. Бубнов з 1912 по 1917 рік був консультантом Балтійського заводу та суднобудівного товариства «Ноблесснер» в Ревелі.

І.Г. Бубнову належить пріоритет в систематизації основних проблем міцності корабля та розробки їх рішення. Він був автором фундаментальних робіт «Про погашення боковой качки судна водным балластом» (1896), «О непотопляемости судов» (1901), «Основы статистики судостроения» (1901), «Напряжения в обшивке судов от давления воды» (1902), «Строительная механика и теория упругости» (1906), «Об одном методе определения главных размеров проектируемого судна» (1916) та інших. В своїй роботі «Спуск судна на воду» (1900) І.Г. Бубнов вперше розглянув динаміку спуску корабля зі стапеля на воду, в тому числі рух судна по спусковому фундаменту з перемінним (уповільнюючим і зростаючим) уклоном. Він першим розробив теорію спуску судна по продольному стапелю. Багато робіт І.Г. Бубнова були перекладені на іноземні мови.

Професору Бубнову належить також фундаментальна праця «Строительная механика корабля» (літографічне видання 1909-1911, друковане видання 1912-1914), в якому він вперше запропонував методи розрахунку пластин, працюючих у складі корпусу корабля, та формулу для обчислення показників міцності суден. Ця праця являлась на той час єдиною по своїй суворій науковості, оригінальності та повноті викладанню. Практичні розрахунки міцності низки лінійних кораблів, проведені під керівництвом Бубнова, були відлітографовані у п'яти великих томах і виявились важливим керуванням по проектуванню суден. Задачі, які поставив та вирішив Бубнов в цій праці, виявились основними для нової самостійної наукової дисципліни – будівельної механіки корабля – науки про міцність корпусу суден. У своїх послідовних роботах І.Г. Бубнов дав подальше математичне обґрунтування питань місцевої та загальної міцності суден. За свою наукову та практичну діяльність вчений-кораблебудівник був нагороджений орденами Св. Володимира 3-ї та 4-ї ступіней, Св. Анни 2-го ступеня.

Після Жовтневої революції 1917 року І.Г. Бубнов продовжив службу в Робітничче-Селянському Червоному Флоті, наукову та педагогічну діяльність. І.Г.Бубнов активно бере участь в післяреволюційному відродженні

суднобудівних підприємств, був членом Центральної ради експертів, яку очолював К.П. Боклевський, керував на Балтійському заводі переробкою легких крейсерів в нафтоналивні судна, розробляв програму відродження річкового флоту, виступив з пропозицією про перебудову учбової та наукової діяльності Морської академії. Незадовго до смерті Іван Григорович вивчав проблему буксирування суден та барж по вузьких річкових фарватерах.

Видатний російський корабельний інженер та вчений-суднобудівник, засновник будівної механіки корабля І.Г. Бубнов прожив нажалі дуже мало – усього 47 років. Він помер від тифу у Петрограді 13 березня 1919 року. Вмирав він в самоті, бо хворів на сипний тиф і до нього нікого не допускали. На наступний день петроградські газети скромно повідомили про смерть вченого. Поховали його на Смоленському православному цвинтарі. Через 10 років рядом була похована його дружина, Анастасія Олексіївна Шапіро-Бубнова (1877-1929), будучи «охтинська другої гільдії купчиха», з якою І.Г.Бубнов прожив майже 30 років.

В 1970 році в Ленінграді була встановлена меморіальна дошка в пам'ять І.Г. Бубнова . В центрі Нижнього Новгорода на будинку колишнього реального училища, де він вчився, також встановлена меморіальна дошка. Його ім'ям були названі танкер (1975) та контейнеровоз (1985). Значення та роль Івана Григоровича Бубнова раз и назавжди визначені історією вітчизняного кораблебудування: видатний теоретик та відомий конструктор, основоположник суднобудівної теорії корабля та російського підводного кораблебудування.

Література

1. Мытник Н.А. Краткая история корабельных наук (хроника событий с комментариями). – Владивосток: Изд. ДВГТУ, 2004. - 198 с.
2. Рассол И.Р. Иван Григорьевич Бубнов (жизнь и творчество 1872-1919). - Санкт-Петербург: Элмор, 1999. - 200 с.
3. Бубнов И.Г. О непотопляемости судов // Морской сборник. – 1901. - №№ 4,5.
4. Бубнов И.Г. Труды по теории пластин (с приложением очерка А.С. Вольмира о жизни и деятельности И.Г. Бубнова). – Москва: Техничко-теоретическая литература, 1953. - 424 с.
5. Бубнов И.Г. Избранные труды. / Под ред. Ю.А. Шиманского. – Ленинград: Судпромгиз, 1956. - 439 с.
6. Проблемы строительной механики корабля (к столетию со дня рождения И.Г.Бубнова) / В.В. Новожилов (отв. редактор). – Ленинград: Судостроение, 1973. – 264 с.

Василенко В.Н. И.Г. Бубнов – выдающийся ученый-судостроитель.

Освещается вклад И.Г. Бубнова в разработку теории непотопляемости, современных методов проектирования судов и судостроения в Российской империи.

Ключевые слова: И.Г. Бубнов, теория непотопляемости, проектирование судов, судостроение, Российская империя.

Vasilenko V.N. I.G. Bubnov is a famous scientist - shipbuilder.

Lights up the deposit of I.G. Bubnov at the Theory of ship floodability, modern method designer of ships and shipbuilding of the Russian empire.

Key words: I.G. Bubnov, theory of ship floodability, designer of ships, shipbuilding, Russian empire.

Повідомлення подане
11.10.2011

**ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА
ЛИТВИНЕНКА ВІТАЛІЯ ФЕДОСІЙОВИЧА (1937–2011)**

Віталій Федосійович Литвиненко народився 5 листопада 1937 р. в с. Велика Белозерка Запорізької області в сім'ї селянина-колгоспника. Тут пройшли його перші роки дитинства, яке незабаром обпалила війна, торкнувшись безпосередньо і Віталія. У 1944 р. він отримав два поранення, в 1945 р. переніс складну операцію. Тому в перший клас пішов майже 9-річним. Вчився добре, був відмічений Похвальними грамотами. У 1956 р. постало питання про вибір майбутньої професії. Приваблювала геологія, журналістика, але юнак обрав історію. У столичний університет не ризикнув поступати, обравши Львівський, але не пройшов за конкурсом.

Протягом 1956–1958 рр. В.Ф. Литвиненко працював інструктором Михайлівського райкому ЛКСМУ Запорізької області. Робота була нелегкою з огляду на бездоріжжя, відсутність транспорту і велику кількість комсомольських організацій в декількох селах району. Але думки про подальше навчання не залишали молодого інструктора. Тепер його погляд спрямовувався до Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. У 1957 р. виклик на вступні іспити не прийшов, а в наступному 1958 р. це відбулося. Із 36 абітурієнтів, які були в групі, останній п'ятий вступний іспит витримали 15 хлопців, а студентами стали лише троє. Серед них В.Ф. Литвиненко.

За період навчання в університеті (1958-1963 рр.) В.Ф. Литвиненко був комсоргом, старостою курсу, комсоргом історико-філософського факультету. По закінченню університету в 1963 р. він за розподілом прибув до Луганського машинобудівного інституту асистентом на кафедрі історії. Через три роки, 1 вересня 1966 р. Віталій Федосійович Литвиненко став аспірантом кафедри історії Київського університету імені Т.Г. Шевченка. Достроково до завершення аспірантури, він захистив кандидатську дисертацію з проблем виховання робочої молоді України.

На початку 1969 р. В.Ф. Литвиненка призначено старшим викладачем Луганського машинобудівного інституту. Він читав лекції студентам загальнотехнічного факультету (вечірня форма занять), працював на інших факультетах, брав активну участь у вихованні студентської молоді: проведенні в гуртожитках тематичних вечорів, конференцій, зустрічей з цікавими людьми тощо.

З червня 1969 р. Віталій Федосійович Литвиненко – кандидат історичних наук, у 1974 р. отримав атестат доцента. Круг його навчальних і наукових інтересів розширився. Тому з 1 вересня 1975 р. доцента В.Ф. Литвиненка переведено на посаду старшого наукового співробітника для підготовки докторської дисертації при науковому консультуванні кафедри історії Київського університету. У 1978 р. В.Ф. Литвиненко опублікував монографію «КПРС – вихователь комуністичної ідейності молоді» у видавництві Київського університету. Проте, із захистом докторської дисертації сталася затримка з ряду обставин.

Так, у вересні 1978 р. вченою Радою інституту кандидат історичних наук, доцента В.Ф. Литвиненка обрано за конкурсом завідувачем кафедри. Перед ним ставилося завдання: як ефективніше продовжити і примножити кращі традиції кафедри. Тому питанням навчання студентів було присвячено не одне засідання кафедри, збори активу академічних груп. Усе це сприяло активізації учбового процесу: зменшилися пропуски студентами занять, набула всебічного розвитку реферативна форма підготовки до семінарських занять. На лекційних потоках за участю студентів проводилися навчально-теоретичні конференції, присвячені важливим подіям або знаменним датам.

Молодий завідувач проявляв турботу про якісне кадрове зростання кафедри. З цією метою та за його безпосередньою участю в аспірантуру Київського університету прямують асистенти І.М. Банько, Л.О.Теліс, Ю.М.Теплицький, Р.К.Попов, С.І.Шаповалова, А.Д.Ковалева, Ю.О.Скорченко, Л.В.Родина. Усі вони виконали завдання: захистили кандидатські дисертації. Не залишався осторонь від цих процесів і сам завідувач кафедри. 7 червня 1985 р. в Київському університеті він захистив докторську дисертацію, в 1987 р. одержав атестат професора. Саме на 1985–1987 рр. припав найбільш високий педагогічний, науково-методичний потенціал кафедри (з 19 викладачів – 11 мали науковий ступінь і звання).

Час плине, колектив оновлюється й уже знов виникла необхідність кувати наукові кадри. З 2000 р. на кафедрі функціонує аспірантура зі спеціальності «Історія України». У 2000-х рр. завідувач кафедри В.Ф.Литвиненко проявляючи турботу про кадрове поповнення, всіляко підтримував асистентів С.С.Сергієнка, Н.Д.Кальницьку, Ю.В.Смілянського на етапі підготовки кандидатських дисертацій. До складу кафедри увійшли й кваліфіковані і перспективні викладачі: кандидати історичних наук, доценти В.М. Бодрухин, І.В.Довжук, які плідно працювали над докторськими дисертаціями. У 1996 р. Віталій Федосійович Литвиненко нагороджений знаком «Відмінник освіти України». І це заслужено. За майже 40-річну історію кафедри істотно зріс її науково-педагогічний потенціал. Якщо в 1963 р. у складі кафедри було лише 40% викладачів з науковим ступенем, то в 2001 р. цей показник зріс майже удвічі та склав 75%.

У 90-х роках ХХ ст. у житті кафедри сталися істотні зміни. Зокрема, для студентів 1-го курсу університету почали викладати дисципліну «Історія України». Доленосним для колективу кафедри став набір студентів, тобто перехід кафедри у статус випускаючої. Так, у 1994 г. у Східноукраїнському державному університеті відбулося відкриття другої гуманітарної спеціальності – архівознавства*. На засадах нововведення стояв професор В.Ф.Литвиненко, який приступив до підготовки кадрів професійних архівістів, маючи університетську освіту історика-архівіста. У 1998 р. на цій кафедрі почали навчання студенти спеціальності «Історія». При безпосередній участі Віталія Федосійовича в університеті відкриті нові спеціальності «Журналістика», «Документознавство та інформаційна діяльність».

* Першою гуманітарною спеціальністю, за якою почалася підготовка студентів у Луганському машинобудівному інституті, стала спеціальність «Правознавство», відкрита в 1992 р.

З поля зору завідувача кафедрою «Історія України», яку Віталій Федосійович очолював до липня 2007 р., не випадало і питання науково-дослідної роботи. Під керівництвом В.Ф.Литвиненка активізувалась дослідницька робота з проблем історії України, зокрема: становлення української державності, її соборності. Лише за останнє десятиріччя провідними науково – дослідницькими темами кафедри стали проблеми: «Розвиток української державницької ідеї та її історичне втілення», «Українська еліта в контексті вітчизняної історії». Наприкінці 1990-х рр., коли вийшли друком колективні монографії «Державотворчі процеси у кочовиків східноєвропейського степу» (2000), «Нариси з історії української державності (до кінця XIX ст.)» (2000), Нариси з історії української державності XX ст. (2001), матеріали методологічного семінару «Українська державність: особливості розвитку і проблеми еволюції». У 2001 р. уперше на базі кафедри відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії». Учасники прибули з багатьох міст України і ближнього зарубіжжя.

У 2009 р. доробок української історіографії поповнила колективна монографія «Українська еліта в контексті вітчизняної історії», видана під науковим редагуванням Віталія Федосійовича Литвиненка. Публікація стала підсумком трирічної праці науковців СНУ ім. В.Даля з держбюджетної теми «Українська еліта в історичному контексті державотворчих процесів та розвитку суспільно-політичної думки» (державний реєстраційний номер 0106U00296). Її розробка проходила під безпосереднім керуванням професора В.Ф.Литвиненка. Ця робота стала його останнім ґрунтовним проектом як науковця і керівника авторського колективу.

Інший якісний етап науково-педагогічної діяльності Віталія Федосійовича був пов'язаний з відкриттям і функціонуванням у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля Спеціалізованої вченої ради. У спецраді з правом приймати до розгляду та проводити захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук В.Ф.Литвиненко посів посаду заступника голови Вченої ради. Під його науковим керівництвом захистили кандидатські дисертації викладачі й аспіранти кафедри Н.М.Сафонова, О.В.Носенко, А.В.Фомін, Л.В.Лукінова, М.М.Чумак. У роботі спецради В.Ф.Литвиненко багато разів виступав у статусі офіційного опонента.

Отже, науково-педагогічна діяльність професора В.Ф. Литвиненка пов'язана з колективами двох вищих навчальних закладів: Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де він вчився, був студентом, аспірантом і докторантом, і Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, де Віталій Федосійович провів майже 50 років трудового життя.

Пам'ять про Віталія Федосійовича Литвиненка, який відійшов у засвіти 24 листопада 2011 р., завідувача кафедри, професора, викладача, наставника назавжди залишиться в серцях його багатьох учнів, колег.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абакумова Вікторія Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Білик А. Ю. – кандидат історичних наук, Київська державна академія водного транспорту ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Болотчева Катерина Вікторівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, асистент кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я ДЗ «Луганський державний медичний університет».

Василенко Володимир Миколайович – старший викладач кафедри судноводіння та управління судном Київської державної академії водного транспорту ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Вдовиченко Євген Володимирович – викладач кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету.

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Грибенко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач, старший викладач кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Данільєва Юлія Геннадіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Дацків Ігор Богданович – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Деркач Олексій Павлович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри автотракторного, сільсько- і лісогосподарського машинобудування Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Евдокимов Николай Александрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Восточноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Желєзняк Ігор Станіславович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ДонНУ.

Іващенко Наталія Вікторівна – завідувач наукової бібліотеки Державного науково-контрольного інституту біотехнології і штамів мікроорганізмів.

Каденюк Олександр Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету.

Кальницька Наталія Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Константинова Вікторія Миколаївна – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Корольова Галина Іванівна – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Корчанова Юлія Олександрівна – асистент кафедри сільськогосподарських машин Луганського національного аграрного університету.

Кривуля Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Кринична Олена Юріївна – магістрантка історичного факультету Луганського національного університету ім. Т. Шевченка.

Кубанов Руслан Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри маркетингу Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лебідь Ірина Геннадіївна – аспірант кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету.

Михайлюк Віталій Павлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Нестеренко Анастасія Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Осипович Ірина Анатоліївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету.

Підберезних Інна Євгеніївна – в.о. доц. кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Підченко Світлана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сафонова Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сергієнко Сергій Юрійович – старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету (м. Алчевськ).

Сергієнко Юрій Григорович – професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, доктор історичних наук.

Скіба Валерій Михайлович – аспірант кафедри «Історія України» Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Соколюк Юлія Олександрівна – старший науковий співробітник відділу комплектування та наукової обробки документів Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Тарабрін Олексій Євгенович – доктор сільськогосподарських наук, професор, заступник директора Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України.

Темнікова Юлія Олександрівна – магістрантка історичного факультету Луганського національного університету ім. Т. Шевченка.

Федоровський Юлій Рудольфович – кандидат історичних наук, доцент. Главный специалист отдела Луганского областного Совета.

Харковський Р.Г. – к.і.н., доцент, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Краснодонського факультету інженерії та менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Шандра Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шелюто Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доктор філософських наук, доцент кафедри філософії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Шендрикова Снежана Павловна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України історичного факультета Тавричеського національного університету ім. В.И. Вернадського.

Шишкова Ольга Миколаївна – студентка спеціальності «Історія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Абакумова В.І.	ЕЛЕКТРОННІ АРХІВИ – ВИМОГА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ	3
Болотчева К.В.	РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ НОВИХ ГРОМАДСЬКИХ СВЯТ У КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТА ДОЗВІЛЛІ МІСЬКИХ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ У 20-і роки ХХ ст.	9
Вдовиченко Є.В.	СТАН РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ЗА НАСЛІДКАМИ КРИМСЬКОЇ (СХІДНОЇ) ВІЙНИ 1853-1856 рр. (на підставі матеріалів П. В. Алабіна)	16
Гаухман М.В.	ІСТОРИОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 рр.)	22
Грибенко О.М.	ІСТОРИОГРАФІЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ЗА ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.	31
Данільсва Ю.Г.	ОРГАНІЗАЦІЯ ПОСТАЧАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВЧОГО РИНКУ В УКРАЇНІ У 20-30-і рр. ХХ ст.	41
Дацків І.Б.	ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО З АНТАНТОЮ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	46
Деркач О.П.	ВНЕСОК МАШИНО-ДОСЛІДНИХ СТАНЦІЙ У РОЗВИТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ МАШИН І ТРАКТОРІВ	53
Довжук І.В.	РОЛЬ ПІДПРИЄМЦІВ У РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	57
Евдокимов Н.А.	СТЕПЕНЬ ПРАВОВОЇ ЗАЩИТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЗАИМСТВОВАНИЙ	67
Желєзняк І.С.	МИРОТВОРЧІ ОПЕРАЦІЇ ТА ГУМАНІТАРНІ ІНТЕРВЕНЦІЇ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПРЕЗИДЕНТА КЛІНТОНА	71
Іващенко Н.В.	ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВЕТЕРИНАРНОЇ ІМУНОБІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ: 1960-2010	76
Каденюк О.С.	ФОРМУВАННЯ ЕЛІТАРНОЇ ОСОБИСТОСТІ НА ПОБУТОВОМУ РІВНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ (друга половина ХІХ ст. – 1914 р.)	82
Кальницька Н.Д., Шишкова О.М.	МОРАЛЬНІ НАСТАНОВИ У РОБОТАХ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ ТА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА	91
Константінова В.М.	ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	96
Корольова Г.І.	ВПЛИВ КОРУПЦІЙНИХ ДІЙ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ НА СУСПІЛЬНУ СВІДОМІСТЬ СЕЛЯН УКРАЇНИ (1945-1953 рр.)	99

Корчанова Ю.А.	СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ВЫСТАВКИ – ОДНА ИЗ ФОРМ РАСПРОСТРАНЕНИЯ АГРИКУЛЬТУРНЫХ ЗНАНИЙ (на материале Харьковской выставки 1888 г.)	108
Кривуля О.О.	ЗМІНИ В ОДЯЗІ ТА ВЗУТТІ РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК-ГОРОДЯНОК УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 20-30-х років ХХ ст.	112
Кринична О.Ю., Темнікова Ю.О.	ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА В АВСТРАЛІЇ ТА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ	123
Кубанов Р.А.	МОНГОЛЬСЬКІ КОРДОНИ УЛУСУ ДЖУЧІ НА ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	129
Лебідь І. Г.	СПІВПРАЦЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З МОРСЬКИМ ПІРАТСТВОМ	134
Нестеренко А.О.	СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	143
Осипович І.А.	ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ ЛЬВА ПІНСКЕРА: ДО 190-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ	148
Підберезних І.Є.	КИТАЙ ЯК ОСНОВНИЙ ОБ'ЄКТ СУЧАСНИХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ США В АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ	152
Сафонова Н.М.	ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ: ЕКСТЕНСИВНИЙ РОЗВИТОК (50 – 80-і рр. ХХ ст.)	159
Сергієнко С.Ю.	СПРИЙМАННЯ НАСЕЛЕННЯМ ДОНБАСУ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ (20–30-і рр. ХХ ст.)	165
Сергієнко Ю.Г.	УКРАЇНЦІ – В'ЯЗНІ ГУЛАГ (1920-і – 1950-і рр.)	170
Скіба В.М.	ЗМІНИ У СВИТОГЛЯДІ Й РЕЛІГІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ПІД ВПЛИВОМ ПЛЕМЕН СТЕПУ В ПЕРІОД РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	176
Соколюк Ю.О.	ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ЗООТЕХНІЧНОЇ НАУКИ В МЕЖАХ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВО-КОНСУЛЬТАЦІЙНОЇ РАДИ НКЗС УСРР	182
Тарабрін О.Є.	ІСТОРИЧНА РОЛЬ ВНЕСКУ ВЧЕНИХ В СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АГРОНОМІЇ В УКРАЇНІ	188
Федоровский Ю.Р.	ИСТОРИОГРАФИЯ ДОНЕЦКО-КРИВОРОЖСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	195
Харьковский Р.Г.	ФРАЦУЗСКАЯ ЭКСПАНСИЯ В ДОЛИНЕ НИЛА В КОНЦЕ ХVIII В.	204
Шандра І.О.	ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ БУРЖУАЗІЇ ПОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ	208
Шелюто В.М.	ВКЛЮЧЕННЯ МОЛОДІ В БОРОТЬБУ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ	215
Шендрикова С.П.	«РУССКИЙ КИН» – МАМОНТ ДАЛЬСКИЙ НА КРЫМСКИХ ПОДМОСТКАХ	223

РЕЦЕНЗІЇ

- Довжук І.В.,
Підченко С.А. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: КАЗЬМИРЧУК М.Г.
ВІДНОВЛЕННЯ КЛАСИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В
КИЄВІ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1933-1941 рр.): МОНОГРАФІЯ / КАЗЬМИРЧУК МАРІЯ
ГРИГОРІВНА; ЗА ЗАГ. РЕД. Г.Д.КАЗЬМИРЧУКА. – К.:
ЛОГОС, 2011. – 108 с. 229
- Михайлюк В.П. РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК “INSIGHTS
OF POLITICAL SCIENCE”, УКЛАДЕНИЙ
ВИКЛАДАЧАМИ КАФЕДРИ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ
ПРИРОДНИЧИХ І ГУМАНІТАРНИХ
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ТУБОЛЄВОЇ А.О. ТА ЗОРІНОЇ А.И. 231

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Білик А.Ю. ДЕЯКІ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ РОЗРОБКИ ВИЩИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ, ЗДІЙСНЕНІ В
ПОВОЄННІ РОКИ, ТА ЇХ ДОЛЯ 233
- Василенко В.М. І.Г.БУБНОВ – ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-СУДНОБУДІВНИК 236
- ПАМ’ЯТІ ПРОФЕСОРА
ЛИТВИНЕНКА ВІТАЛІЯ ФЕДОСІЙОВИЧА (1937–2011) 242
- Відомості про авторів 245

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації у збірнику наукових праць «Історичні записки»

Редколегія міжнародного наукового збірника «Історичні записки» (zareєстровано в ISSN International Centre, лист від 21.03.2011 р. № 2222-0380) – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7, перереєстровано 14.10.2009 р. № 1-05/4) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр УДК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); через рядок назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок коротке резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, с. 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно з новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література** (ніяких інших слів!); через рядок прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно з ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «»», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Стаття обов'язково супроводжується *авторською довідкою* із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно з прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті

УДК	Прізвище І.П.
НАЗВА СТАТТІ	
<i>Анотація українською мовою.</i>	
<i>Ключові слова українською мовою.</i>	
Текст статті.	
Література	
1. ...	
Прізвище І.П. Назва статті. <i>Анотація і ключові слова російською мовою.</i>	
Прізвище І.П. Назва статті. <i>Анотація і ключові слова англійською мовою.</i>	
Прізвище Ім'я По-батькові – доктор (кандидат) історичних (політичних тощо) наук, професор (доцент) кафедри (назва) університету (назва).	
Домашня адреса, номер телефону, адреса електронної пошти.	

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії.

Контактні телефони: +38(066) 238-25-80

+38(066) 620-24-12

E-mail: tdorosh@mail.ru

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» **обов'язкове.**

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Наукове видання

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 31

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідають автори

**Головний редактор
Відповідальний секретар
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Дорош Т.О.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.**

Підписано до друку 30.09.2011 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 19,74.
Наклад 300 прим. Вид. № 31. Замовлення № 25. Ціна вільна.

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2.